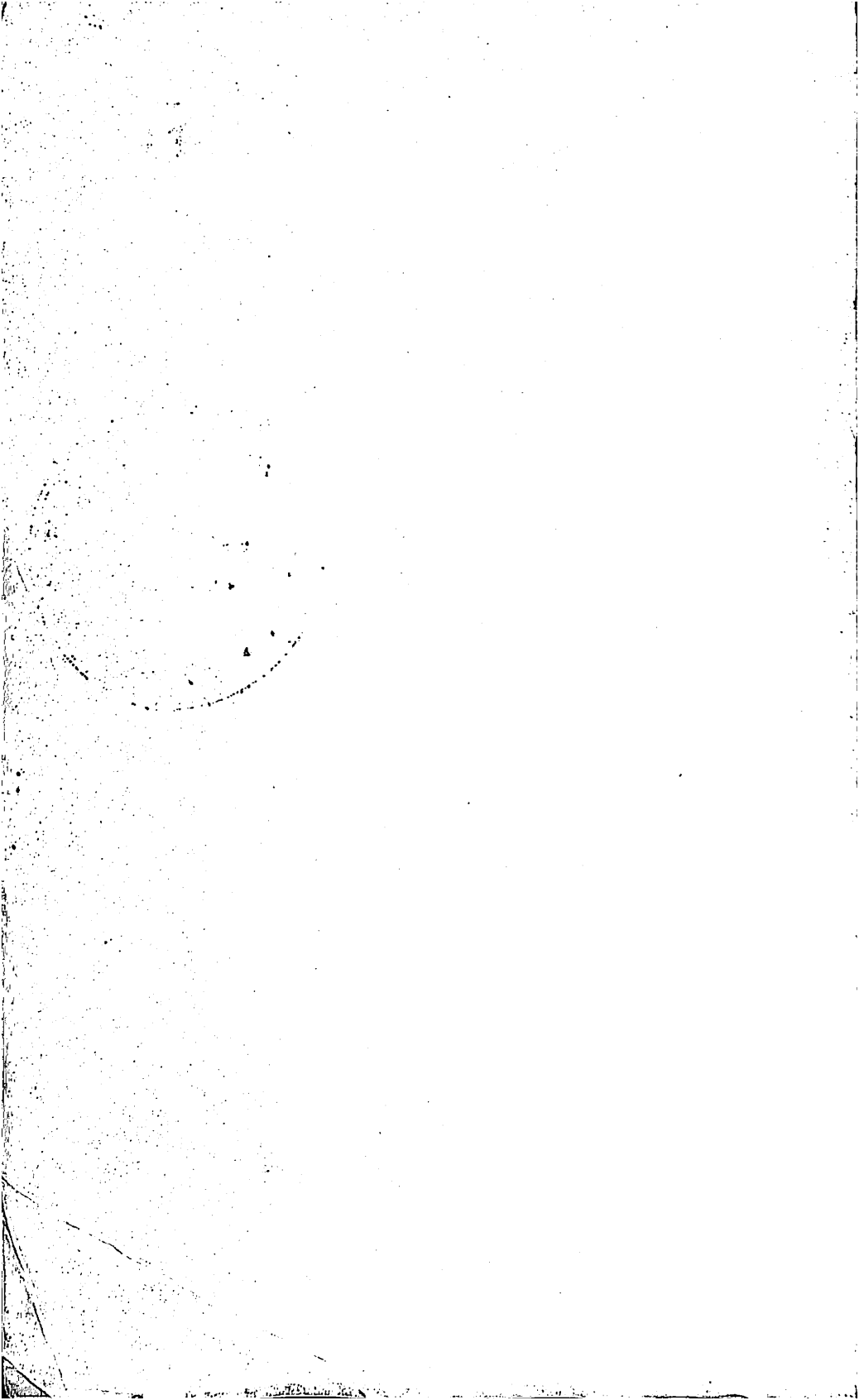

সাহিত্য আলোচনী § প্রথম সংখ্যা

দ্রষ্টা

কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ লিটাৰেৰি ফ'ৰাম
গুরাহাটী

কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ লিটাৰেৰি ফ'ৰামৰ
বাৰ্ষিক সাহিত্য আলোচনী

দ্রষ্টা

প্রথম সংখ্যা

DRAṢṬĀ

FIRST ISSUE

Annual Literary Magazine of
K. C. Das Commerce College Literary Forum

সম্পাদক

ড° ৰাধে শ্যাম তিৱাৰী

DRAᅒᅒĀ : An annual literary magazine published by K. C. Das Commerce College Literary Forum, Chatribari, Guwahati-781008.

প্রথম প্রকাশ : ৭ নবেম্বৰ, ২০০৪

প্রকাশিকা : স্বপ্না স্মৃতি মহন্ত, সম্পাদিকা
কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ লিটাৰেবি ফ'ৰাম

সম্পাদনা সমিতি :

উপদেষ্টা : হিতেশ ডেকা, অধ্যক্ষ
কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ

সম্পাদক : ড° বাধে শ্যাম তিৰাবী
মুৰব্বী অধ্যাপক, হিন্দী বিভাগ

সদস্যবৃন্দ : দীপক বৰ্মন
মুৰব্বী অধ্যাপক, অসমীয়া বিভাগ
প্রার্থনা বৰুৱা
মুৰব্বী অধ্যাপিকা, ইংৰাজী বিভাগ
শ্ৰাবনী ভদ্র
মুৰব্বী অধ্যাপিকা, বাংলা বিভাগ

মূল্য : ৫০ (পঞ্চাশ) টকা মাত্ৰ

মুদ্ৰণ :

শৰাইঘাট প্ৰিণ্টাৰ্ছ

এম. চি. ৰোড

গুৱাহাটী - ৭৮১০০৩

অধ্যক্ষৰ আশাৰচৰক.....

আমাৰ মহাবিদ্যালয়ৰ বয়স এতিয়া একৈশ বছৰ। সময়ৰ জোখত দুটা দশক বৰ কম সময় নহয়। ১৯৮৩ চনৰ পৰা ২০০৪ চন—এই পথছোৱা আমাৰ বাবে সেন্দূৰীয়া নাছিল, বৰং ই আছিল কাঁইটীয়া। সেয়েহে এই সময়ছোৱাত আমি ‘বিশেষ কিবা’ কৰিছোঁ বুলি অহংকাৰ কৰাৰ থল নাই।

আমাৰ ৰাজ্যৰ উচ্চ শিক্ষা বৰ্তমান অনেকবোৰ সমস্যাৰে ভাৰাক্ৰান্ত। তাতে আকৌ উদাৰীকৰণ-ব্যক্তিগতকৰণ-বিশ্বায়ন (LPG)ৰ টোৱে আমাকো চুইছেহি। আমাৰ সম্মুখত এতিয়া বিশ্বায়নৰ ন ন প্ৰত্যাহ্বান। এই প্ৰত্যাহ্বানবোৰ আমি কেনেদৰে গ্ৰহণ কৰিবলৈ সক্ষম হওঁ তাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিব আমাৰ ভৱিষ্যত।

বৰ্তমানৰ Information Technology-ৰ যুগত মানুহৰ জ্ঞানৰ পৰিধি দ্ৰুতগতিত বৃদ্ধি পাইছে। এই সময়ত প্ৰতিটো ক্ষণৰ নিত্য-নতুন তথ্য-পাতিৰে আমি ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক প্ৰাণবন্ত শিক্ষাৰে শিক্ষিত কৰি তুলিব পাৰিব লাগিব। তাৰ বাবে শিক্ষক সমাজে পোনতে নিজকে প্ৰস্তুত কৰি তুলিব লাগিব। আমি সকলোৱে মনত ৰখা উচিত—পৰম্পৰাগত শিক্ষা বৰ্তমান অচল টকা।

ক্ষিপ্ৰতাৰে সলনি হোৱা পৃথিৱীৰ শৈক্ষিক মানচিত্ৰত খোপনি পুতিব পৰাকৈ আমাৰ মহাবিদ্যালয়তো কেতবোৰ পৰিকল্পনা যুগুত কৰা হৈছে। তেনে পদক্ষেপৰে ক্ষুদ্ৰ অংশ হিচাপে মহাবিদ্যালয়ৰ অসমীয়া, ইংৰাজী, বাংলা আৰু হিন্দী বিভাগৰ যুটীয়া প্ৰচেষ্টাত অলপতে গঠিত হৈছে—“কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ লিটাৰেৰি ফ’ৰাম” (K. C. Das Commerce College Literary Forum)। সবাতোকৈ আনন্দৰ কথা—সদ্যভূমিষ্ঠ এই অনুষ্ঠানে ‘দ্ৰষ্টা’ নামেৰে এখনি বছৰেকীয়া সাহিত্য আলোচনী প্ৰকাশৰ উদ্যোগ হাতত লৈছে।

সাহিত্য সমাজৰ দাপোণ স্বৰূপ। আমি গভীৰ আশাবাদী—‘দ্ৰষ্টা’ই ভৱিষ্যতে হ’ব আমাৰ মহাবিদ্যালয়ৰ দাপোণ। এই দাপোণত অংকিত হ’ব আমাৰ অনাগত দিনৰ এক সোণসেৰীয়া পথ। এই পথেৰে শঙ্কৰদেৱ-লক্ষ্মীনাথৰ ভাষাই ৰবীন্দ্ৰনাথ-প্ৰেমচান্দৰ পদূলিৰে শ্বেত্ৰপীয়েৰ-শ্বেলীৰ বৰসবাহলৈ বাটটি পোনাই ল’ব।

হিতেশ ডেকা

‘আলোচনী’ শব্দটো কেনেকৈ আহিল?

গল্প, কবিতা, প্ৰবন্ধ আদিৰে নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ মূৰে মূৰে ওলোৱা প্ৰকাশনবোৰে অসমত এটা নাম ল’লে। যিটো ভাৰতৰ আন কোনো ভাষাই সম্ভৱতঃ লোৱা নাই। ..... ‘আলোচনী’ এইটোৱে সেই আপুৰুগীয়া শব্দটো। শব্দটো দেখে দেখে কৈ Magazine শব্দটোৰ অনুবাদ নহয়। হোৱা হ’লে ভঁৰাল, সঁফুৰা, ভাজঘৰ ইত্যাদি নাম হ’লহেঁতেন। আলোচনাৰ ওপৰত ভিৰ দিয়াই আমাৰ পূৰ্বজ সকলে নিশ্চয় এই শব্দটো সাজি উলিয়ালে। কাৰণ ‘আলোচনী’ শব্দটো সংস্কৃতমূলৰ আন ভাৰতীয় ভাষাত পোৱা নাযায়। বঙলাত আলোচনী বুলি এটা শব্দ আছে—তাৰ অৰ্থ হ’ল ‘আলোচনাৰ বিষয়’।

—নবকান্ত বৰুৱা

Editor's Desk

*"What we call the beginning is often the end.
And to make an end is to make a beginning.
The end is where we start from.....
We shall not cease from exploration
And the end of all our exploring will be to arrive at where
we started
And to know the place for the first time."*

—T. S. Eliot

It is a matter of great pride and satisfaction to present before our readers the maiden issue of the Literary Journal "DRASTAA" published by the Literary Forum of K. C. Das Commerce College. In a multicultural, multi-lingual and multi-religious country like ours, it is very necessary to learn to live in peace and harmony with one another. Getting attuned and comfortable in this atmosphere is nothing but enriching oneself. In today's world of globalization what is more important is co-operation and not competition.

Literary education aims more or less at liberal education. By liberal education we mean a training and instruction by which the learner's mind becomes broader, humane, responsive and moral. This journal is a sincere and concerted effort of the Departments of English and Modern Indian Languages (Hindi, Assamese and Bengali).

We are deeply grateful for the indefatigable efforts of the esteemed academicians who have contributed their valuable articles to this first issue of our literary journal. Our heartfelt thanks to our fellow colleagues and dear students who have showed an unflinching interest in bringing out this issue.

We feel it obligatory and that too with pleasure to offer our sincere thanks to our Principal Sir, Shri Hitesh Deka

who has always been the guiding force behind any literary venture and without whose help and co-operation this journal would'nt have been possible. We would also like to give thanks to Saraighat Printers for their help and co-operation in bringing out this issue.

Bringing out this first issue has been a learning experience for both the teacher and the students of our college. As such there may be flaws and fallacies for which we beg due apology. Thus constructive comments and suggestions from our readers and well wishers to enhance the qualitative standard of the journal will be highly appreciated.

Dr. Radhey Shyam Tiwari
Editor

দুইটাৰ পাতত

● কিৰাত সংস্কৃতি আৰু অসম	ড° নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা	1
● মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ সাহিত্যত সমাজ আৰু পৰিৱেশ চিন্তাৰ আভাস	দীপক বৰ্মন	19
● ভাৰতৰ ভগ্নী ভাষাবোৰৰ সৈতে অসমীয়া ভাষাৰ সম্বন্ধ	স্বপ্না স্মৃতি মহন্ত	22
● অসমী জীয়ৰী আইদেউ	গীতাৰ্থ ডেকা	26
● অজস্তা চিত্ৰকলা	বিশ্বজিৎ ডেকা	29
● ফুটবলৰ ইতিহাস	ভাস্কৰ চৌধুৰী	31
● যন্ত্ৰণা (কবিতা)	বিপুল চহৰীয়া	33
● মদাৰৰ মূল্য (কবিতা)	হেমন্ত ডেকা	34
● Break-Journey	Atr. : Saurab K. Chaliha Trans. : Liza Das	35
● "The Tyranny of Class System" in the Light of M. R. Anand's Novels	Anjita Bora	48
● John Keats and his Odes	Priyanka Bhomick Priyanka Chakraborty	52
● Guwahati : The City of Contrariety	Mr. Vinay Agarwal Mr. Vikash Dunganwal	56
● William Wordsworth a Poet of the Age of Romanticism	Snigdha & Jayeeta	61
প্ৰবন্ধ		
● বাংলা বৈষ্ণৱ সাহিত্যে গ্ৰামেৰ ভূমিকা	ড° অমলেন্দু চক্ৰৱৰ্তী	65
● বাংলা ছোটগল্পেৰ উদ্ভব ও বিকাশ	শ্ৰাবনী ভদ্ৰ	91
● বাংলা প্ৰবাদ সঙ্কলনেৰ আদি কথা	কল্পনা ধৰ	95
গল্প :		
● ভয়ঙ্কৰ জলদস্যু	যোগীতা দাস	98
● ৰহিম	বাবলী মণ্ডল	101
● অনিন্দিতা	অভিষেক আইছ	102
● নিৰ্বোধ চোৱ	সংহিতা দেবনাথ	104
● ভাগ্যচক্ৰ	ৱিণ্টু দাস	105

কিৰাত সংস্কৃতি আৰু অসম

ড° নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা

আধুনিক অসম দেশ পূৰ্বৰ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষ-কামৰূপ আৰু স্বাধীনতাৰ পিছৰ (১৯৪৭ ইং) অসমৰ সংকোচিত ৰূপ। এই সংকোচনৰ আধাৰ ৰাজনৈতিক কৌশলী পৰিকল্পনা কিন্তু এই সমগ্ৰ ভূ-ভাগৰ ভূগোল আৰু ইতিহাসে ইয়াৰ জনসাধাৰণক কেতিয়াও পৃথক কৰিব নোৱাৰে। পূৰ্বৰ অসমৰ বিভিন্ন প্ৰজাতিক সমলৰ স্থিতি বৰ্তমান অসমৰ জনগাঁথনিতো লক্ষ্য কৰা যায়। প্ৰাগ্‌জ্যোতিষ-কামৰূপ আৰু পূৰ্বৰ অসমৰ অধিবাসীসকলে পৃথিৱীৰ প্ৰধান চাৰিটা নৃ-গোষ্ঠীক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পাৰে। এই চাৰিটা নৃ-গোষ্ঠীৰ নামোপ্লেখ তলত দিয়াৰ দৰে কৰিব পাৰি; যেনে—

১। নিগ্ৰিতো,

২। প্ৰটো অষ্ট্ৰলয়ড,

৩। মংগোলীয় : (ক) প্ৰত্ন মংগোলীয় : দীৰ্ঘ মস্তকী, প্ৰশস্ত মস্তকী,
(খ) তিব্বতত মংগোলীয়।

৪। ভূমধ্য সাগৰীয় : (ক) প্ৰত্ন ভূমধ্য সাগৰীয়, (খ) ভূমধ্য সাগৰীয়
আৰু (গ) প্ৰাচ্য।

৫। পশ্চিমীয়া প্ৰশস্ত মস্তকী : (ক) আলপাইন, (খ) আমেনীয় আৰু
(গ) ডিনাৰিক।

৬। নৰ্ডিক।^১

কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে অসম তথা ভাৰতৰ অধিবাসীসকল তলত দিয়া নৃ-গোষ্ঠী কেইটাৰ বংশধৰ; যেনে—

১। অষ্ট্ৰলয়ড, ২। ইণ্ড'আৰ্য্য, ৩। ইৰানো-স্কাইথীয়, ৪। মুণ্ডাৰী, ৫। মালয়-পলিনেছীয় আৰু ৬। মংগোলীয়।

অসমৰ অধিবাসীসকল প্ৰধানভাৱে— ১। মংগোলীয়, ২। অষ্ট্ৰলয়ড, ৩। ভূমধ্য সাগৰীয় (দ্ৰায়িডীয়) আৰু ৪। নৰ্ডিক (আৰ্য্যসকল)।

১. S. K. Chatterji : *Kirāta-Jana-Kṛti*, P. 6.

তাহানিৰ অসমৰ আদিমতম অধিবাসী নিগ্ৰিতোসকলৰ পিছতে প্ৰত্ন-অষ্ট্ৰলয়ড অৰ্থাৎ অষ্ট্ৰিকভাষীসকল উত্তৰ চীনৰ পৰা এই ভূভাগলৈ প্ৰব্ৰজিত হৈছিল। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে প্ৰত্ন-অষ্ট্ৰলয়ডসকল বৰ্মাদেশৰ পৰাহে ভাৰতবৰ্ষলৈ আহিছিল। খাচীসকল অষ্ট্ৰলয়ড নৃ-গোষ্ঠীৰ অন্যতম বংশধৰ। বড়োসকলক প্ৰাচীনৰ অসমৰ আদিম অধিবাসী বুলি কোনো কোনো পণ্ডিতে ক'ব খোজে যদিও দৰাচলতে খাচীসকলেহে এই সন্মান দাবী কৰিব পাৰে।^২ মেঘালয়ৰ জয়ন্তীয়াসকলো অষ্ট্ৰিক গোষ্ঠী সন্তৃত। মংগোলয়ড নৃ-গোষ্ঠীৰ ভাষা তিব্বত-বৰ্মান ভাষা সম্প্ৰদায়ৰ জৰিয়তে অষ্ট্ৰিক ভাষীসকল প্ৰভাৱান্বিত হোৱা দেখা যায়। অষ্ট্ৰলয়ড আৰু মংগোলয়ড সংস্কৃতিৰ মাজত যে অতি প্ৰাচীন কালতেই সাংস্কৃতিক বিনিময় প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হৈছিল তাত সন্দেহ নাই। এই দুই সংস্কৃতিৰ অন্যতম উপাদান ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা মিশ্ৰনৰ উদাহৰণ বৰ্তমান জীৱন্ত অৱস্থাত পোৱা যায় দক্ষিণ-পূব এচিয়াৰ কোনো কোনো অঞ্চলৰ অধিবাসীসকলে ব্যৱহাৰ কৰা ভাষাৰ সংযোগত। আনকি খাচী ভাষাতো মংগোলীয় গোষ্ঠীৰ ভাষাৰ উপাদান লক্ষ্য কৰা যায়।^৩ বৈদিক সাহিত্যত অষ্ট্ৰিকসকলক নিষাদ আখ্যা দিয়া হৈছে।

অষ্ট্ৰিকসকলৰ পিছতে মংগোলীয় গোষ্ঠীৰ লোকসকল, চীন দেশৰ দক্ষিণ অঞ্চলৰপৰা ব্ৰহ্মপুত্ৰ, চালুইন, মেকং আদি নদ-নদীৰে অসম, ব্ৰহ্মদেশ, ইন্দোচীন আদিলৈ প্ৰব্ৰজিত হৈছিল। বৈদিক আৰু সংস্কৃত সাহিত্যত মংগোলীয় গোষ্ঠীৰ লোকসকল কিৰাত নামেৰে পৰিচিত। ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলৰ মতে সংস্কৃতত *কিৰাত* পদটোৱে উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ বিভিন্ন পৰ্বত-পাহাৰত বাস কৰা অনা-আৰ্য্য লোকসকলক সূচায়। তেওঁলোক মংগোলীয় গোষ্ঠী সন্তৃত। কিৰাতসকল চীনৰ চীনালোক আৰু তিব্বতৰ ভুটীয়া আৰু মংগোলীয় গোষ্ঠীসন্তৃত লোকৰ সৈতে সম্পৰ্কযুক্ত। কিৰাতসকল নিষাদ, শৱৰ, পুলিন্দ, ভিল আৰু কোলসকলতকৈ বেলেগ; অৰ্থাৎ নিষাদ, শৱৰ, পুলিন্দ, ভিল, কোল আদিৰ সৈতে কিৰাতসকল অভিন্ন বুলি ভবাৰ কোনো যুক্তি নাই। ছিলবিন লেবি-এ সৰ্বপ্ৰথমে মংগোলীয় নৃ-গোষ্ঠীৰ প্ৰজাতিগত বৈশিষ্ট্যৰ সৈতে কিৰাতসকলৰ সাদৃশ্য দেখিবলৈ পাইছে।^৪ মহাভাৰতত থকা উল্লেখন আৰু

২. B. M. Das "Some Aspects of Physical Anthropology of the Tribes of North-East India" in *The Tribes of North-East India*, ed. S. Karotem Prel, P. 47.

৩. *Ibid*, P. 46.

৪. Sylvain Levi : *Nepal*, Vol. II, P. 75ff (Chatterji).

অন্যান্য প্ৰমাণৰ আধাৰত ক'ব পাৰি যে কিৰাতসকল মংগোলীয় গোষ্ঠীসমূহত। কষ্টেন ব'নোঅ নামৰ এগৰাকী বিশিষ্ট পণ্ডিতে তেওঁৰ কিৰাত নামৰ গ্ৰন্থত স্পষ্টভাৱে দেখুৱাই দিছে যে, কিৰাতসকল মংগোলীয় গোষ্ঠীসমূহত।

যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত শুক্ল যজুৰ্বেদ, বাজসনেয়ী সংহিতা, কৃষ্ণ যজুৰ্বেদ, তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণ আদিত 'কিৰাত' পদটোৰ উল্লেখ পোৱা যায়। অথৰ্ববেদত কিৰাত কন্যা কৈৰাতিকাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁ সৰ্পৰ বিষ নাশক ভেষজ-বিদ্যাত পাৰ্গতা; যেনে—

কৈৰাতিকা কুমাৰিকা সকা খনতি ভেষজম্।

হিৰণ্যয়ীভিৰভিগিৰীৰ্ণামুপ সানুষু।।^৫

অৰ্থাৎ, কিৰাত যুৱতী, অকণমানি তৰুণীজনীয়ে ঔষধ খান্দিছে— 'সোণেৰে নিৰ্মিত খণ্ডিৰে শৈল শিৰাত'।

মেকদোনেল আৰু কীথ উভয়ে তেওঁলোকৰ দ্বাৰা প্ৰণীত *Vedic Index* গ্ৰন্থত কিৰাতৰ বিষয়ে এনেদৰে লিখিছে :

বাজসনেয়ী সংহিতা, তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণ আদিৰ উল্লেখনৰ পৰা বুজিব পাৰি যে, পৰ্বতৰ গুহা নিবাসী লোকসকলেই কিৰাত। অথৰ্ববেদত পৰ্বতৰ দাঁতিত ঔষধ খন্দা এজনী কিৰাত কন্যাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। পৰবৰ্তীকালত নেপালৰ পূৰ্বাঞ্চলত বসবাস কৰা লোকসকলকো কিৰাত বুলিবলৈ লোৱা হৈছিল। পৰ্বতবাসী জনসাধাৰণকো কিৰাত আখ্যা দিয়াৰ প্ৰৱণতাও লক্ষ্য কৰা যায়। মানৱ-ধৰ্ম-শাস্ত্ৰত কিৰাতসকলক পদস্থলিত ক্ষত্ৰিয় বোলা হৈছে। অনা-আৰ্য্য লোক এজন বা বিদেশী লোক এজনক পদস্থলিত ক্ষত্ৰিয় আখ্যা দিয়াটো তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ; যিহেতু ইয়াৰ পৰা তেওঁলোক যে অসভ্য বা আদিম লোক নাছিল, তেওঁলোক যে সভ্যতাৰ পথ পৰিক্ৰমাত অগ্ৰসৰ হৈছিল অৰ্থাৎ সভ্য লোক হিচাবে যে পৰিগণিত হৈছিল; অথবা সামৰিক দিশত উন্নতি কৰিবলৈ সমক্ষ হৈছিল তাত সন্দেহ নাই। কিৰাতসকলেও বৈদিক যুগৰ পৰবৰ্তী কালত সভ্যলোক স্বৰূপে পৰিগণিত হৈছিল আৰু সমৰ কুশল লোক স্বৰূপেও খ্যাতি লাভ কৰিছিল।

'কিৰাত' শব্দৰ পৰম্পৰীন ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে কিৰাত প্ৰজাতিৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে বিশেষ জনা নাযায়। এই ব্যাখ্যাবোৰৰ মতে যিসকল লোক অতন্ত্ৰি অৰ্থাৎ পৰ্বতৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে বাস কৰে তেওঁলোক কিৰাত; যিসকলে বেয়া

আৰু অপৰিষ্কাৰ ঠাইত থাকে (কিৰ); অথবা যিসকলে অথহীন কথা-বতৰা পাতি ফুৰে (কিৰ নাইবা কিল)। কোনো কোনোৱে আকৌ কিৰাতৰ ব্যাখ্যা এনেদৰে দিয়ে : কিৰম অততি যঃ; অর্থাৎ যি সকলে পৰ্বতৰ সীমান্তত বাস কৰে।^৬

ওপৰোল্লিখিত ব্যাখ্যাসমূহে কিৰাত শব্দটোৰ প্ৰকৃত অৰ্থ বুজাত বিশেষ সহায় কৰিব নোৱাৰে। অন্য এদল পণ্ডিতৰ মতে 'কিৰাত' পদটো চীন-তিব্বতীয় শব্দৰূপ কিৰাতিস-ৰ সংস্কৃতীয়া ৰূপ। সংস্কৃত অভিধানত 'কিৰাত' শব্দৰ ব্যাখ্যা এনেদৰে দিছে : কিৰং পৰ্য্যাতভূমিং অততি গচ্ছতীতি কিৰাতঃ; অর্থাৎ পৰ্বত নিবাসী এটা গোষ্ঠী—যিসকলে চিকাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি জীয়াই থাকে।^৭ এই ব্যাখ্যাটোও গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি; যিহেতু ইয়াৰ দ্বাৰা কিৰাতসকলৰ উদ্ভৱৰ বিষয়ে একো জানিব নোৱাৰি।

নব্য ভাৰতীয় ভাষাত কিৰাত পদটোৰ প্ৰয়োগ নথকা নহয়। সন্ত কবি শঙ্কৰদেৱে ভাগৱত-পুৰাণৰ দ্বিতীয় স্কন্ধ অনুবাদৰ প্ৰসংগত কিৰাত পদটো উল্লেখ কৰিছে। অৱশ্যে এই কিৰাত পদটো শঙ্কৰদেৱে নিজ ইচ্ছাৰে ব্যৱহাৰ কৰিছে বুলিও কোৱা টান; যিহেতু এই পদটোৰ উল্লেখ মূল গ্ৰন্থতেই আছে। শঙ্কৰদেৱে কিৰাত পদটো এনেদৰে উল্লেখ কৰিছে; যেনে :

কিৰাত কছাৰি খাচি গাৰো মিৰি
 যৱন কংক গোৱাল।
 অসম মলুক ধোৱা যে তুৰুক
 কুৰাচ স্নেচ চণ্ডাল।^৮

এই উদ্ধৃতিটিত কিৰাত পদটো প্ৰজাতিগত অৰ্থতহে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। দ্বিতীয়তে, এই উদ্ধৃতিটিৰ পৰা 'কিৰাত কছাৰি'সকল সুকীয়া সুকীয়া নৃ-গোষ্ঠী যেন হে লাগে, যিহেতু 'খাচি-গাৰো-মিৰি'ৰ মাজতো গোষ্ঠীগত পাৰ্থক্য আছে; তেনদৰে 'কিৰাত-কছাৰি'ৰ মাজতো পাৰ্থক্য আছে। মূল গ্ৰন্থত 'কিৰাত' পদটোৰ প্ৰয়োগ আছে, 'কছাৰি-খাচি-গাৰো-মিৰি' আদিৰ উল্লেখ নাই। বঙলা ভাষাত সুদখোৰ মহাজন বা ধাৰ দি সুদ লোৱাজনক বুজাবৰ বাবে কিৰাট বা

৬. S. K. Chatterji, *op-cit*, P. 28.

৭. V. S. Apte; *Practical Sanskrit-English Dictionary*, P. 357

৮. হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা (সম্পাদনা) : শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ বাক্যমৃত, ২য় স্কন্ধ ভাগৱত, পদ ৪৭৪

কিৰেট পদটো ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। সুনীতি চেটাঙ্গীৰ মতে কিৰাট বা কিৰেট পদৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ এনেদৰে দেখুৱাব পাৰি; যেনে— * কিৰাত-বৃত্ত > * কিৰাত-বট্ট > * কিৰাট, কিৰেট। হিন্দু সদাগৰ অৰ্থত কিৰাড পদটোৰ প্ৰচলন উত্তৰ প্ৰদেশ, ৰাজস্থান, মধ্য প্ৰদেশ, মহাৰাষ্ট্ৰ আদিত আছে। পঞ্জাবত বন নিবাসী, উপত্যকাবাসী অৰ্থত কিৰাতৰ চলতি লক্ষ্য কৰা যায়।

আৰ্য্যসকলৰ দৃষ্টিত কিৰাতসকল অনা-আৰ্য্য আৰু সংস্কাৰবিহীন। আদিবাসীৰ মাজত প্ৰচলিত কিছুমান নামবাচক বিশেষ্যপদে পৰৱৰ্তী কালত নতুন অৰ্থ সূচোৱাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল; যেনে—*দাস*, *দস্যু*, *নিষাদ*, *চণ্ডাল*, *কোল* ইত্যাদি। কোনো কোনো শব্দৰ অৰ্থ বিকৃত হৈ কিদৰে বিভিন্ন জাতিৰ মাজত প্ৰচলিত হৈছিল তাৰ আভাস তলৰ শব্দবোৰৰ পৰা পোৱা যায়, যেনে—দক্ষিণ আমেৰিকাত 'ইন্দিও' শব্দৰ অৰ্থ 'চাকৰ'। পাৰ্চীসকলৰ মাজত 'হিন্দু'ৰ অৰ্থ 'ক'লা'। এনেধৰণৰ অৰ্থ বিকৃতি 'কিৰাত'ৰ ক্ষেত্ৰতো দেখা হৈছিল।^৯

'কিৰাত' পদৰ অৰ্থ বিকৃতিৰ লগে লগে অৰ্থ সম্প্ৰসাৰণ, অথবা অৰ্থ— উৎকৰ্ষণৰ দৃষ্টান্তও বিৰল নহয়; যিহেতু *মহাভাৰত*ত শিৱক কিৰাত আৰু পাৰ্বতীক কিৰাতী বোলা হৈছে। *কিৰাত-কিৰাতী-অৰ্জুন* বিষয়ক আখ্যান ভাগৰ বীজ পোৱা যায় *শুল্ক যজুৰ্বেদ*ৰ অন্তৰ্গত *শত-ৰুদ্ৰীয়* শাখাত। অনা-আৰ্য্য কিৰাতসকলক যে বৈদিক যুগতেই মহিমাষিত সামাজিক মৰ্যাদা প্ৰদান কৰা হৈছিল তাত সন্দেহ নাই।

ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰ আৰু উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ পৰ্বতনিবাসী স্বৰূপে কিৰাতসকল *যজুৰ্বেদ*ৰ সময়ৰ পৰাই স্বীকৃত হৈ আহিছে। বিদেহৰাজ্যত দ্বিতীয় পাণ্ডৱ ভীমে সাতগৰাকী কিৰাত ৰজাক পৰাজয় কৰাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায় *মহাভাৰত*ত।^{১০} *মহাভাৰত*ৰ সভাপৰ্বৰ বৰ্ণনাৰ আধাৰত নিঃসঙ্কোচে ক'ব পাৰি যে সমগ্ৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চল (বৰ্তমান ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চল) কিৰাতসকলৰ বাসভূমি আছিল। *মহাভাৰত*ৰ অন্তৰ্গত 'বনপৰ্ব'ৰ উপপৰ্ব 'কিৰাত-পৰ্ব' মতে কিৰাতসকলৰ দেহৰ বৰণ সোণ-হালধীয়া : *কৈৰাতং ৰেষৎ আস্থায় কাঞ্চন ক্ৰম-সন্নিভম্*।^{১১} তেওঁলোকৰ গাৰ বৰণ কেঁচা সোণৰ দৰে : *দদৰ্শথ ততো জিষ্ণুঃ* :

৯. S. K. Chatterji, op-cit, P. 29.

১০. *বৈদেহস্থ কৌণ্ডেয় ইন্দ্ৰপৰ্বত মন্তিকাঃ*।

কিৰাতানামধিপতীন জয়ৎ সপ্ত পাণ্ডৱ ॥ *মহাভাৰত*, সভাপৰ্ব, ৩০/১৫

১১. বনপৰ্ব, ৩৫/২

পুৰুষং কাঞ্চন প্রভুম।^{১২} কিৰাতসকল কনক বৰ্ণ বিশিষ্ট : *ন ত্বং অস্মিন বনে
ঘোৰে বিভেষী কনক প্রভা*^{১৩}

হৰিবংশত দুৰ্গাৰ নাম কিৰাতী। মহাভাৰতৰ বৰ্ণনাৰ পৰা জনা যায় যে কিৰাতসকল বিদেশী জনগোষ্ঠী বিশেষকৈ যৱন, শক, পল্লৱ, চীনা আদিৰ সৈতে জৰিত আৰু পৰিচিত আছিল। প্ৰাগ্জ্যোতিষ ৰাজাধিৰাজ ভগদত্তই শ্লেচ-কিৰাত আদি সৈন্য-সামন্তৰে কৌৰৱৰ পক্ষ লৈ কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈছিল। ভগদত্তক 'শ্লেচ্ছানাং অধিপো' বোলা হৈছে। কিৰাত-চীন আৰু অন্যান্য সমৰকুশল বীৰৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ সাগৰৰ উপকূল ভাগত প্ৰাগ্জ্যোতিষ-ভূপতি (ভগদত্ত) বাস কৰিছিল :

স কিৰাতৈশ্চ চীনৈশ্চ বৃহত্তঃ প্ৰাগ্জ্যোতিষোহভৱৎ।

অন্যৈশ্চ বহুভিৰ্যোধৈঃ সাগৰানুপৱাসিভিষ।।^{১৪}

মহাভাৰতৰ স্ত্ৰী-পৰ্বত ভগদত্ত শৈলৰাজ। তেওঁ হালধীয়া বৰণ বিশিষ্ট কিৰাতসকলৰ নৃপতি। ভগদত্ত মহীপাল আৰু তেওঁৰ কিৰাত সৈন্যসৱৰ গাৰ বৰণ সোণ হালধীয়া। বাস্মীকিৰ বামাৱণৰ মতেও কিৰাতসৱৰ বৰণ সোণ হালধীয়া।^{১৫} যেনে—

অক্ষয়া বলৱত্তশ্চ তথৈৱ পুৰুষাদকাঃ।

কিৰাতাস্তীক্ষ্ণচূড়াশ্চ হেমাভাঃ প্ৰিয়দৰ্শনাঃ।।

আসমীনাশনাশ্চপি কিৰাতা দ্বীপবাসিনঃ।

অন্তৰ্জলচৰা ঘোৰা নৰব্যায়্যা ইতি স্মৃতাঃ।।^{১৬}

চূড়ায়ুক্ত কেশ বিশিষ্ট কিৰাতসকল দেখিবলৈ মনোমোহা, কেঁচা সোণৰ দৰে তেওঁলোকৰ দেহাৱয়ব জ্বিলিকি থাকে। তেওঁলোক পানীৰ তলেৰেও যাব পাৰে। তেওঁলোক ঘোৰ ৰূপ বিশিষ্ট নৰ ব্যায় সদ্শ। এইদৰে তেওঁলোক বিখ্যাত।

ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ পৰ্বত-পাহাৰ নিবাসী কিৰাতসকল সোণ আৰু ৰূপৰ বাখৰৰ ক্ষেত্ৰত ধনী আছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। তেওঁলোকে

১২. বনপৰ্ব, ৩৫/১৭

১৩. বনপৰ্ব, ৩৫/১৮

১৪. সভাপৰ্ব, ২৬/৯

১৫. কিশ্কিন্ধ্যাকাণ্ড, ৪০/২৭-২৮

১৬. Wasudev L. S. Paṅṣikar (ed.) : *The Rāmāyana*, 4/40/27-28.

এইবোৰ সংগ্ৰহ কৰিছিল পৰ্বত-পাহাৰৰ পৰা। তেওঁলোকে বিবিধ বিধৰ কাপোৰ-কানি, পোছাক-পৰিচ্ছদ প্ৰস্তুত কৰাত অতিকৈ পাৰ্গত আছিল। এই কথাখিনিৰ প্ৰমাণৰ বাবে তলৰ উদ্ধৃতিটোয়েই যথার্থ হ'ব; যেনে—

এৱং বহুবিধান দেশান্ বিজিত্য পৰনাত্মজঃ।
বসু তেভ্য উপাদায় লৌহিত্যমগমদ্ বলী।।
স সৰ্বান্ শ্লেচ্ছনৃপতীন্ সাগবানুপবাসিনঃ।
কৰমাহাৰয়ামাস ৰত্নানি বিবিধানি চ।।
চন্দনা গুৰুৱত্নানি মণিমৌক্তিক কঞ্চলম্।
কাঞ্চনং ৰজতং চৈব বিদ্ৰুমং চ মহাধনম্।।^{১৭}

অৰ্থাৎ, এইদৰে পৰনপুত্ৰ বলবান ভীমসেনে বহুত দেশ পৰাজয় কৰি তেওঁলোকৰপৰা বিস্তৰ ধন সংগ্ৰহ কৰি লৌহিত্য দেশ অভিমুখে যাত্ৰা কৰে। তাত তেওঁ সাগৰৰ উপকূল অঞ্চলত ৰাজত্ব কৰি থকা অনেক শ্লেচ্ছ ৰজাসকলক পৰাজয় কৰি বিবিধ ৰত্ন কৰ স্বৰূপে আদায় কৰিছিল। ইয়াৰ ওপৰিও সেই ৰজাসকলে ভীমসেনক চন্দন, অগৰ, বস্ত্ৰ, মণি, মুক্তা, কঞ্চল, সোণ, ৰূপ আৰু মহামূল্যবান নীলকান্ত মণি উপহাৰ স্বৰূপে দিছিল।^{১৮}

মহাভাৰতৰ পৰা চয়ন কৰা এই শ্লোক দুটিৰ বিষয়বস্তুৰ পৰা কিৰাতসকল তেওঁলোকৰ বাসভূমি, তেওঁলোকৰ দেহকৃতি আৰু তেওঁলোকৰ জীৱন নিৰ্বাহ পদ্ধতি আদিৰ বিষয়ে সাধাৰণভাৱে জানিব পাৰি। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতিকা মানত বৰ্তমানৰ মহাভাৰত মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তুৱে লিখিত ৰূপ গ্ৰহণ কৰিছিল। গতিকে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতিকা আৰু খৃষ্টাব্দ প্ৰথম শতিকাৰ ভিতৰত কিৰাতসকলৰ পূৰ্ণ অভ্যুত্থান হৈছিল বুলি ঠাৱৰ কৰিব পাৰি। কিৰাতসকলৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ প্ৰণালী আছিল তেনেই সৰল। তেওঁলোকৰ প্ৰধান খাদ্য আছিল ফল-মূল, আলু-কচু আদি। তেওঁলোকৰ অন্যতম আভৰণ আছিল জস্তৰ ছাল। মূৰৰ চুলি আছিল শিখড়যুক্ত। দেখাত তেওঁলোক মনোমোহা। সমৰত তেওঁলোক আছিল ভয়ানক আৰু নিষ্ঠুৰ। ভাৰতবৰ্ষৰ আন আন লোকৰ সৈতে কিৰাতসকলক পৃথক কৰিছিল তেওঁলোকৰ দেহৰ হালধীয়া ৰঙে।

কিৰাতসকলৰ প্ৰকৃত গৃহ-ভূমি সম্পৰ্কে তলৰ শ্লোকটোৰ পৰা কিছু সমল পাব পাৰি; যেনে—

১৭. মহাভাৰত, সভাপৰ্ব ৩০/২৬-২৮

১৮. 'শ্লেচ্ছ' শব্দৰ অৰ্থ যিসকল আৰ্য্য নহয়, গতিকে কিৰাতসকল শ্লেচ্ছ স্বৰূপেও মহাকাব্যৰ যুগত পৰিচিত হৈছিল।

যোজনানাং সহস্ৰং তু দ্বীপোহয়ং দক্ষিণোত্তৰাৎ।
 পূৰ্বে কিৰাতা যস্যাস্তে পশ্চিমে যৱনাঃ স্থিতাঃ।।
 ব্ৰাহ্মণাঃ ক্ষত্ৰিয়া বৈশ্যা মধ্যে শূদ্ৰাশ্চ ভাগশঃ।
 ইজ্যায়ুধৱনি জ্যাদৈৰ্বৰ্তয়ন্তো ব্যৱস্থিতাঃ।।^{১৯}

অৰ্থাৎ, এই দ্বীপ উত্তৰ দিশৰ পৰা দক্ষিণ দিশ পৰ্য্যন্ত সহস্ৰ যোজন বিস্তৃত। ইয়াৰ পূৰ্ব দিশত কিৰাতসকল আৰু পশ্চিম দিশত যৱনসকলে বাস কৰে। সেই সেই অঞ্চলত যজ্ঞ, অস্ত্রধাৰণ আৰু বেপাৰ আদি নিজ নিজ কৰ্মৰ ব্যৱস্থা অনুসৰি আচাৰ-অনুষ্ঠান আদি পালন কৰি ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰসকল বৰ্ণবিভাগানুসৰি মাজ ভাগত থাকে।

ওপৰোল্লিখিত শ্লোক দুটাৰ আধাৰত আমি স্পষ্টকৈ ক'ব পাৰোঁ যে, পৃথিৱীৰ বিভাজন অনুসৰি ভাৰতবৰ্ষ মধ্যভাগত অৱস্থিত আৰু এই মধ্য ভাগতেই বাস কৰে—ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰসকলে। ভাৰতবৰ্ষৰ পূব ফালে কিৰাতসকলে আৰু পশ্চিমফালে যৱনসকলে বাস কৰে। পালি ভাষাত ৰচিত মিলিন্দ-পন্থ গ্ৰন্থত কিৰাত (চিনা-চিলাত অৰ্থাৎ চীন-কিৰাত) পদটোৰ উল্লেখ পোৱা যায়। গ্ৰীক ভাষাত ৰচিত গ্ৰন্থ *Periplus of the Erythraean Sea* নামৰ গ্ৰন্থতো *কিৰহঁদৈ* অৰ্থাৎ *কিৰাদ* বা *কিৰাত* প্ৰজাতিৰ উল্লেখ আছে। ৰাজস্থানৰ যোধপুৰ অঞ্চলত পুৰণি কালত এখন নগৰ আছিল আৰু এই নগৰখনৰ সৈতে কিৰাত নামটো জৰিত হৈ আছিল।

ওপৰৰ আলোচনাৰপৰা সহজে বুজিব পাৰি যে খৃষ্টৰ জন্মৰপূৰ্বে আৰু পৰৱৰ্তী কালত হিন্দুসকলে কিৰাতসকলক পূৰ্ব দেশৰ হালধীয়া বৰ্ণ বিশিষ্ট প্ৰজাতি আৰু বিশিষ্ট সংস্কৃতি স্ৰষ্টা নৃ-গোষ্ঠী স্বৰূপে জানিছিল। কিৰাতসকল প্ৰাকৃতিক সম্পদত চহকী আছিল। বয়ন শিল্পতো তেওঁলোক আছিল উন্নত। কপাহৰ খেতি আৰু ইয়াৰপৰা সূতা কাটি কাপোৰ প্ৰস্তুত কৰাৰ পৰম্পৰা নিৰ্মাতা স্বৰূপেও কিৰাতসকলে খ্যাতি লাভ কৰিছিল। তেনেদৰে তেওঁলোকে উলসূতা, মুগাসূতা, এড়ীসূতা আৰু এই সূতাৰে প্ৰস্তুত কৰা কাপোৰৰ (উলৰ কাপোৰ, মুগাৰ কাপোৰ, এড়ী কাপোৰ) পৰম্পৰাও তেওঁলোকেই সৃষ্টি কৰিছে। সমভূমি অঞ্চলত বসবাস কৰি অহা সভ্য হিন্দুসকলো অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা কিৰাতসকলে প্ৰৱৰ্তন কৰা সূতাৰ কাপোৰ, উলৰ কাপোৰ, মুগাৰ কাপোৰ, এড়ী কাপোৰ আদিৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হোৱা দেখা গৈছে।

১৯. বিষ্ণু-পুৰাণ, ২/৩/৮-৯

মংগোলীয় লোকসকল ভাৰতবৰ্ষলৈ প্ৰব্ৰজিত হোৱাৰ পিছৰে পৰা তেওঁলোক ভাৰতীয়-মংগোলীয় গোষ্ঠী অথবা 'ইন্দো-মংগোলীয়' স্বৰূপে পৰিচিত হৈছিল। আৰ্য্য ভাষা-ভাষীসকলে ভাৰতীয়-মংগোলীয় লোকসকলক *কিৰাত* নাম দিছিল।^{২০} আৰ্য্যসকলৰ নিচিনাকৈ কিৰাতসকলো ভাৰতীয় জীৱন আৰু সমাজৰ সৈতে একীভূত হৈ গৈছিল আৰু ভাৰতীয় ভূগোল আৰু ইতিহাস নিৰ্মাণ তথা সংস্কৃতি সৃষ্টিত কিৰাতসকলে অৱদান যোগাইছিল বিস্ময়কৰ ভাবে।

চীন-তিব্বত ভাষা-ভাষী যিসকল মংগোলীয় গোষ্ঠীৰ লোক ভাৰতবৰ্ষলৈ প্ৰব্ৰজিত হৈ ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ স্ৰোতধাৰাত মিলি গৈছিল তেওঁলোকেই কিৰাত আৰু এই কিৰাত পদৰ পৰিসৰে ভাৰতবৰ্ষত স্থায়ীভাবে বাস কৰা মংগোলীয় গোষ্ঠীৰ বিভিন্ন গোষ্ঠী আৰু ঠাল-ঠেঙুলিক সামৰে। সেই গোষ্ঠীসমূহ হৈছে : (ক) হিমালয় গোষ্ঠী (নেপাল আৰু উত্তৰ অসম গোষ্ঠী), (খ) বড়ো-নগা-কুকি-চীন, আহোম, ভাৰতীয় তিব্বতীসকল আদি।

অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা যে প্ৰাগ্জ্যোতিষ-কামৰূপ-অসমত কিৰাতসকলে বাস কৰি আহিছে তাৰ স্পষ্ট আভাস পোৱা যায় খৃঃ দশম শতিকাৰ ৰচিত *কালিকা-পুৰাণ*ত উপস্থাপিত বৰ্ণনাৰ পৰা। নৰকাসুৰে প্ৰাগ্জ্যোতিষৰ সিংহাসন অধিকাৰ কৰাৰ পূৰ্বেপৰা এই ভূ-ভাগ কিৰাতসকলৰ বাসভূমি আছিল। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে নৰকাসুৰ, বাণাসুৰ আদি কিৰাতবংশীয় নৃপতিহে আছিল। নৰকাসুৰ যে অনা-আৰ্য্য আৰু প্ৰাগ্জ্যোতিষৰ নৃপতি আছিল তাৰ স্পষ্ট আভাস তলৰ শ্লোকটোত পোৱা যায়, শ্লোকটো *ৰামায়ণ*ৰপৰা চয়ন কৰা হৈছে; যেনে—

তত্র প্ৰাগ্জ্যোতিষং নাম জাতৰূপময়ং পুৰম্।

তস্মিন বসতি দুষ্টাছা নৰকো নাম দানৱঃ।^{২১}

কিৰাতসৱৰ উপাস্যদেৱতা শিৱ 'কিৰাত ৰূপায়' আৰু তেওঁৰ পত্নী-পাৰ্বতীও কিৰাতী। প্ৰাগ্জ্যোতিষ-কামৰূপত যেতিয়াৰপৰাই শিৱ উপাসনাই প্ৰাধান্য লাভ কৰিছিল তেতিয়াৰপৰাই কিৰাতসকলে ইয়াত স্থায়ীভাৱে বসবাস কৰিছিল। *কালিকা-পুৰাণ*ৰ মতে নৰকাসুৰ মিথিলাৰপৰা প্ৰাগ্জ্যোতিষলৈ আহি এই দেশৰ সিংহাসনত অধিষ্ঠিত হোৱাৰ পূৰ্বেপৰা এই দেশ শিৱই নিজৰ লীলাভূমি স্বৰূপে ৰাখিছিল; যেনে—

২০. S. K. Chatterji, *op-cit*, P. 38.

২১. বাস্মীকি কৃত *ৰামায়ণ*, কিঙ্কিন্ধ্যাকাণ্ড ৪২/৩১

নিমজ্য ক্ষণমাত্ৰেন প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰং গতঃ ।
 মধ্যগং কামৰূপস্য কামাখ্যা যত্ৰ নায়িকা ॥
 স চ দেশঃ স্বৰাজ্যাৰ্থে পূৰ্বং গুপ্তশ্চ শত্ৰুনা ॥^{২২}

অৰ্থাৎ, এখন্তেক সময়ৰ ভিতৰতে প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰত উপস্থিত হ'ল। সেই ঠাইখন কামৰূপৰ সৌমাজতে অৱস্থিত, য'ত কামাখ্যাই নায়িকা। সেই দেশ শিৱই পূৰ্বৰেপৰা নিজৰ লীলাভূমি স্বৰূপে ৰাখিছিল।

কিৰাতসৱৰ দ্বাৰা শিৱ পূজিত হৈছিল। কিৰাতসকল কোন? কিৰাতসকল এই দেশৰ খিলঞ্জীয়া অধিবাসী। বিষ্ণুৰ দৃষ্টিত কিৰাতসকল মদ্য-মাংসাসক্ত, জ্ঞান-বিজ্ঞান বিবৰ্জিত, পীতকায় আৰু মুণ্ডিত :

কিৰাতৈবলিভিঃ ক্ৰুবৈৰৰঞ্জৈৰপি চ বাসিতঃ ।
 ৰুদ্ৰস্তত্ত্ব নিৰ্ভাংস্তত্ৰ কিৰাতান্ জ্ঞান বৰ্জিতাম্ ॥
 অনর্থ মুণ্ডিতান্ মদ্যমাংসা শনৈক তৎপৰান্ ।
 দদৰ্শ বিষ্ণুঃ কুপিতান্ বিষ্ণুং দৃষ্ট্বা দ্বিজৰ্বভাঃ ॥^{২৩}

কিৰাতসকলৰ অধিপতিৰ নাম ঘটকাসুৰ, তেওঁ মহা বীৰ্য্যমান, সুৱৰ্ণ স্তম্ভ সদৃশ তেওঁৰ কলেৱৰ, তেওঁ প্ৰদীপ্ত অগ্নিশিখাৰ দৰে উজ্জ্বল :

তেষামধিপতিস্তত্ৰ ঘটকো নাম বীৰ্য্যবান্ ।
 ৰুদ্ৰস্তত্ত্বনিভস্তস্যঃ প্ৰদীপ্ত ইব পাবকঃ ॥^{২৪}

ঘটকাসুৰক বধ কৰি নৰকাসুৰ প্ৰাগ্জ্যোতিষৰ নৃপতি হয় আৰু কিৰাতসকলে তেওঁৰ শৰণ লয় আৰু নৰকাসুৰ কিৰাতসৱৰ নৃপতি হয়। নৰকাসুৰ প্ৰাগ্জ্যোতিষৰ নৃপতি হোৱাৰ লগে লগেই শিৱৰ অনুমতিক্ৰমে কিৰাতসৱৰ বিষ্ণুৱে পূবে ললিতা-কান্তাক সীমা কৰি সাগৰ পৰ্য্যন্ত থাকে; যেনে—

এৰমুক্তো স্বয়ং বিষ্ণুঃ শম্ভোৰণুমতে স্তদা ।
 সৰ্বান কিৰাতান্ পূৰ্বস্যং সাগৰাস্তে ন্যৱেশয়ৎ ॥
 পূৰ্বং ললিতকান্তায়াঃ সমাদায়াৰধিং পুনঃ ।
 যাৱৎ সাগৰ পৰ্য্যন্তং কিৰাতাস্তাৱদাৱসন্ ॥

২২. কালিকা-পুৰাণ, ৩৮/১৫-১৬

২৩. উক্ত গ্ৰন্থ, ৩৮/১৬-১৮

২৪. উক্ত গ্ৰন্থ, ৩৮/১৯

পশ্চাৎলিতকান্তায়া দেশং কৃত্বাৰধিং পুনঃ।
 কৰতোয়া নদীং য়াৰং কামাখ্যানিয়ন্ত তৎ।।
 তস্মাৎ কিৰাতানুৎসাৰ্য্য বেদশাস্ত্ৰাঙ্গিান্ বহুন্।
 দ্বিজাতীন্ বাসয়ামাস তত্র বৰ্ণান সনাতনান্।।
 বেদাধ্যয়ন দানানি সততং বৰ্ত্ততে যমা।
 তথা চকাৰ ভগবান্ মুনিভিৰ্বাসয়ন বিভুঃ।। .....
 নচিৰাদভৱদ্দেশঃ কামৰূপাহবয়ন্তদা।।^{২৫}

অৰ্থাৎ বিষ্ণুৱে নৰকক এইদৰে কৈ মহাদেৱৰ আজ্ঞা অনুসাৰে পূবফালে অৱস্থিত সাগৰৰ ওচৰতে থকা ঠাইত কিৰাতসকলক স্থাপন কৰালে। ললিত-কান্তাৰ পূব অঞ্চলৰপৰা সাগৰলৈকে এই বিস্তীৰ্ণ অঞ্চল কিৰাতসকলৰ বাসস্থান হ'ল আৰু ললিত-কান্তাৰপৰা কৰতোয়ানদীলৈকে এই অঞ্চল কামাখ্যাদেৱীৰ ক্ষেত্ৰ স্বৰূপে পৰিচিত হ'ল। এই অঞ্চলৰ কিৰাতসকলক উচ্ছেদ কৰি তাত বেদশাস্ত্ৰ পণ্ডিত অনেক ব্ৰাহ্মণ আদি শ্ৰেষ্ঠ বৰ্ণক স্থাপন কৰালে। ভগৱান বিষ্ণুৱে মুনিসকলৰ বাসস্থানৰ সুব্যৱস্থা কৰি বেদাধ্যয়ন-দানধৰ্ম আদিৰ বৃদ্ধিৰ বাবে যাৱতীয় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিলে আৰু ইয়াৰ পিছতেই দেশখনৰ নাম হ'ল কামৰূপ।

ইয়াৰ পৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে নৰকাসুৰ স্বৰূপাৰ্থত কিৰাত গোষ্ঠীসম্বৃত্ত নহয়, তেওঁ আৰ্য্য বংশ সম্বৃত্ত; যিহেতু তেওঁ বিষ্ণুৰ ঔৰসজাত সন্তান; বিষ্ণু আৰ্য্য সংস্কৃতিৰ প্ৰতীক। নৰকাসুৰ দেৱতাৰ সন্তান বা আৰ্য্য বংশধৰ হ'লেও তেওঁ অসুৰ (অৰ্থাৎ ন সুৰ ইতি অসুৰ) স্বভাৱ বিশিষ্ট। তেওঁ কিৰাত বংশ সম্বৃত্ত নহ'লেও তেওঁ কিৰাত অধিপতি; নাইবা তেওঁ কিৰাত বংশ সম্বৃত্ত হ'ব পাৰে, কিন্তু সংস্কৃতীয়া কৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে তেওঁ আৰ্য্যায়িত হ'ব পাৰে। কিৰাত-সংস্কৃতিত হাতীৰ ভূমিকা তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। ভগদন্তই হস্তীত উঠি কুৰুক্ষেত্ৰলৈ অগ্ৰসৰ হৈছিল আৰু হাতী উঠিহে তেওঁ অৰ্জুনৰ লগত যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈছিল। সেইদৰে প্ৰাগ্জ্যোতিষৰ ৰজা ঘটকাসুৰে ঐৰাৱত সদৃশ আৰু গৰুড়-তুল্য কিৰাতাধিৰাজৰ বাহন শ্বেতহস্তীত আৰোহণ কৰি নৰকাসুৰৰ সৈতে তুমুল যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈছিল। ঘটকাসুৰৰ মৃত্যুৰ পিছত নৰকাসুৰে সেই হাতীটো নিজৰ বাহন স্বৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু বিষ্ণুৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি (কিৰাতান্ জহি যাৱন্তং দেৱীং দিক্ৰবাসিনীম্। পলায়মানান্ বিদ্ৰাব্য পালয় শৰণং গতান্।।^{২৬})

২৫. উক্ত গ্ৰন্থ, ৩৮/১২১-২৬

২৬. উক্ত গ্ৰন্থ, ৩৮/১০৯

ঘটকাসুৰৰ বাহন চতুৰ্দন্ত বিপুল শৰীৰ বিশিষ্ট আৰু বীৰ্য্যত ঐৰাৱত সদৃশ, বেগত গৰুড়-তুল্য, বগা হাতীটোত উঠি দিক্ৰবাসিনীৰ স্থান পৰ্য্যন্ত কিৰাতসকলক খেদি পঠিয়াইছিল; যেনে—

ততঃ স নৰকৌ বীৰঃ সমাৰুহ্য সিতং গজম্।

চতুৰ্দন্তং মহাকায়াং কিৰাতাধিপবাহনম্॥

ঐৰাৱত সমং বীৰ্য্যো বেগেন গৰুড়োপমম্।

কিৰাতান্ দ্ৰাবয়ামাস যাবদিক্ৰব বাসিনীম্॥^{২৭}

পিতৃ নৰকাসুৰে কিৰাতসকলক দিক্ৰবাসিনীৰ স্থান পৰ্য্যন্ত খেদি পঠিয়ালেও তেওঁৰ পুত্ৰ ভগদন্তৰ ৰাজত্ব কালতো প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰ বা প্ৰাগ্জ্যোতিষ নগৰ কিৰাত-চীন আদি লোকৰদ্বাৰা পৰিবৃত্ত হৈ আছিল। আমাৰ এই প্ৰমেয়ৰ সপক্ষে মহাভাৰতৰ সভাপৰ্বৰ পৰা তলত দিয়া শ্লোকটোলৈ আঙুলিয়াব পাৰোঁ; যেনে—

স কিৰাতৈশ্চ চীনৈশ্চ বৃন্তঃ প্ৰাগ্জ্যোতিষোহভৱৎ।

অন্যৈশ্চ বহুভিৰ্যোধৈঃ সাগৰানুপবাসিভিঃ॥^{২৮}

অৰ্থাৎ প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰৰ নৰেশ (অৰ্থাৎ ভগদন্ত), কিৰাত, চীন আৰু সমুদ্ৰৰ উপকূল নিবাসী অন্য বহুত যোদ্ধাৰ সৈতে পৰিবৃত্ত।

ভাৰতৰ উত্তৰ-পূব ভূ-ভাগ অৰ্থাৎ প্ৰাচীন অসমৰ জনগাঁথনিত কিৰাতসকলে তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। অৰুণাচল, মিজোৰাম, মণিপুৰ, ত্ৰিপুৰা আৰু নগালেণ্ডৰ সৰহ সংখ্যক অধিবাসীয়েই কিৰাতমূলীয়। মেঘালয়তো কিৰাতমূলীয় লোকৰ বসতি লক্ষ্য কৰা যায়। অসমৰ (বৰ্তমান কালৰ) সৰহ সংখ্যক লোকেই কিৰাত বংশসম্ভূত। সেই কিৰাতসকলেই সংস্কৃতীয়াকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে হিন্দুৰ জাতি স্তৰত সোমাই পৰিছে। আনকি 'অসম' নামটো কিৰাত গোষ্ঠীৰ ভাষা অৰ্থাৎ ভাৰত-চীন ভাষাগোষ্ঠী সম্ভূত। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে 'হা-চাম' (বড়ো) কিৰাত শব্দ ৰূপৰ পৰাহে 'অসম' শব্দটোৰ উদ্ভৱ হৈছে। কিৰাত পৰিয়ালৰ অন্তৰ্গত চীন-তিব্বতীয়া ভাষা-পৰিয়ালৰ ভোটবৰ্মী শাখাৰপৰা অসম তথা ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলত সিঁচৰিত হৈ থকা বড়ো, ৰাভা, লালুং (তিৰা), মিকিৰ (কাৰবি), দেউৰী, মিৰি (মিচিং), নগা, লুচাই, মেইতেই, অকা, আদি, নিচি বা ডফলা, মিছিমি আদি

২৭. উক্ত গ্ৰন্থ, ৩৮/১১০-১১

২৮. মহাভাৰত, ২/২৬/৯ (ইতিমধ্যে উল্লিখিত)

বিবিধ ভাষা-উপভাষাৰ উৎপত্তি হৈছে। চীন-তিব্বতীয়া ভাষা-পৰিয়ালৰ শাখা থাই-কাডাইমৰপৰা অসম-অৰুণাচল আদিত প্ৰচলিত তাই-আহোম, নৰা, আইতনীয়া, খামতি, কাময়েং, আইতন (Aiton), ফাকিয়াল, তুৰুং আদি বিভিন্ন ভাষা-উপভাষাৰ বিকাশ ঘটিছে আৰু এই ভাষা-উপভাষা কোৱা লোক ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ বিভিন্ন অঞ্চলত দেখিবলৈ পোৱা যায়। মুঠতে কিৰাত জনগোষ্ঠীৰ লোকসকলেই ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ বিভিন্ন ৰাজ্যৰ জনগোষ্ঠীৰ অন্যতম প্ৰধান উপাদান। ইয়াৰ উদাহৰণ স্বৰূপে আমি বড়ো-কছাৰী, মেছ, ৰাভা, তিৱা বা লালুং, মিকিৰ বা কাৰবি, সোণোৱাল, ঠেঙ্গাল, দেউৰী-চুতীয়া, মিৰি বা মিচিং, গাড়ো, হাজং, ডিমাছা, খামতি, তাই-ফাকে, খামতি, ফাকিয়াল, তুৰুং, নৰা, আইতনীয়া, কামায়ং, আদি, নিচি, অকা, মিছিমি, আও, আংগামি, চেমা, কন্যাক, লোহতা, ফোম, ছেং, বেংমা, জেমি, কেছা আদি বিভিন্ন নগা গোষ্ঠী, মেইতেই, কুকি, মিজো, মাৰ, পৰই, লাখৰ, খাজো-কুকি, পাইতে, লাটে, মনপা, ছেৰদুকপান, আপাতানি, তাগিন, চিংফো, তাংগা, নক্টে, ৰাধো, ত্ৰিপুৰী, চাকমা, মাঘ, ৰিয়াং, পুৰুম, ৰেইপেই, জমতিয়া, টাংখুল, নগা, অইমোল, কবুই আদি জনজাতীয় লোকসকলেই আঙুলিয়াব পাৰি।

কিৰাতসকলৰ ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰদ্বাৰা আৰ্য্য বৰ্ণ হিন্দুসকল প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ ভাবে। কিৰাত সংস্কৃতিৰ পয়োভৰ চলি থাকোতেই সীমিত সংখ্যাৰ আৰ্য্য বৰ্ণ হিন্দুৰ লোক এই অঞ্চলে প্ৰব্ৰজিত হৈছিল আৰু বৈদিক সংস্কৃতি আৰু কিৰাত সংস্কৃতিৰ পাৰস্পৰিক প্ৰভাৱৰ পৰিণতিত এটা নতুন সংস্কৃতিৰ জন্ম হ'ল—যি সংস্কৃতিৰ নাম কৈৰাতজ সংস্কৃতি (বা কৈৰাতজ ধৰ্ম বা কিৰাত ধৰ্ম)। এই প্ৰসংগত যোগিনী-তন্ত্ৰৰ এটি উক্তি বিচাৰ্য্য; যেনে—

সৰ্বেৰশো যোগিনী পীঠে ধৰ্মং কৈৰাতজং মতং।।^{২৯}

অৰ্থাৎ সৰ্বেৰশ যোগিনী পীঠত (অৰ্থাৎ কামাখ্যাত অৰ্থাৎ কামৰূপত অৰ্থাৎ বৰ্তমান উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চত) কিৰাত ধৰ্মহে প্ৰচলিত।

এই প্ৰসংগত আমি ক'ব পাৰোঁ যে, যদিও হিন্দু ধৰ্মই ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু সুৰমা উপত্যকাত প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে তথাপি হিন্দু ধৰ্ম ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা আৰু সুৰমা উপত্যকাৰ আদিম ধৰ্ম নহয়। “কিন্তু হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰচলনৰ আগত ইয়াৰ অধিবাসীবোৰৰ কি ধৰ্ম আছিল, সেই বিষয়ে একোজন নাযায়। বৌদ্ধ বা আন যিকোনো ধৰ্মৰ ঠাই ই যে অধিকাৰ কৰিছে, তাৰো একো চিন চাব পোৱা

নাযায়। হিন্দু ধৰ্ম বৈদিক ধৰ্মৰ পৌৰাণিক সংস্কৰণ। হিন্দুসকল অসম দেশলৈ অহাৰ লগে লগেহে ইয়াৰ প্ৰচলন সম্ভৱ।”^{৩০}

পৰ্বত-পাহাৰ বা ভৈয়াম আদিত বাসকৰা অহিন্দু জনজাতিবোৰৰ ভিতৰত যিদৰে বিভিন্ন কৌলিক ধৰ্ম চলি আছে—দূৰ অতীততো তেনেদৰে তেওঁলোকৰ মাজত নানা কৌলিক ধৰ্ম চলি আছিল। এইসকলৰ বাহিৰেও আন জাতি-উপজাতিৰ মাজত হিন্দু ধৰ্মই ব্যাপক ভাবে বিস্তৃতি লাভ কৰাৰ পৰিণতিত অহিন্দু জাতি-উপজাতিৰ সাংস্কৃতিক উপাদানৰাজি হিন্দু ধৰ্মৰ দেহত প্ৰৱেশ কৰিলে অৰ্থাৎ আৰ্য আৰু অনা-আৰ্য সংস্কৃতিৰ মাজত সমীভৱন প্ৰক্ৰিয়া বা সমন্বয় প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হ’ল আৰু এই ঐতিহাসিক আৰু সাংস্কৃতিক প্ৰক্ৰিয়াই কৈৰাতজ সংস্কৃতিৰ পথ পৰিক্ৰমা সুকৰ আৰু সুগম কৰি তুলিলে। কিৰাত আৰু আৰ্য সংস্কৃতিৰ মিলনে অসমৰ সামাজিক জীৱন আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনত স্বাতন্ত্ৰ্য প্ৰদান কৰিলে—যি স্বাতন্ত্ৰ্য ভাৰতৰ আন আন অঞ্চলত পৰিদৃষ্ট নহয়। অসমৰ ক্ষেত্ৰত জাতি আৰু জনজাতিৰ মাজত পাৰ্থক্য নাই। কিৰাতৰপৰা শৰণীয়া হৈ হিন্দু হোৱা লোকেই অজনজাতীয় অসমীয়া সমাজৰ মূল ভিত্তি। ড° প্ৰফুল্ল দত্ত গোস্বামীৰ ভাষাত :

The so called tribes are not exactly tightself contained communities, converts from them have formed the basis of the Assamese people.^{৩১}

শৰণীয়া কিৰাতসকলে যে, হিন্দু সমাজৰ দ্বাৰা সমাদৃত ব্যক্তি স্বৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিব পৰা নাছিল তেনে নহয়, আনকি তেওঁলোকৰ অনেকে ৰাজকীয় ক্ষমতাৰো অধিকাৰী হ’বলৈ সক্ষম হৈছিল। তেনে এগৰাকী কৃতিশালী নৃপতি বৰাহী ৰজা মহামানিক্য। খৃঃ চতুৰ্দশ শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভিক কালছোৱাত মহামানিক্যই কবিৰাজ মাধয় কন্দলীক নিৰ্দেশ দিছিল বাৰ্মীক কৃত সপ্তকাণ্ড *ৰামায়ণ* পদ-বন্ধে অসমীয়াত ৰচনা কৰিবলৈ। মহামানিক্যই কিৰাত গোষ্ঠী বা জনজাতীয় ভাষাত *ৰামায়ণ* পদ-বন্ধে অনুবাদ কৰিবলৈ নিদি অসমীয়া ভাষাত ৰচনা কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল অসমীয়া সংস্কৃতিৰ উঁড়াল চহকী কৰা। তেনেদৰে নৃপতি মহান নৰনাৰায়ণ আৰু তেওঁৰ পৰৱৰ্তী কোচ নৃপতিসকলৰ সাংস্কৃতিক অৱদানেৰে অসমীয়া সংস্কৃতি চিৰভাস্বৰ হৈ আছে।

৩০. ড° বাণীকান্ত কাকতি : *পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা*, পৃষ্ঠা ১০-১১

৩১. Dr. P. Goswami : "Hindu and Tribal Folklore in Assam" in *Asian Folklore Studies*, Tokyo, 1967, P. 19.

তাম্ৰধ্বজ নাৰায়ণৰ পত্নী আৰু সুদৰ্প নাৰায়ণৰ মাতৃ ৰাণী চন্দ্ৰ প্ৰভাই ভূৱনেশ্বৰ বাচস্পতিৰ হতুৱাই সংস্কৃত *নাৰদীয় কথা* মৃত গ্ৰন্থখন অসমীয়া ভাষালৈ অনুবাদ কৰাইছিল। নৰনাৰায়ণ আৰু চিলাৰায়ৰ বংশধৰ দৰঙী ৰজাসকলেও অসমীয়া সংস্কৃতিৰ শ্ৰীবৃদ্ধিত প্ৰভূত ভাবে সমল যোগাইছিল। আহোম স্বৰ্গদেউ জয়ধ্বজ সিংহ, ৰুদ্ৰসিংহ, শিৱসিংহ আৰু আন আন আহোম নৃপতিসকলেও অসমীয়া ভাষা-সংস্কৃতিৰ বিকাশত তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ ভাবে অৰিহণা যোগাইছিল। এই প্ৰসংগত স্বৰ্গদেউ ৰুদ্ৰসিংহৰ ভূমিকা অৰ্থপূৰ্ণ।

অসমৰ ভাষা-সাহিত্য, গীত-পদ, আখ্যান-উপাখ্যান, প্ৰবচন-সাথৰ, যাদু-মন্ত্ৰ, বিশ্বাস-ধৰ্ম-ধৰ্মীয় কৃত্য, আচাৰ-অনুষ্ঠান, উৎসৱ-অনুষ্ঠান, পূজা-পাৰ্বন, লোক-ঔষধ, খেল-ধেমালি; কলা-শিল্প-স্থাপত্য-ভাস্কৰ্য্য, ৰক্ষন, আঞ্জা-ব্যঞ্জন, জা-জলপান, পান-তামোল, আভৰণ, গীত-নৃত্য-নাটক আদিত কিৰাত সংস্কৃতিৰ উপাদানৰ অভাৱ নাই।

অসমত প্ৰচলিত বৈদিক আৰ্য্যধৰ্মৰ দেহত নানা পৰিবৰ্তনে স্থান লাভ কৰিছে কিৰাতসকলৰ ধৰ্ম আৰু ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ প্ৰভাৱত। কৈৰাতজ সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱৰ বাবেই কামৰূপ-অসমত নিৰামিষ ভোজন, ব্ৰহ্মাচৰ্য্য ব্ৰত পালন, সন্ন্যাস গ্ৰহণ আদি যিবোৰ বৈদিক ধৰ্মত লক্ষ্য কৰা যায় সেইবোৰৰ পৰম্পৰা অসমত প্ৰায় অপ্ৰচলিত। বৈদিক ধৰ্মৰ পৰম্পৰা অনুসৰি হাঁহ, পাৰ, কাছ, বৰাহ আদি অভক্ষণীয়; কিন্তু অসমত এইবোৰ ভক্ষণীয়; আনকি দেৱ-দেৱীৰ উদ্দেশ্যেও হাঁহ, পাৰ, কাছ, বৰাহ বলি দিয়া হৈছিল বৰ্তমানো বলি দিয়া হয়। আনকি কামাখ্যা দেৱীৰ সন্তুষ্টিৰ অৰ্থে বনকুকুট বলি দিয়াৰ বিধান আছে আৰু বলি স্বৰূপে আগবঢ়োৱা বনকুকুটৰ মঙহেৰে ৰন্ধা ব্যঞ্জন দেৱীক উছৰ্গা কৰা আৰু সেই ব্যঞ্জন ভক্তবৃন্দই গ্ৰহণ কৰাত কোনো ধৰণৰ আপত্তি উঠিব নোৱাৰে। উদাৰ কৈৰাতজ সংস্কৃতিৰ সুদূৰ প্ৰসাৰী প্ৰভাৱৰ বাবেই কামৰূপত সংসৰ্গ দোষ অৰ্থাৎ জাতি-বৰ্ণ-নিৰ্বিশেষে সকলোৱে মিলা-মিছা কৰাত কোনো দোষ হ'ব নোৱাৰে। এই উদাৰতাৰ বাবেই সম্ভৱ স্পৃশ্য-অস্পৃশ্যৰ ভেদ ভাৱ আজি পৰ্য্যন্ত অসমত নাই : “সংসৰ্গ পাতকে নৈৰ।” ইয়াত স্ত্ৰীধৰ্মকো ধৰ্ম বুলি মানি ল'ব লাগে; স্ত্ৰীধৰ্মৰ অৰ্থ ঋতু অৰ্থাৎ স্ত্ৰীৰ ঋতুকালতো সংগম কৰিব লাগে; যিহেতু ইয়াত ব্ৰহ্মাচৰ্য্যব্ৰত অচল। স্ত্ৰীসকলে শুক্ৰদৰ্শন পালন কৰিব নালাগে আৰু তেওঁলোকে সদায় তামোল-পান খোৱা উচিত। তেওঁলোকৰ দাঁতবোৰ বগা নহয়, ক'লা। *যোগিনী-তন্ত্ৰ*ৰ মতে :

কামৰূপে ন সন্ন্যাসং তথা দীৰ্ঘতমং প্ৰিয়ে।
 ন ত্যজেৎ সামিষং দেৰি ব্ৰহ্মাচৰ্য্যমতং ন চ।।
 সংসৰ্গ পাতকে নৈব স্ত্ৰীধৰ্মকৰ্মণাশ্ৰয়ং।
 ন শুক্ৰদৰ্শনং স্ত্ৰীণাং তাশ্চুলাশা সদা ভৱেৎ।।
 হংসপাৰাবতং ভক্ষাং কূৰ্মং বাৰাহমেব চ।
 কামৰূপে পৰিত্যাগাদ্দুৰ্গতিস্তস্য সম্ভৱঃ।।^{৩২}

অৰ্থাৎ কামৰূপত দীৰ্ঘতম সন্ন্যাস গ্ৰহণ, নিৰামিষ ভোজন আৰু ব্ৰহ্মাচৰ্য্য ব্ৰত ধাৰণ কৰাত মত নাই। তিৰোতাসকলৰ ধৰ্ম-কৰ্মত সংসৰ্গ পাতকৰ দ্বাৰা লিপ্ত নহয়। তিৰোতাসকলে শুক্ৰ দৰ্শন পালন কৰিব নালাগে আৰু সদায় তামোল খাব লাগে। কামৰূপত হাঁহ, পাৰ, কাছ, বৰাহ সদায় ভক্ষণীয়। এইবোৰ নাখালেহে মানুহৰ দুখ-দুৰ্গতিয়ে লগ ধৰে।

কিৰাত সংস্কৃতি বা ধৰ্মৰ ওপৰোপস্থিত বৈশিষ্ট্যসমূহৰ কিছুমান বৰ্তমানে অসমৰ লোকায়ত জীৱনত প্ৰচলিত। উদাহৰণ স্বৰূপে মহিলাসকলে তামোল খোৱা, কাইৰে দাঁত ক'লা কৰা আদি দস্তৰ সৌদিনালৈকে অজনজাতীয় গঞা নাৰীৰ মাজতো প্ৰচলিত আছিল।

নৃপতি বিশ্বসিংহ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ ভূপতি নৰনাৰায়ণ উভয়ে আছিল কৈৰাটিকা আৰু বৈদিক উভয় সংস্কৃতিৰ পৃষ্ঠপোষক। 'অসম ৰাজ্যৰ ৰাজ্য মাৰিবাক প্ৰতি' যাত্ৰা কৰাৰ আগমুহূৰ্ত্ত মল্লদেৱ ওৰফে নৰনাৰায়ণে কৈৰাটিক নিয়মে শিৱ-মহাদেৱক পূজা কৰিছিল; যেনে—

প্ৰথম নিশাত দেখা দিলা সদাশিৱ।
 বোলে আপোনাৰ নীতি এৰিলিহি কিয়।।
 কছাৰীৰ মতে এভো কৰিও নাচন।
 তোৰ জয় হৈব কৈলো স্বৰূপ বচন।।
 এহি বুলি মহাদেৱ অন্তৰ্ধান ভৈলা।
 চেতন লভিয়া ৰজা সম্ভাৰ চপাইলা।।
 সোণকোষ নদীৰ তীৰত থানাগাৰি।
 পাতিলা নাচন যত আনিয়া কছাৰী।।
 হংস পাৰ মদভাত মহিষ শূকৰ।
 কুকুৰা ছাগল উপহাৰ নিৰন্তৰ।।

পাতিলা নাচন তথা মাদল বজাই।
সবাবো মাজত তুলিলন্ত দেওধাই।^{৩৩}

মহাৰাজ নৰনাৰায়ণে গোহাঁইকমল আলিক মধ্য সীমা কৰি উত্তৰফালে যিমান দেৱ-দেৱীৰ মন্দিৰ আছে সেইবোৰত কোচে-মেচে পূজা কৰিবলৈ আৰু দক্ষিণ ফালে যিমানবোৰ মঠ-মন্দিৰ, দ'ল-দেৱালয় আছে সেইবোৰত ব্ৰাহ্মণ পুৰোহিতে পূজা কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে; যেনে—

শপত খুৱাই ৰাজা বুলিলা বচন।
শুনিয়ে সমস্তে মোৰ বাক্য নিবন্ধন।।
গোহাঁইকমল আলি মध्ये সীমা কৰি।
উত্তৰৰ ফালে আছে যতেক কছাৰী।।
সেহি ফালে দেৱালয় আছে যত যত।
কোচে মেচে পূজিবেক মোহোৰ বাক্যত।।
দক্ষিণৰ ফালে পূজা ব্ৰাহ্মণে কৰিব।
এহি নিবন্ধনে সৰে ধৰ্ম প্ৰৱৰ্তিব।।^{৩৪}

মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ ৰাজত্ব কালত কৈৰাতিকা ধৰ্মমত আৰু বৈদিক ধৰ্মমত অথবা কৈৰাতিকা সংস্কৃতি আৰু বৈদিক সংস্কৃতি উভয়কে পুনঃ প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। অনেক হিন্দু কিৰাতৰ মাজত এই উভয় পদ্ধতি পৰস্পৰাগতভাবে চলি আহিছে।

দৰঙ্গৰ টংলা, হৰিশিঙা, ওদালগুৰি আদিৰ হিন্দুধৰ্মী কিৰাত (অৰ্থাৎ বড়ো-কছাৰী) সকলে কৈৰাতিকা আৰু বৈদিক উভয় পদ্ধতিৰেই পূজা-উপাসনা সম্পাদন কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে তেওঁলোকে বাসুদেৱ-পূজা, মনসা-পূজা অথবা বিয়া-বাৰু আদি ব্ৰাহ্মণ পুৰোহিতেৰে সম্পাদন কৰে। অন্যহাতে তেওঁলোকে বুঢ়া-গোসাঁই বা শিৱপূজা সম্পাদন কৰে কিৰাত (অৰ্থাৎ বড়ো-কছাৰী) দেউৰা বা পুৰোহিতেৰে। এইদৰে চালে দেখা যায় যে তেওঁলোকৰ মাজত জাতি-জনজাতি উভয় বৈশিষ্ট্য চলি আহিছে আৰু এই ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ নামেই Caste-tribe continuum।

অসমীয়া সংস্কৃতিৰ মূলভিত্তি কিৰাত বা কৈৰাতিকা সংস্কৃতি। কিৰাত বা কৈৰাতিকা সংস্কৃতিৰ বহিঃ আৱৰণ স্বৰূপে বৈদিক সংস্কৃতিয়ে ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি

৩৩. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পাদনা) : দৰঙ্গ ৰাজবংশাৱলী, পদ ৩২৫-২৭

৩৪. উক্ত গ্ৰন্থ, পদ ৩৩৬-৩৭

আহিছে। অন্যহাতে বৈদিক সংস্কৃতি অথবা পৌৰাণিক হিন্দু সংস্কৃতিৰ সংমিশ্ৰণত কৈৰাতিকা সংস্কৃতিয়ে দ্বিজত্ব লাভ কৰিছে।

মুঠতে কিৰাতসকলৰ চেপ্টা-প্ৰচেপ্টাৰ বলতেই ভাৰতবৰ্ষৰ মহাজাতীয় চেতন্যৰ সৈতে প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপ-অসমৰ জাতীয় চেতন্যৰ অপূৰ্ব মিলন সম্ভৱ হৈছে। অসম তথা ভাৰতৰ সংস্কৃতিক ঐশ্বৰ্য্যময়ী আৰু শ্ৰীময়ী কৰাত কিৰাতসকলৰ অৱদান সৰ্বতো বিসাৰী। □

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ সাহিত্যত সমাজ আৰু পৰিৱেশ চিন্তাৰ আভাস

দীপক বৰ্মন

মুৰব্বী অধ্যাপক, অসমীয়া বিভাগ

পঞ্চদশ শতিকাত আৰিৰ্ভাব হোৱা অসমৰ নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰবৰ্ত্তক মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে তেখেতৰ সাহিত্যৰাজিৰ মাজেৰে এখন বিভেদহীন সুস্থ সমাজ আৰু তাত শান্তিময় পৰিৱেশ গঢ় দিয়াৰ কল্পনা কৰিছিল। মহাপুৰুষজনাৰ আৰিৰ্ভাবৰ সময়ত অসমৰ সমাজখনত বিভিন্ন জাতি, বিভিন্ন উপভাষা, বিভিন্ন ধৰ্ম আৰু আচাৰ পদ্ধতিয়ে কেউপিনৰ পৰা আগুৰি ধৰি বিশৃঙ্খলতাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। কিন্তু গুৰুজনাই—

কিৰাত কছাৰি খাচি গাৰো মিৰি

যৱন কঙ্ক গোৱাল।

অসম মলুক ধুৱা যে তুৰুক

কুৱাচ ম্লেচ চণ্ডাল।।

আদি বিভিন্ন জাতি-উপজাতিক একেখন ৰভাৰ তলত বহুৱাই অভিন্ন শান্তিময় নিকা সমাজ গঢ়াৰ চেষ্টা কৰিছিল।

সেই সময়ত অসমত আহোম, কোচ, কছাৰি, চুতীয়া আদি কেইবাটাও ৰাজকীয় শক্তিৰ প্ৰভাৱ আছিল। আহোমৰ শাসন বৰ কঠোৰ আছিল আৰু তাত নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোকৰ সামাজিক মৰ্যাদা নাছিল। কিন্তু উচ্চ-নীচ, জাতি-অজাতিৰ ভেদ নথকা মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মই সমাজৰ নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোককো আধ্যাত্মিক মৰ্যাদা প্ৰদান কৰিলে। তেখেতে কীৰ্ত্তনত লিখিছে—

কৰিয়া কীৰ্ত্তন কলিত আতি।

পাৰে বৈকুণ্ঠক ছত্ৰিশ জাতি।।

এই মহাপুৰুষজনাৰ মতে, “হৰিনাম কীৰ্ত্তনত নাই কাল দেশ পাত্ৰ, নিয়ম সংযম একো বিধি। নলাগে ভক্ত দেৱ দ্বিজ ঋষি হুইবে।।” এনেকৈয়ে সমাজক একতাৰ দোলেৰে বন্ধাৰ আৰু ধৰ্মীয় মৰ্যাদা প্ৰদান কৰি ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক

দিশত আগবঢ়াই নিয়াৰ স্থল হিচাপে সৃষ্টি হৈছিল নামঘৰৰ। তেখেতে নামঘৰ, সত্ৰ পাতি জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলোকে বৈষ্ণৱ ধৰ্মত শৰণ দি সেই মানুহৰ দ্বাৰা গাঁৱে গাঁৱে নামঘৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। এই নামঘৰ যে অকল আধ্যাত্মিক আলোচনাৰ থলী লৈ থাকিল এনে নহয় নামঘৰে গাঁৱৰ ন্যায়ালয়ৰ কাম কৰিলে, গুৰুজনাই নামঘৰত সকলোকে সমান অধিকাৰ দিলে। যাৰফলত নামঘৰত গণতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা হ'ল। অকল ইমানেই নহয় গুৰুজনাই নামঘৰত ভাওনা, নাম-কীৰ্তনৰ প্ৰচলন কৰাই অসমীয়া সংস্কৃতিৰ দিশটো টনকীয়াল কৰিলে। অসমৰ নৃত্য কলাত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰভাৱ মন কৰিবলগীয়া। সত্ৰতে বৰগীত, চালিনৃত্য, দশৰতাৰ নৃত্য আদিৰ শিক্ষা দিলে আৰু তাৰ পৰিৱেশন কাৰ্য্যও আৰম্ভ কৰিলে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে জাতীয় পোছাক পৰিধানৰ সপক্ষে আৰু কৰ্মময় সংস্কৃতিৰ সপক্ষেও আদৰ্শ দাঙি ধৰে। ইয়াৰ লগে লগে বহুজনে কৰ্মত নিয়োগ হ'ব পাৰিলে। কিছুমানে খোল নিৰ্মাণৰ কাম, কিছুমানে মুখা বনোৱা কাৰ্য্য, আন কিছুমানে কঠ কুহিলাৰ আসনৰ কাম, বাহ-বেতৰ কাম আদি কৰিবলৈ ল'লে। তেখেতে সেই সময়ৰ সমাজত এদল সাহিত্যিকৰো জন্ম দিলে। ইমানতে ক্ষান্ত নাথাকি মহাপুৰুষজনাই মানুহৰ মাজত হৰিময় শিক্ষা প্ৰদান কৰিলে। ভাগৱতৰ অমোঘবাণী 'কৃষ্ণস্ত ভগৱান স্বয়ম'— অৰ্থাৎ কৃষ্ণই স্বয়ং ভগৱান। এই কৃষ্ণ বা হৰি কিন্তু সকলোতে বিৰাজমান। গুৰুজনাই কীৰ্তনত উল্লেখ কৰিছে—

“সমস্ত ভূততে ব্যাপি আছো মই হৰি।

সবাকো মানিবা তুমি বিষ্ণু বুদ্ধি কৰি।।”

যেতিয়া সমস্ত জীৱতে বিষ্ণুৰ অংশ দেখিব বা সমস্ত জীৱক আত্মাৰ দৰে জ্ঞান কৰিব (আত্মাবৎ সৰ্বভূতেশু) তেতিয়াই তাত নাহি কাল দেশ পাত্ৰ, তাত যেন কোনো পাৰ্থক্য নাই, সকলো এক হৈ যায়। ইয়াতেই বিশ্বায়নৰ কথা আহি পৰে। ইয়াতকৈ বিশ্বায়নৰ ডাঙৰ উদাহৰণ কি থাকিব পাৰে? আজিৰ সাহিত্য জগত বা আন জগতত যি বিশ্বায়নৰ কথা আহিছে সি যেন স্থূল বিশ্বায়ন। কিন্তু শঙ্কৰদেৱৰ সাহিত্যত প্ৰকাশ হোৱা বিশ্বায়ন হ'ব সূক্ষ্ম বিশ্বায়ন। শঙ্কৰৰ কথাত দ্বিতীয় বোলাৰ উপায় নাই। তেখেতে বৰগীতত কৈছে—

‘যত জীৱ জঙ্গম   কীট পতঙ্গম

অগ নগ জগ তেৰি কায়া।’

সমস্ত জগতখনেই এক। ইয়াত যেন গ্ৰহ-নক্ষত্ৰৰো কথা আহি পৰিছে।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ দৃষ্টিত সুস্থ পৰিৱেশ সৃষ্টিৰো কথা আহি পৰিছে। ভগৱানে চাৰিমুঠি জীৱৰ সৃষ্টি কৰিছে। ইয়াৰ কোনোটোৱেই অপ্ৰয়োজনীয় নহয়। এই চাৰিমুঠি জীৱৰ শ্ৰেষ্ঠ হ'ল মানৱ। শঙ্কৰদেৱৰ দৃষ্টিত শ্ৰেষ্ঠ মানৱকে ধৰি—'কুকুৰ শৃগাল গৰ্দভৰো আত্মাৰাম।' এই ধাৰণাটোৱে গোটেই চাৰিমুঠি জীৱকে বুজাইছে, অকল কুকুৰ, শিয়াল বা গাধক বুজোৱা নাই। চাৰিমুঠি জীৱৰ আত্মা যেতিয়া একে গতিকৈ ই আমাৰ নিজতকৈ বেলেগ নহয়। প্ৰাণীৰ এটা অঙ্গ কাটি দলিয়াই পেলালে ৰক্তপাত হৈ বা দুখ-কষ্ট ভুগি বিনাশ হয়, তেনেকৈ চাৰিমুঠি জীৱৰ মাজত ভেদ সৃষ্টি কৰি কোনো এক শ্ৰেণী জীৱক যদি দলিয়াই পেলাব খোজা হয় তেন্তে তাত আহি পৰে প্ৰকৃতি বিৰোধ। এই প্ৰকৃতি বিৰোধেই হ'ল পৰিৱেশ প্ৰদূষণৰ মূল কাৰণ। বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ড ৰক্ষাৰ্থে প্ৰকৃতিৰ প্ৰয়োজন আৰু ইয়াৰ বিৰোধে পৰিৱেশ দুষ্ট কৰি বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ডক ধ্বংস কৰিব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে ক'ব পাৰি—গছ-গছনিৰ কটাৰ পৰা অক্সিজেন কমি এঙাৰগেছ বৃদ্ধি হৈছে, যাৰ ফলত ওজন স্তৰত বিস্ফা হৈছে আৰু ৰঞ্জন ৰশ্মি বাধাহীন ভাবে পৃথিৱীলৈ আহিছে ফলত মানুহ আৰু আন আন জীৱবোৰে মাৰাত্মক ৰোগ ভোগ কৰিছে। এই দূষিত পৰিৱেশৰ ফলতে বায়ুমণ্ডলত উত্তাপ বাঢ়িছে। যাৰফলত ভূভাগৰ বৰফ গলিবলৈ লৈছে আৰু হয়তো ইয়ে এটা সময়ত মানুহ, জীৱ-জন্তু, শস্য আদিক বিনাশ কৰিব। সেই চিন্তাই পৰিৱেশবিদসকলক গভীৰ ভাবে ৰেখাপাত কৰিছে। শঙ্কৰদেৱৰ সাহিত্যত তাৰ সমাধান আছে—

‘যত দেখা ভূত প্ৰাণী   সবে বিষ্ণু হেন জানি
হিংসা এৰি কৰা উপকাৰ।’

সকলো জীৱৰ উপকাৰ কৰা আৰু জীৱক নিজৰ আত্মাৰ দৰে জ্ঞান কৰিব কোৱা মহাপুৰুষজনাৰ শিক্ষাক আওকাণ কৰি মানুহে হাবি কাটি জীৱ-জন্তুৰ বাসস্থল নাইকিয়া কৰিছে। পাহাৰ কাটি মানুহে বসতি কৰিছে, যাৰ ফলত ভূমিস্থলন হৈছে। কিছুমান জীৱ বিলুপ্তিৰ গৰ্ভত নিঃশেষ হৈ গৈছে। আমি যদি এই মহান ব্যক্তিগৰাকীৰ বাণীৰে আগবাঢ়িলোহেঁতেন তেন্তে আজি বিশ্বৰ পৰিৱেশ দূষিত নহ'লহেঁতেন আৰু জীৱই কষ্ট ভোগ নকৰি শান্তিত থাকিব পাৰিলেহেঁতেন। আহক আমি সকলোৱে মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ আদৰ্শৰে আগবাঢ়ি বিবেদহীন, শান্তিময়, নিকা আৰু প্ৰদূষণমুক্ত এখন পৃথিৱী গঢ়োঁ। □

ভাৰতৰ ভগ্নী ভাষাবোৰৰ সৈতে অসমীয়া ভাষাৰ সম্বন্ধ

স্বপ্না স্মৃতি মহন্ত
প্ৰবক্তা, অসমীয়া বিভাগ

নব্য ভাৰতীয় আৰ্য-ভাষাবোৰক কিছুমান প্ৰাকৃত বা সেইবোৰৰ পৰবৰ্তী অপভ্ৰংশৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি ভাষাবিদ পণ্ডিতসকলে বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাইছে। যেনে—মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ পৰা মাৰাঠী; শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ পৰা পশ্চিমা-হিন্দী, ৰাজস্থানী, গুজৰাটী, মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰা ভোজপুৰী, মৈথেলী, মগধী বাংলা, উড়িয়া, অসমীয়া; অৰ্ধমাগধীৰ পৰা পূৰ্বী-হিন্দী ইত্যাদি। ভাৰতৰ বিদেহ-মগধীয় পৰিয়ালৰ ভাষা বাংলা, উড়িয়া, ভোজপুৰী, মৈথেলী আদি ভাষাবোৰৰ সৈতে অসমীয়া ভাষাৰ সম্বন্ধৰ আঁতৰালি বিচ্ছিন্ন হৈ যোৱা নাই। সেই ভাষাবোৰৰে সৈতে অসমীয়া ভাষাৰ বহুতো মিল আছে; অথচ তাৰ ভিতৰতে অসমীয়া ভাষাই এটা সুকীয়া বৈশিষ্ট্যও ৰক্ষা কৰিছে। এই ভাষাবোৰৰ লগত অসমীয়া ভাষাৰ সাদৃশ্য-বৈসাদৃশ্যৰ আলোচনা কৰিবলৈ হ'লে অসমীয়া ভাষাৰ উপভাষাসমূহৰ কথাও আহি পৰে।

উদ্ভৱ-বংগৰ ভাষাৰ লগত অসমৰ পশ্চিম অঞ্চলৰ ভাষাৰ ৰূপতত্ত্বমূলক আৰু শব্দমূলক অনেক সাদৃশ্যৰ উপৰি প্ৰবাদ-প্ৰৱচন আদিৰ ক্ষেত্ৰতো মিল দেখা যায়। যেনে—

শব্দ ক্ষেত্ৰত সাদৃশ্য :

উদ্ভৱ-বংগৰ উপভাষা	কামৰূপী উপভাষা	মান্য-অসমীয়া
আবো	আবু	আইতা
ইন্দুৰ	ইন্দুৰ	এন্দুৰ
কাকা	কাকা	ককাই
কাক্ৰা	কাক্ৰা	কেঁকোৰা
কিৰা	কিৰা	শপত
চখু	চখু	চকু

ডিমা
বোগাৰি
হাইসাল

ডিমা
বৌগৰি
হাইহাল

কনী
বগৰী
পাক্‌ঘৰ

দুয়োটা উপভাষাৰ ৰূপতত্ত্বমূলক সাদৃশ্য কেতবোৰ এনেধৰণৰ :

উত্তৰ-বংগৰ উপভাষা

বুৰা-বুৰি, চোৰ-চুৰনি

মান্‌সি গিলা

মুই, তুই

কাঁয়, হাম্‌ৰা

পুবোক লাগিয়া

কামৰূপী উপভাষা

বুৰা-বুৰি, চোৰ-চুৰনি

মাহ্‌নুগিলা

মুই, তুই (গোৱালপাৰা

উপভাষাতো পোৱা যায়)

কাই, হাম্‌ৰা

পুবোক লেগি

দুয়োটা উপভাষাত ব্যৱহৃত প্ৰৱচন কিছুমানৰো মিল দেখা যায়। যেনে—

ক) “উতোৰে গুৱা, দোখিনে ধুআ। পুবে হাস, পোচ্চিমে বাস।”

খ) “ঘাটাত পাইলু কামাৰ। দাও গৰে দে হামাৰ।” (উত্তৰ বঙ্গ)

‘বাটোত পালু কামাৰ/কমাৰ। দাও গৰে দি আমাৰ।’ (কামৰূপী) ইত্যাদি।

বাংলা ভাষাৰ সৈতে অসমীয়া ভাষাৰ কামৰূপী উপভাষাৰ বিভিন্ন মিল চকুত পৰে। দুয়োটা ভাষাতে ওচৰা-ওচৰিকৈ থকা অক্ষৰ দুটাত ‘আ’ ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—চাকা (চকা)। দুয়োটা ভাষাতে শব্দৰ আদি অক্ষৰত বলাঘাত পৰা হেতুকে মধ্যৱৰ্তী অক্ষৰ লুপ্ত হয়; যেনে—কুম্‌ৰা, কাক্‌ৰা। দুয়োটা ভাষাতে স্বৰ-সংগতিৰ ফলত কিছুমান শব্দই সমৰূপতা লাভ কৰে, যেনে—মধু > মোধু (কামৰূপী, বাংলা) ইত্যাদি।

উড়িয়া ভাষাৰ লগতো অসমীয়া ভাষাৰ কিছুমান সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰা যায়। যেনে—

অসমীয়া ভাষাৰ নিচিনাকৈ উড়িয়া ভাষাতো আৰম্ভণিত থকা সংস্কৃতৰ ‘য’ আৰু ‘ৱ’ ক্ৰমে ‘জ’ আৰু ‘ব’ ৰূপে উচ্চাৰিত হয়। অসমীয়াৰ দৰে উড়িয়াতো নিৰ্দিষ্টতাবাচক প্ৰত্যয় ‘টা’ৰ ব্যৱহাৰ আছে। যেনে—অসুৰ টা, গাই টা, অসমীয়াত এটা, দুটা ইত্যাদি। প্ৰাচীন অসমীয়া ভাষাত প্ৰয়োগ হোৱা বহুবচনৰ প্ৰত্যয় ‘মানে’ উড়িয়াত বহুবচনৰ প্ৰত্যয়ৰূপে ব্যৱহৃত হয়। যেনে—মণিস মানে (মানুহবোৰ)। আকৌ পশ্চিম উড়িয়া উপভাষাৰ লগত কামৰূপী

উপভাষাৰ কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত সাদৃশ্য ধৰা পৰে। পশ্চিম উড়িয়াত মান্য উড়িয়া ভাষাৰ নিম্ন স্বৰধ্বনি, উচ্চ স্বৰধ্বনিলৈ পৰিৱৰ্তন হয়। যেনে—
(মান্য উড়িয়া)—‘ওদা’—(পশ্চিম উড়িয়া)—‘উদা’।

অসমীয়া ভাষাতো এনে উদাহৰণ চকুত পৰে। যেনে—মান্য অসমীয়া—
‘তামোল’—কামৰূপী—‘তামুল’। শব্দৰ ক্ষেত্ৰতো দুয়োটা উপভাষাৰ সাদৃশ্য আছে। যেনে—কামৰূপী—মাক্ৰা, পশ্চিম উড়িয়া—মাক্ৰা ইত্যাদি।

মাগধী গোষ্ঠীৰ একেবাৰে পশ্চিমৰ ভাষা হৈছে ভোজপুৰী। অসমীয়া মান্য ভাষা, পুৰণি অসমীয়া ভাষা আৰু বিশেষকৈ কামৰূপী উপভাষাৰ ভোজপুৰী ভাষাৰে সৈতে সম্বন্ধ অতি ঘনিষ্ঠ। ভোজপুৰী আৰু মান্য অসমীয়া তথা কামৰূপী উপভাষাৰ মাজৰ শব্দৰ ক্ষেত্ৰত থকা কেতবোৰ সাদৃশ্য উদাহৰণ স্বৰূপে দাঙি ধৰা হ’ল—

ভোজপুৰী

মান্য অসমীয়া/কামৰূপী

থইলী

থৈলা

বখান্

বখান/বাখান

কইলান

কৈল্যাণ

ভৰথ

ভৰাথ

গাঁছ

গাছ

ঢেমনী

ঢেমনী/ঢেমনী

ৰূপা

ৰূপা

নুন

নুন

তুহাৰ

তুহাৰ ইত্যাদি।

পুৰণি অসমীয়া আৰু মান্য অসমীয়াৰ ভিখাৰী, গৰম, জনম, কৰম, মুৰুখ, সুকুলা (মান্য অসমীয়া—শুকুলা), দুৱাৰ, কদম, পদুম আদি শব্দৰ ব্যৱহাৰ ভোজপুৰীতো দেখা যায়। প্ৰতিধ্বন্যাঙ্ক শব্দৰ ক্ষেত্ৰতো দুয়োটা ভাষাৰ মিল চকুত পৰে। যেনে—

ভোজপুৰী

অসমীয়া

হাট-বাট

হাট-বাট

তেল-সেল

তেল-চেল ইত্যাদি।

ধাতু প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰতো দুয়োটা ভাষাৰ সাদৃশ্য আছে। যেনে—

ভোজপুৰী	অসমীয়া
পঢ়ল্ কৰল্	পঢ়া কৰ্
কহল্ কৰল্	কেৱা কৰ্
আইল্ কৰল্	অহা কৰ্ ইত্যাদি।

চৰ্যাপদৰ ভাষা আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সম্বন্ধই অসমীয়া ভাষাৰ বিদেহ অঞ্চলৰ মৈথিলী ভাষাৰ লগত সম্বন্ধৰ বাতৰি দিয়ে। কিয়নো মৈথিলী ভাষাত ৰচনা কৰা প্ৰাচীনতম পুথি হৈছে বৌদ্ধ সিদ্ধাচাৰ্যসকলে ৰচনা কৰা 'চৰ্যাপদ' নামৰ গীতসমূহ। অসমীয়াৰ মান্যভাষা, উপভাষা, পুৰণি অসমীয়া ভাষা আদি বিবিধ স্তৰত মৈথিলী ভাষাৰ লগত মিল প্ৰকট হয়। অসমীয়াৰ লগত সাদৃশ্য থকা মৈথিলী শব্দ কেতবোৰ উদাহৰণ স্বৰূপে দাঙি ধৰা হ'ল—

মৈথিলী	অসমীয়া
বণিজ	বণিজ
গমছা	গামোচা
সুৰাজ	সুৰুয
নুৰী	নুৰা (এনুৰা কাগজ)
কমতি	কমতি (কামৰূপী)
দিনেক	দিনেক (পুৰণি অসমীয়া)
তুছ	তুছ (পুৰণি অসমীয়া)

অসমীয়া ভাষাৰ অৱধী, মাৰাঠী, কোংকনী আদি ভাষাৰ লগতো কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত মিল দেখা যায়। এনেধৰণৰ মিলে অসমীয়া ভাষাৰ আন আৰ্য ভাষাৰ সৈতে সম্বন্ধ দাঙি ধৰাৰ লগতে অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰধান সঁতিটো যে পশ্চিম ফালৰ পৰা বোৱা আৰ্যসূতি সেই কথাৰো প্ৰমাণ কৰে। □

অসমী জীয়ৰী আইদেউ

গীতাৰ্থ ডেকা

স্নাতক ১ম বাৰ্ষিক, শাখা (খ)

অসমত চলচ্চিত্ৰ নিৰ্মাণৰ পৰম্পৰা আৰম্ভ কৰিবলৈ গৈ যি সময়ত আৰ্থিকভাৱে সৰ্বস্বাস্থ হৈছিল জ্যোতি প্ৰসাদ আগৰৱালা ঠিক একেদৰেই জ্যোতি প্ৰসাদ আগৰৱালাৰ সপোনক বাস্তৱায়িত কৰিবলৈ গৈ জীৱনৰ সৰ্বস্ব বিশেষকৈ যৌৱনৰ বঙীন দিনবোৰ জলাঞ্জলি দিব লগা হৈছিল এগৰাকী যুৱতীয়ে। এই গৰাকী গুণী আৰু প্ৰতিভাময়ী নাৰীৰ নামেই হ'ল 'আইদেউ সন্দিকৈ'। সপোনৰ বাস্তৱায়নেৰে জ্যোতি প্ৰসাদে সামান্য হ'লেও সামাজিক স্বীকৃতি আৰু খ্যাতি অৰ্জন কৰিছিল। আনহাতে দুৰ্ভগীয়া আইদেৱে আজীৱন প্ৰায় সমাজৰ গঞ্জনা-তিৰস্কাৰ মূৰপাতি ল'ব লগা হৈছিল।

এইগৰাকী নাৰীৰ জন্ম হৈছিল ১৯২০ চনৰ চ'ত মাহত বোকাখাত মহকুমাৰ মছৰা মৌজাৰ পানীদিহিঙীয়া গাঁৱত। তেওঁৰ পিতৃ আছিল নীলাম্বৰ সন্দিকৈ আৰু মাতৃ মা-লক্ষ্মী। 'বাতৰি' আৰু তিনিদিনীয়া অসমীয়া' কাকতত দিয়া বিজ্ঞাপন অনুসৰি ওখ ৫.৫ ইঞ্চি, বয়স ১৩/১৪, বগা, মজলীয়া শকত, বহল কঁপাল, দীঘল চুলি, ভোটা নাক, পুষ্ট ওঠৰ আইদেউৰ কোনো বিকল্পই নাছিল জ্যোতিপ্ৰসাদৰ বাবে। সেই সময়ত স্বাধীনতা সংগ্ৰামী জ্যোতিৰ সতীৰ্থ ডিম্ব গোহাঁইৰ সহায়ত মছৰুমুখৰ পৰা গৰুগাড়ীৰে নিমাতীলৈ আৰু তাৰ পৰা জাহাজেৰে গমিৰিলৈ নি ভোলাগুৰি চাহবাগিছা পোৱাইছিল আইদেউক। চলচ্চিত্ৰ কোনো অণ্ডভাও নোপোৱা আইদেউ সন্দিকৈয়ে ভোলাগুৰিলৈ গৈ ছবিত অভিনয় কৰিব লাগিব বুলি শুনি প্ৰথমে হতাশ হৈছিল। কিন্তু পিছত জ্যোতিপ্ৰসাদৰ বৃজ্নিত তেওঁ অভিনয় কৰিবলৈ মান্তি হয়। ১৩/১৪ বছৰীয়া সুন্দৰ মুখৰ আইদেউ সন্দিকৈক 'জয়মতী'ৰ নামভূমিকাতে অভিনয় কৰিবলৈ বাছনি কৰিলে। জ্যোতিপ্ৰসাদে দেখুৱাই দিয়া ধৰণে আইদেউৱে অভিনয় কৰি যথেষ্ট কষ্ট কৰিবলগীয়া হৈছিল। অভিনয় কৰা সময়ত তেওঁৰ পিঠিত তামোলৰ ঢকুৱা বন্ধা আছিল। কিন্তু চাওদাং গাঠি হাজৰিকাৰ (ফনী শৰ্মা) চমতাৰ কোব তামোলৰ ঢকুৱাৰ সলনি সঁচাসচিকৈ জয়মতীৰূপী আইদেউ সন্দিকৈৰ পিঠিত

পৰিল। সেই চমতাৰ কোব খাই আইদেউ কেইবাদিনো শয্যাশায়ী হ'ব লগা হৈছিল আৰু এই বিষ বহু বছৰলৈকে বৈ গৈছিল।

এদিন জয়মতীৰ অভিনয় শেষ হ'ল। আইদেউ সন্দিকৈ ঘৰমূৱা হ'ল। গমিৰিঘাটৰ পৰা ধনশিৰিমুখলৈ জাহাজত, ধনশিৰিমুখৰ পৰা নাৱেৰে উজাই আহি চিনাকি মছৰামুখ পালে। মছৰামুখৰ পৰা পানীদিহিঙীয়ালৈ তিনি মাইল বাট বাৰিষা পথাৰৰ আলিয়েদি খোজকাটি নিজৰ ঘৰলৈ খোজ ল'লে। কিন্তু চিনাকি ঘৰখনৰ পদূলিমুখতে আইদেউৰ খোজ স্তব্ধ হৈ গ'ল। ঘৰৰ ভিতৰত সোমোৱা নিষেধ হ'ল। 'টকী' কৰি ছোৱালী জাত গ'ল বুলি, বিজতৰীয়া হ'ল বুলি তিব্ৰস্কৃত হ'ল আৰু এঘৰীয়া হৈ থাকিবলগীয়া হ'ল। সমাজে তেওঁক আঁকোৱালি লয় মানে বয়সে ভাটি দিলে। যৌৱন লহিয়ালে। ওৰেটো জীৱন তেওঁ কুমাৰী হৈয়েই থাকিল।

মন কৰিবলগীয়া যে 'জয়মতী' ছবিত অভিনয় কৰি বক্ষণশীল সমাজৰ ৰোষত পৰা স্বত্বেও আইদেউৰ সাংস্কৃতিক যাত্ৰা স্তব্ধ হৈ যোৱা নাছিল। 'জয়মতী'ত ৰাজমাওৰ ভাৱত অভিনয় কৰা মোহিনী ৰাজকুমাৰীৰ লগত আইদেউৱে মিচিং ছোৱালীৰ সহযোগত মছৰামুখত অস্থায়ী মঞ্চত 'মূলাগাভৰু', 'সাৱিত্ৰী-সত্যবান', 'জয়মতী', 'পিয়লিফুকন', 'চক্ৰধ্বজ' সিংহ আদি বুৰঞ্জীমূলক নাট মঞ্চস্থ কৰি সেইবোৰত অভিনয় কৰিছিল। আইদেউৰ স্বাভাৱিক অভিনয় প্ৰতিভাক বহু পলমকৈ কামত লগোৱা হৈছিল পদুম বৰুৱাৰ দ্বাৰা ৰচিত 'গঙা চিলনি পাখি' নামৰ ছবিৰ এটা চৰিত্ৰত অভিনয়ৰ সুযোগ দি। কেইটামান মাত্ৰ চেকেণ্ডৰ এটা দৃশ্যত অভিনয় কৰি কোৱা এটা মাত্ৰ সংলাপে ('ধনঞ্জয় তুমিও') আজিও এই ছবিখনৰ দৰ্শক চিত্ৰক আলোড়িত কৰি ৰাখিছে।

জীৱনৰ প্ৰথমছোৱাত অসুস্থীৰ ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ সন্মুখীন হোৱা আইদেউৱে জীৱনৰ বিয়লি বেলাত যথেষ্ট সন্মান লাভ কৰিছিল। ১৯৮৪ চনৰ পৰা তেওঁ শিল্পী পেঞ্চন লাভ কৰে। ১৯৮৫ চনৰ ১০ মাৰ্চত গুৱাহাটীৰ ৰবীন্দ্ৰ ভৱনত আয়োজিত অনুষ্ঠানত অসম চৰকাৰে আইদেউক তামৰ ফলক প্ৰদান কৰাৰ উপৰিও সন্মানৰ চিনস্বৰূপে এটা নটৰাজৰ মূৰ্তি প্ৰদান কৰে। ১৯৯৮ চনৰ মাৰ্চত গোলাঘাটত অনুষ্ঠিত চুকাফাৰ ৭৭০ বছৰীয়া স্মৃতিচাৰণ সভাত শিল্পী গৰাকীক 'ৰূপালী কুঁৱৰী' উপাধি বঁটা প্ৰদান কৰা হয়। আনহাতে গুৱাহাটী মৌচম প্ৰডাকচনে তেওঁক 'এপ্টিম '৯৮' বঁটা প্ৰদান কৰে। 'জয়মতী'ৰ স্মৃতি যুগ্মীয়া কৰিবলৈ পানীদিহিঙীয়াত 'আইদেউ সন্দিকৈ মধ্য ইংৰাজী বিদ্যালয়' প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছে। তেওঁৰ বাসভৱনৰ সন্মুখত এটা যাদুঘৰ নিৰ্মাণ কৰা হৈছে।

প্ৰায় ৮২ বছৰ বয়সত ২০০২ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত আইদেউৱে নিজৰ জীৱন নাট সামৰি আমাৰ মাজৰ পৰা চিৰ বিদায় লয়। নিজৰ অজ্ঞাতেই এক যুগমীয়া আৰু ক্ৰান্তিকাৰী কৰ্মযজ্ঞত অংশ লৈ মধ্যযুগীয়া চিন্তাৱৰ্তৰ মাজৰ পৰা একেদোপে অসমীয়া সমাজখনৰ উত্তৰণৰ সহায়ক হৈ উঠা আইদেউ সন্দিকৈ যেতিয়া ঢুকাল লগে লগেই অস্ত হ'ল এটা যুগৰ।

মৃত্যুৰ পাছতো তেওঁৰ বহু আশাই অপূৰ্ণ হৈ ৰ'ল। তেওঁৰ আশা আছিল তেওঁৰ নামত স্থাপিত মধ্য ইংৰাজী বিদ্যালয়খন চৰকাৰীকৰণ কৰাটো। কিন্তু সেইটো হৈ উঠা নাই। একেদৰে আইদেউৱে বিচাৰিছিল গাঁৱৰ ৰাইজে এটুপি বিশুদ্ধ খোৱাপানী পোৱাৰ বাবে এটা পানী যোগান আঁচনি হওক। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যজনকভাৱে গাঁৱৰ পানী যোগান আঁচনি আজিও আধৰুৱা হৈয়েই আছে। ইয়াৰ উপৰি আইদেউৰ অন্তিম ইচ্ছা আছিল নিজৰ জীৱনৰ স্মৃতি বিজড়িত সামগ্ৰীসমূহৰ বাবে এটা সাংস্কৃতিক ভৱন নিৰ্মাণ কৰা। কিন্তু এই সাংস্কৃতিক ভৱনটো সম্পূৰ্ণ হৈ উঠা নাই। তেওঁৰ মৃত্যুৱে আৰু এটা কথা অসমবাসীক চকুত আঙুলি দি বুজালে তেওঁৰ লগতেই তেওঁৰ দৰে আৰু বহুতো প্ৰতিভাকে অসমত উপযুক্ত স্বীকৃতি অবিহনে বকৰানিত পেলাই মাথোন অপচয় কৰা হৈ আছে।

আইদেউ সন্দিকৈৰ সাহস, সংগ্ৰাম আৰু প্ৰগতিশীল মনোভাৱৰ আদৰ্শই অসমৰ বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মক চিৰকালে প্ৰেৰণা যোগাই থাকিব বুলি আশা কৰিলো। □

অজন্তা চিত্ৰকলা

বিশ্বজিৎ ডেকা

স্নাতক মহলা, প্ৰথম বাৰ্ষিক

অজন্তা চিত্ৰকলাৰ ইতিহাস :

ভাৰতীয় চিত্ৰকলাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ পৰিপূৰ্ণ ৰূপ অজন্তা আৰু ইলোৰাৰ গুহাচিত্ৰবিলাকত পোৱা গৈছে। মহাৰাষ্ট্ৰ ৰাজ্যত অৱস্থিত এই দুই সুপ্ৰাচীন গুহাচিত্ৰবিলাক ফ্ৰেস্কো আৰু টেম্পেৰাৰ মিশ্ৰ পদ্ধতিত কৰা হৈছিল। অজন্তাৰ অধিকাংশ চিত্ৰকলা খুব সম্ভৱ পঞ্চাশ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ৭০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত কৰা হৈছিল। কিন্তু অজন্তাৰ গুহাবিলাকৰ খনন কাৰ্য্য ২০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বৰ পৰাই আৰম্ভ হৈছিল। ২০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব বা ৭০০ খ্ৰীষ্টাব্দ পৰ্যন্ত ৯০০ বছৰ ধৰি এই বিশাল কৰ্ম তেতিয়াৰ বিভিন্ন ৰজা বা ধনী বণিকসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বিপুল খৰচ কৰি বৌদ্ধ ভিক্ষুকসকলে অংকন কৰিছিল।

অজন্তাত মুঠতে ত্ৰিশটা গুহা পোৱা গৈছে। সেইবিলাকৰ অতি প্ৰাচীন তেৰ নম্বৰ গুহাটো, য'ত কোনো দেৱালতে চিত্ৰ নাই। আঠ বা বাৰ নম্বৰ গুহাবিলাকৰ নিৰ্মাণ কাল ২০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বৰ পৰা ১৫০ খ্ৰীষ্টাব্দ পৰ্যন্ত। ইয়াৰ পিছত ন আৰু দহ নম্বৰ গুহা দুটা অন্ধ্ৰ প্ৰদেশৰ ৰজাবিলাকৰ পৃষ্ঠপোষকতাত তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। ছয় আৰু সাত নম্বৰ গুহা দুটা ৪৫০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ৫০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ মাজত নিৰ্মিত। পৰৱৰ্তী কালত একৰ পৰা পাঁচ আৰু একৈশৰ পৰা ছোৰিশ পৰ্যন্ত গুহাবিলাক ৫০ অৰ পৰা ৪২০ খ্ৰীষ্টাব্দ পৰ্যন্ত চালুক্য ৰজাবিলাকৰ পৃষ্ঠপোষকতাত নিৰ্মিত হৈছিল। ২ নম্বৰ গুহাটো ৬২৬ পৰা ৬২৮ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত বনোৱা হৈছিল। যোদ্ধা, সোতৰ আৰু উনৈশ নম্বৰ গুহা তিনিটাই গুপ্ত যুগৰ শিল্প উৎকৰ্ষতাৰ বৈশিষ্ট্য বহন কৰিছে। এই সুদীৰ্ঘ ৯০০ বছৰৰ ভাৰতৰ বিভিন্ন যুগত হিন্দু, বৌদ্ধ, জৈন প্ৰভৃতি বিভিন্ন ধৰ্মৰ উত্থান আৰু পতনৰ কাহিনীয়ে অজন্তা চিত্ৰকলাত স্থান পাইছে।

অজন্তা চিত্ৰকলা :

পশ্চিমঘাট পৰ্বতমালাৰ ইন্দ্ৰিয়াদি নামে অশ্বখুৰাকৃতিৰ পাহাৰৰ গাত অজন্তা গুহা অৱস্থিত। পাহাৰৰ অমষ্ণ সমতল দেৱালত মাটি, গোৱৰ, ধানৰ

তুহ প্ৰভৃতি দি প্ৰায় ১৩/২ ছেণ্টিমিটাৰ ডাঠ প্ৰলেপ দিয়া হয়। তাৰ ওপৰত চূৰণ পাতল প্ৰলেপ দি ছবি অঁকাৰ ঠাই তৈয়াৰ কৰা হয়। অজন্তাৰ গুহা চিত্ৰবিলাক অপূৰ্ব। অজন্তা ছবিবিলাকৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবিলাক হ'ল ছবিৰ বিষয়বস্তু, অপূৰ্ব দেহভঙ্গীমা, লম্বা বৈ পৰা চকু, অলংকাৰ প্ৰাচুৰ্য্য ইত্যাদি। ইয়াৰ উপৰিও নাৰী দেহৰ অঙ্গত সৌন্দৰ্য্যৰ চৰম উৎকৰ্ষতা প্ৰকাশ পাইছে।

অজন্তাৰ চিত্ৰবিলাকত বং হিচাবে এঠা মাটিৰ বং, গেৰুৱা মাটিৰ বং, চুৰকীৰ বং, ছাই বং, সেউজীয়া শিল গুৰিৰ বং, ক'পাৰ অক্সাইডৰ ক'লা বং ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। নীলা ৰঙৰ ব্যৱহাৰ প্ৰায় নাই। ছবিবিলাকৰ বাহিৰৰ ৰেখাবোৰ প্ৰথমে অঁকা হৈছিল তাৰ পিছত ভিতৰৰ ঠাইবোৰ বিভিন্ন ৰঙেৰে তুলিৰ সহায়ত ভৰোৱা হৈছিল। ছালৰ ওপৰৰ ছবিবিলাকত নানান জ্যামিতিক নক্সা, অলৌকিক ঘটনাৱলী, গছ-লতা, পক্ষী আদি চিত্ৰ প্ৰধানকৈ অঁকা হৈছিল।

সেই সময়ত অজন্তা গুহাত কাম কৰা বৌদ্ধ ভিক্ষুক শিল্পীসকলে যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, চিকাৰৰ কাহিনী, হাতী, ঘোঁৰা লৈ ৰাজকীয় শোভাযাত্ৰা, নৰ-নাৰীৰ পাৰ্থিৱ প্ৰেমলীলা, জীৱ-জন্তু ইত্যাদি বিভিন্ন ঘটনাৱলীক ৰেখা আৰু ৰঙৰ সহায়ত সুন্দৰভাৱে ৰূপায়িত কৰিছিল। বিষয়বস্তু সঠিকভাৱে প্ৰকাশত শিল্পীসকলে তেওঁলোকৰ সূক্ষ্ম পৰ্য্যবেক্ষণ ক্ষমতাৰ সু-পৰিচয় দিছে। বুদ্ধৰ ছবিবিলাকত অপূৰ্ব শাস্তাৰ পৰিলক্ষিত হয়। সৌন্দৰ্য্যৰ পৰিপূৰ্ণ গতিশীল জীৱনৰ প্ৰকাশ আৰু অপকৰণ আ-অলঙ্কাৰৰ বিন্যাস এই ছবিবিলাকত দেখা পোৱা যায়।

নৰ-নাৰীৰ পোছাক-পৰিচ্ছদ, ঘৰ-বাৰী, মঠ-মন্দিৰ, প্ৰাসাদ, গছ-লতা, ফল-ফুল, পাত আদিৰ অপূৰ্ব সন্মিলনে এই ছবিবিলাক জীৱন্ত কৰি তুলিছে।

অজন্তাৰ গুহাবোৰৰ বেৰত অঁকা বুদ্ধৰ জীৱনৰ বিভিন্ন ঘটনা, জাতকৰ গল্প, নানান হিন্দু দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্ত্তি আৰু নৰ-নাৰীৰ সাৱলীল ৰঙীন ছবিবিলাকে এতিয়াও দেশ-বিদেশৰ পৰ্য্যতকক বিমোহিত কৰে। □

ফুটবলৰ ইতিহাস

ভাস্কৰ চৌধুৰী

উচ্চতৰ মাধ্যমিক, প্ৰথম বাৰ্ষিক

ফুটবলৰ ইতিহাস অতি পুৰণি। ১৮৬৩ চনৰ ৮ ডিচেম্বৰৰ দিনা বিশ্বৰ প্ৰথমটো ফুটবল সংস্থা হিচাপে লণ্ডনত “The Football Association”ৰ জন্ম হয়। ইয়াৰ লগে লগে ফুটবলৰ নীতি-নিয়মবোৰৰো প্ৰচলন আৰম্ভ হৈছিল। ১৮৭২ চনৰ ৩০ নৱেম্বৰৰ দিনা লণ্ডন আৰু স্কটলেণ্ডৰ মাজত প্ৰথমখন আন্তৰ্জাতিক খেল অনুষ্ঠিত হৈছিল। সেই সময়ত স্কটলেণ্ডৰ কোনো ফুটবল সংস্থা নাছিল যদিও তাৰ এবছৰ পিছতে স্কটলেণ্ডত ‘স্কটিছ ফুটবল সংস্থা’ গঠিত হয়। তাৰ পিছত ১৮৭৫ চনত ৱেলছ আৰু ১৮৮০ চনত আয়াৰলেণ্ডতো ফুটবল সংস্থা গঠন হয়। ১৮৮১ চনত গ্ৰেট ব্ৰিটেইনত বিশ্বৰ প্ৰথমখন ফুটবল প্ৰতিযোগিতা ‘এফ. এ কাপ’ অনুষ্ঠিত হয়। এই প্ৰতিযোগিতাখনৰ ফলত ফুটবলৰ জনপ্ৰিয়তা বিশ্বৰ প্ৰতিটো প্ৰান্ততে বিয়পি পৰে আৰু নেদাৰলেণ্ড, ডেনমাৰ্ক, নিউজিলেণ্ড, আৰ্জেণ্টিনা, চিলি, বেলজিয়াম, ছুইজাৰলেণ্ড, ইটালী, জাৰ্মানী, উৰুগুৱে, হাংগেৰী, ফিনলেণ্ড আদি দেশতো ফুটবল সংস্থা গঠন হ’বলৈ ধৰে। এইদৰে ফুটবলৰ জনপ্ৰিয়তা বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে আন্তৰ্জাতিক খেলসমূহ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু পৰিচালনা কৰাৰ বাবে ১৮৮২ চনত “International Football Association Board” গঠিত হয়। এই সংস্থা কেৱল গ্ৰেট ব্ৰিটেইনতহে সীমাবদ্ধ আছিল। কিন্তু সমগ্ৰ ইউৰোপত ফুটবলে প্ৰবল জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত এই সংস্থাই আন্তৰ্জাতিক ফুটবল খেল পৰিচালনা কৰাটো ক্ৰমাৎ কঠিন হৈ পৰিল আৰু এখন শক্তিশালী আন্তৰ্জাতিক ফুটবল সংস্থা গঠনৰ আৱশ্যকতা আহি পৰিল। এইদৰে ১৯০৪ চনৰ ২১ মে’ত ফ্ৰান্স, বেলজিয়াম, ডেনমাৰ্ক, স্পেইন, নেদাৰলেণ্ড, ছুইডেন আৰু ছুইজাৰলেণ্ডৰ সহযোগিতাত পেৰিছত আনুষ্ঠানিকভাৱে “Federation of International Football Association” নাম দি এখন আন্তৰ্জাতিক ফুটবল সংস্থা গঠন কৰা হয়। তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে ইংলেণ্ডৰ অনুপস্থিতিতেই এই আন্তৰ্জাতিক ফুটবল সংস্থা গঠিত হৈছিল। সেই বছৰৰে ২৩ মে’ৰ দিনাখন ফ্ৰান্সৰ ৰবাৰ্ট গুৰিনক ফিফাৰ সভাপতি নিৰ্বাচিত কৰা হয়।

বিশ্বকাপ ফুটবলৰ বাবে ফিফাৰ তৃতীয়জন সভাপতি জুলে বিমেই এটা স্বৰ্ণকাপ উপহাৰ দিয়ে। তেওঁৰ নামেৰেই কাপটোৰ নামকৰণ হয় 'জুলেবিমে কাপ'। এই বিশ্বকাপ ট্ৰফিটোৰ নিৰ্মাণৰ দায়িত্ব লৈছিল ফৰাচী ভাস্কৰ্য্যবিদ আবেল লাফেলেৰে। এই ট্ৰফিটোৰ ওজন আছিল ৩.৮ কেজি আৰু উচ্চতা আছিল ৩৫ ছে.মি.। ট্ৰফিটো ১৯৬৬ চনৰ বিশ্বকাপৰ আগে আগে লণ্ডনৰ এক প্ৰদৰ্শনখলীৰ পৰা চুৰি হৈছিল যদিও পিকলি নামৰ কুকুৰ এটাৰ সহায়ত এখন বাগিছাৰ জোপোহাৰ মাজৰ পৰা সেইটো উদ্ধাৰ কৰা হৈছিল। ১৯৩০ চনতে আয়োজকসকলে ঘোষণা কৰিছিল যে যিয়ে ৩বাৰ বিজয়ী হ'ব পাৰিব সেই দলে কাপটো স্থায়ীভাৱে লাভ কৰিব। ১৯৭০ চনত ব্ৰাজিলে সেই কথা ফলপ্ৰসু কৰি কাপটো চিৰদিনৰবাবে নিজৰ কৰি লয়। কিছুদিন পিছত দুৰ্ভাগ্যবশত কাপটো পুনৰ চুৰি হয়। কিন্তু এইবাৰ কাপটো উদ্ধাৰ কৰিব পৰা নগ'ল।

বৰ্তমান ফিফা কাপটো ৫ কেজি সোণৰ দ্বাৰা তৈয়াৰী আৰু ইয়াৰ উচ্চতা ৩৬ ছে.মি.। ১৯৭৪ চনৰ পৰা এই কাপটো বিজয়ী দলক দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। কিন্তু এই কাপটো বিজয়ী দলে চিৰদিনৰ বাবে লাভ নকৰে, পৰৱৰ্তী বিশ্বকাপ পৰ্যন্ত কাপটো বিজয়ী দলে ৰখাৰ নিয়ম কৰা হয় আৰু এটা ছবছ নমুনা কাপ দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। এই দ্বিতীয় কাপটো নিৰ্মাণৰ আঁৰত ইটালীৰ চিলভিঅ' নাজানিগা নামৰ এজন শিল্পীৰ হাত আছিল।

ফুটবল জগতত ভাৰতৰ স্থান ১৪০

ফুটবল জগতত ভাৰতৰ প্ৰদৰ্শন সদায় নিৰাশজনক। ফিফাৰ জন্মলগ্নৰে পৰা বিশ্বকাপত পদাৰ্পনৰ সৌভাগ্য কাহানিও ঘটাই নাই ভাৰতৰ। প্ৰি কোৱালিফায়ািং প্ৰতিযোগিতাত অংশগ্ৰহণ কৰাটোৱে ভাৰতৰ একমাত্ৰ সৌভাগ্য। যিসময়ত ছেনেগাল, পৰ্তুগাল, ঘানা, শ্লোভাকিয়া আদি দেশে বিশ্বকাপ ফুটবল প্ৰতিযোগিতাত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি ফিফাৰ ৰেংকিঙত শীৰ্ষস্থান দখল কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে সেই সময়ত এশকোটি জনসাধাৰণৰে পৰিপূৰ্ণ ভাৰতৰ স্থান হৈছে ১৪০তম। বিগত বৰ্ষত ভাৰতৰ স্থান ১৩৯তম আছিল। এইবাৰ এখোপ তললৈ নামি ভাৰতে প্ৰমাণ কৰিলে ফুটবল জগতত প্ৰদৰ্শন কৰা দুৰ্বল ক্ৰীড়া ধাৰা। আপাতত ইৰাণৰ প্ৰদৰ্শন সম্ভাৱজনকেই নহয় শীৰ্ষস্থানৰ ২৪তম স্থানো দখল কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। **বাংলাদেশ, ভুটান, নেপাল আদিকো ভাৰতে অতিক্ৰম কৰিব পৰা নাই।** ভাৰতে কেৱল টিভিৰ বিজ্ঞাপনত বিশ্বকাপ জয় কৰিব পাৰে। 📺

যত্নগা

বিপুল চহৰীয়া

উচ্চতৰ মাধ্যমিক, প্ৰথম বৰ্ষ

এতিয়া ক্ৰমাৎ গভীৰ নিশা
হয়তো সাৰে আছে মাথো মই আৰু
গধুৰ নিয়ৰৰ টোপালবোৰ
চি চি কৈ ঝিলিবোৰে চিঞৰে,
সিহঁতৰ অন্তৰ্ভেদী চিঞৰত
গছ-লতাবোৰেও কঁপি উঠে।
এজাক স্নিগ্ধ বতাহ বয়
পুৰণি স্মৃতিবোৰে আহি বৰকৈ আমনি কৰে।
হয়তো কোনোবা চুকত থাকিব পাৰে
আৰু
এটি অৰ্ধমৃত কুকুৰ
জীয়াই থকাৰ লিঙ্গাই তাক পগলা কৰিছে
চকামকাকৈ ভাঁহি উঠিছে
এখন জ্বলন্ত মুখ
যি মোৰ শিৰা উপশিৰাৰে পৰিচিত
যাৰ লেলিহান শিখাই মোক
গ্ৰাস কৰিব খোজে
এক সৰ্বগ্ৰাসী
বনজুইৰ দৰে.....।

মদাৰৰ মূল্য

হেমন্ত ডেকা

উচ্চতৰ মাধ্যমিক, প্ৰথম বৰ্ষ

মোক কিয় সকলোৱে কৰে উপলুঙা
এপাহ মদাৰ ফুল বুলি।
ৰাজপথৰ হওঁ মই সৌন্দৰ্য
তথাপি নলয় কোনেও মোক
আকোঁৱালি।
সকলোৱে মোক গছকি যায়
তুচ্ছ জ্ঞান কৰি।
ফাঙনক যে ঢালো ৰং ময়ে
ৰাঙলী কৰি
ময়ে দিওঁ পচোৱাৰ বাতৰি।
স্বপ্ন দেখিব ময়ো জানো
জানো আবেগপূৰ্ণ গীতৰ দৰে
গুণ গুণাব।
তেনেহ'লে সকলোৱে মোক কিয়
কৰে উপলুঙা
সামান্য বুলি গছকি যায়

মোৰ কোমলতাত চেক পেলায়
নালাগে মোক সোণৰ আসন
নালাগে মোক বিশাল অটালিকা
মৰম অকণমান দিলেই
মই শান্ত।
অনন্ত দুখৰ মাজত নাই কোনো
কামনা বাসনা।
মোৰ এই কণমানি মনত।
মাথোঁ এশাৰী মৰমৰ মাতত
মোৰ হৃদয় পৰিব শাত।
সেয়াও ছাগে নাই
মোৰ কপালত।
টুকো চকুলো বুকুত বেদনা
বান্ধি লৈ
মই কিয় ফুলিলো
মদাৰ ফুল হৈ।

BREAK-JOURNEY

Author : Saurab Kumar Chaliha

Translator : Dr. Liza Das, Assit. Prof. IIT, Ghy.

All this meaningless violence, this mindless splitting of skulls, anywhere and everywhere, at any pretext, all over the place, these sudden sporadic explosions of riot and rampage, people running amuck in all directions, these sudden, long-drawn wailing of sirens, and police vehicles, lathis and teargas and gunshots, over there that old man down flat on his face on the street, and there that little boy wounded by a bullet and screaming his guts out in pain and flung onto the footpath— why do I come here to watch these things over and over again, I find no logic in all these things, yet why do I keep coming back, I see no reason behind these things, cannot tolerate these things, I've work to do, I'm a busy person, but all on a sudden my taxi had been seized by a group of young men brandishing red flags, my plans were sabotaged, our tram had suddenly come to a standstill, thousands of frenzied, slogan-raising people had surrounded the tram, and god knows wherefrom had landed those petrol-tins, wherefrom those huge bricks and iron rods, what a state matters had reached in a jiffy, the tram was set ablaze, through the smoke and the fire people ran helter-skelter, raising a hue and cry, everywhere the shutters of shops were downed hurriedly, on someone's head rained lathi-blows, somewhere glass broke into smithereens, commotion, commotion, "Run! Run! What are you waiting for, Mister?"—

"My umbrella..... I've lost my umbrella... Damn!" exclaimed Sheila as she kept turning her head and looking back.

"Umbrella! Are you nuts? Hurry up! Hurry up ! Where are we going?"

Sheila grabbed my hand and ran soon I found myself in front of a pharmacy-- "This is the one, I recognize it!" said Sheila, and

the two of us stood at the door, panting. A thin, bespectacled young man was about to shut the collapsible gate when Sheila yelled out-- "Wait! Wait! One minute, please!"

The young man gave us a startled look, and, peeping inside, said, "young girl..."

"Let her in," said a deep voice from inside.

The young man opened the gate an inch wider and stepped aside, I began to hesitate, Sheila tugged at my hand and said, "Come! There's no need to stand outside and be gallant-- come on!" and following her, I squeezed myself in, and, as I got in, I threw a quick glance at a distance-- the tram still blazed there, and along with it two cars as well, the red flames of the fire were still evident, streams of black clouds, the sirens still wailing, the shrill ringing of the bells at the distance, at times faint, at times, loud, the vans of the Fire-Brigade, hose-pipes being opened, the huge wide streets deserted as if by sheer magic, street-bound pebbles and bricks and shards of glass, and bicycles and push-carts that had been flung there, someone had abandoned a pair of slippers, someone his briefcase and had fled, around the blazing vehicles only khaki and white uniforms, from the terraces, verandahs and windows-- faces, curiosity writ large on them, all traffic at a standstill, somebody has blown a whistle, the uproar suddenly gone--

Among the medicines in the pharmacy sat a bald man in a dhoti and vest, probably the owner, who asked us to sit and, looking at Sheila, said, "Were you on the tram?"

"Yes."

"Any idea what happened?"

"N--o, I couldn't understand anything, for no rhyme or reason... all of a sudden, it had seemed--"

"Yes, it's always like that," he said, "there's no way you can know who's fretting and fuming these days, it all explodes, all on a sudden. These kind of things happen all the time-- looks like the whole country is aggrieved."

He stopped talking and, putting on the pair of spectacles he had been holding in his hand, concentrated on reading a newspaper.

perhaps he was used to these sort of incidents. The thin, staggly young man sat on a stool and peered outside through the gap in the door, while Sheila began to arrange her hair on a mirror that had an advertisement for cold cream on it, and, pulling out a tiny handkerchief from her bag, began to wipe the sweat off her face. As he kept reading, something occurred to his mind, he raised his head and, looking at me, said, "The whole country is in a ferment-- death-wish, you understand?"

"Death-wish?" I asked, perplexed.

"Yes, yes, yes, all on a sudden, from lanes-alleys-sheds-tobaccostalls people are rushing out madly into the crossfire and the bombings, knowing fully well that at any moment they themselves might get killed--if that's not death-wish, what is it?"

"Oh, so that's what you mean." I said, for the sake of being courteous.

"Yes--and it's said that we all have this secret desire in us to die, it's there all the time. And here, in this city of Calcutta, all arrangements are ready for the fulfillment of that wish-- no one knows at which moment this desire for death may be fulfilled..... you are walking on the streets and taking a turn, and--presto!--from somewhere plunges into your back this long knife, on your head lands blows from lathis, under your feet a bomb goes off--BOOM!--Finished, The End, Death-wish fulfilled--"

The man took off his spectacles and pulled a face and looked at us. I didn't know what to say. He began to fold the newspaper and spoke again, "but slight modifications to the theory are necessary-- these death-wishes are not only for one's own self, they involve the death-wishes of others as well. That is, since one has to die anyway, you and I may be killed as well. In other words, the gift-of-death, a desire to gift people with death, you get it? Okay, now how do you plan to leave this place?"

The young man said that a few men were coming out timidly onto the streets, that a couple of cars had also started running. If this stretch could somehow be safely crossed, maybe a taxi could be hailed from Madan Street.

I kept sitting in that manner for about five minutes or so, and then, after thanking them, crept outside warily. The streets were deserted, save for a lone constable holding a stick in his hand, in a place opposite the pharmacy, looking apprehensively at the terraces of the houses (god knows when some acid bulb might suddenly land on the head), two cars whizzed past, on the windscreen of one was written "PRESS", and on another was pasted a piece of paper on which was hastily scribbled : "EMERGENCY".

"Emergency! Emergency!"-- I exclaimed in consternation, "there's always a 24-hour Emergency in this bloody city of yours--what's the need for it? What's this 'Emergency'? What's the meaning of this 'Emergency'?"

"Come off it : don't you know the meaning of Emergency-- Birth, Death, Marriage--"

"Oh, now tell me that there's been one more birth somewhere. That's what's been happening in our country all the time, hordes of people everywhere, is that an 'Emergency'? Somebody's dying, somebody's wedding hour is slipping by. Are these what you call--"

"Ah! stop blabbering!--Let's try and figure out how we may safely get to the other end of the street, " said Sheila, a little irritated, "Really, you are impossible! Quite hassle you can create! There seems to be no inclination in you to get yourself acquainted with the streets and alleys of this city, all you do is criticize and criticize-- you're quite odd, you know!"

The two of us kept close to the closed shops and began to walk briskly, Sheila wiped the sweat off a handkerchief and, panting, said : "If you hate this city so much, why do you keep coming back? Have I ever made you promise me that you must stop here on your way to Delhi?-- You can very well go to Delhi without stopping here. I could never get you to identify a single street till date-- you have no idea of the tram-routes-- and it's I who have to escort you around--Why do you keep coming here unnecessarily? Really! I bet won't get any work done today now that you are here with me--"

Sheila did have a lot of work to do. She had to go to Chowringhee to buy tickets for a movie; then to Park Street to buy a perfume (that particular perfume was not available any where else); and I believe that the other day they had discovered a marvellous shop next to it, where we could sit with two milkshakes and....

At night, seated in a taxi in front of the movie theatre, Sheila gave the driver a few directions that I had no idea of, but I don't know what strange lanes the taxi took, leaving behind the familiar bright neon-lit streets and clean, smart corners of Park Street. The place looked suburban.... and sticking my head out from the window, I couldn't help remarking: "Wow! Quite some place, this!"

The night-wind beat steadily on my cheeks as the taxi began to speed. Smooth, wide roads, so quiet that they didn't seem to belong to a city like Calcutta; no sounds of buses and trams seemed to enter the ears, no uproar, no shrill whistles of the ferrywallahs, no political slogans, no beggars or refugees--on either side of the road were tall trees behind which stood hidden the houses, in front of the houses were huge compounds-- one could imagine children playing there and families posing for group-photographs--beautiful lawns, here and there a few cars were parked in front of the houses, there was only the sound of a few cars speeding by, under the high fluorescent lights the roads in the night were clear, serene, so calm, so.....civilized.

Sheila cast a look at my face. I said, "Accha, what's street called, Sardarji?"

"Probably the Amir Ali Avenue," Sheila said promptly.

The Punjabi driver turned and nodded his head : "Ha, hoga-Syed Amir Ali Avenue."

"Amir Ali Avenue.... Are we really in Calcutta?" I said, "Well, if one had to live in Calcutta, it wouldn't be a bad idea to live in a place like...." I said indolently, "hmmm, maybe build a house or something...."

Sheila darted a quick look at me and then looked ahead.

“Are you going to build a house here?” There was eagerness, disbelief in her voice.

I smiled lightly. “Here? Hah!-- I lodge at a hotel on Surjya Sen Street.... travel in crammed, overcrowded trains.....well, let me at least try and buy a plot of land in Guwahati--”

“You’ll buy land in Guwahati?” Sheila asked quickly.

“Well, some day, I hope--who knows.” I said lightly, “I’ll live long-- there’ll be a lot of time.”

Sheila sounded rather worried as she asked, “What if your death-wish surfaces suddenly?”

“Death-wish?” I looked into her eyes, “Now? Already? Have you no idea? Are you crazy?”

Of course Sheila knew, this was no time for such psychological stuff--not even in this city, my momentary desire to live in which had surprised her. Yes, Sheila knows that one night in Calcutta was enough for me to make want me to flee the place, to run away, such grossness, such poverty, such rankness, such trash, such misery and hardship, such crowds, thousands of people in trams and buses clinging on desperately for dear life, dhotis are torn, sandals are scattered, senses go for a six all the time, nobody has a minute to spare for anyone, emergency, emergency, you couldn’t breathe in the crowded streets, or walk on the footpaths, in the daytime the beggars, the infirm, the ferrywallahs, the wastrels, goons, sloganwallahs, refugee families cooking their daily meals on the streets, in the night you couldn’t walk for thousands of people lay sleeping on the footpaths, people-people-people-people, teeming-teeming-teeming-teeming, wherever I look-- moviehalls-theatres-streets-restaurants-offices-footballfields--there were unimaginable crowds, cheatings, uproars, yellings, hungama, knotted foreheads, flying tempers, what a monster of a city!--How do these hordes of people spend their lifetimes here, is it possible for human beings to live here?--

I just about manage to spent a night or two here on my trips to

Delhi--“break journey,” as they say--and then I flee...

“Who would have thought,” I told myself “that there could possibly be a secluded, tree-laden street here like this Amir Ali Avenue--?”

“You are barely here for a day or two,” Sheila complained, “you get off at Sealdah and get on at Howrah, get off at Howrah and rush to Sealdah, roam the dirty alleys all on your own, of course you’ll hate it if you go to such places, and then all you do is complain--I’ve told you countless times to stay back a couple of days, there are so many places I could take you to, I know for sure you’ll love those places, you can’t but like them, don’t I know ? --”

Sheila got off the taxi in front of the Girls’ Hostel and said, “You don’t have to get off, why don’t you take this taxi back to the hotel--you wouldn’t know the way, anyway.--”

“Wait, wait, let me get off, too--”

“No,” said Sheila, stopping me, “It’s rather late in the night, there’s no need to ask all and sundry the tram-routes or bus-routes--go back on this taxi--”

“Come on! Just what do you take me for ?” I jumped off the taxi and tried to read the meter.

“No, please, why are you doing this?” All of a sudden Sheila became impatient. “I too am late--God knows what’s in store for me in the hostel--please go back on this taxi, sweetie-pie...” and she bit her tongue in embarrassment.

I stood dumbstruck; this was the first time I had heard her say such a thing. In the silence of those moments I heard the strains of a sitar coming from a radio in the hostel, and somewhere in the distance came the creaking sound of a rickshaw passing by. I gave her a frail look and stepped into the taxi silently.

“Take saheb to Sealdah,” Sheila told the taxi driver. The driver was sitting indifferently, gazing at the distance, the engine was still running, he nodded his head and put his hand on the gear-shaft. Suddenly I returned to my senses and saw that the

familiar environs of the hostel were beginning to recede, and I said hastily, "I'll see you tomorrow...."

"Okay, but not before, five. I'll be going to Bhabanipur with Shipra in the morning. Remember, after five...."

I sat silent slightly upset, and as the taxi reached the T.I.T Road, I yelled, "Sardarji, Stop!"

I got off and, after paying the fare, asked him, "The one that's approaching--the No. 20--it's heading for Sealdah, isn't it?"

"Yes."

I hopped onto the tram. For no particular reason, but there was a feeling of tremendous happiness in me, a wild thrill--and maybe, a feeling of stubbornness, too : does she think I'm no good, that I can't even take a tram-ride back to the hotel at night? These girls can get real queer at times. And in my stubbornness was some sort of an expectation..... as if I expected to see something from the tram-window, which I wouldn't see from a taxi--

The tram was almost empty, there were innumerable empty seats, I sat at a window, the tram began to move--clang--clang--the shops were being closed, the streets were gradually becoming devoid of people and traffic, now and then a tram sped by my window--clang--clang--at some places the rows of shops were steeped in darkness, at other places there were bright lights, people were streaming out of a movie-hall, the grazing tram-wires emitted blue sparks (which were discernible now), still, silent roads again, sometimes a neon hoarding here and there, now glowing, now gone, suddenly a pond filled with water-hyacinths, in the nightlights the street looked rather wide, a whole confusion of tramlines criss-crossing--now glittering in the light-- Aha, now I think I know the way--clang--suddenly the tram stopped with a jolt--clang-- is it a stop? No--something's happened up ahead, I guess--I stuck my head out of the window and the place looked familiar--I had passed by this place on many occasions when I had not been able to manage a taxi--a big hoarding advertising "Hamam" soaps, below that was written in Gothic letters : S.P.

Shaw (P) Limited, Confectioners and General Order Suppliers, through the window was visible trays full of cakes, and jams-jellies-butter-cheese, its shutters were down save for a two-inch gap at the bottom, the lights were still on inside, there was half-visible a packet of Britannia biscuits that sat all alone, a funny, sad sight, indeed! indeed! A couple of pushcarts were propped up on the verandah (those aren't there in the daytime), on the verandah were a few Hindustani mazdoors who were rolling tobacco and gossiping, someone had tied a mosquito net on to a lightpost and a pillar of the verandah--I remembered that in the scorching heat in the daytime there would be fellow frying pakoras and brinjals in front of the verandah (and sometimes my mouth had watered), and next to him a one-legged man would at times drink water from a hydrant on the road and then sleep on the ground, sometimes the people who bought brinjal-fritters would drop something in his hands, a blind beggar-woman would stand there with a tin can, holding a baby with a protruding stomach, and a gross-looking man in a pair of shorts, sweating profusely in the heat would holler at them all day long, waving calendars at them-- he would say the same words every time, but I couldn't till date figure out what he said--the brinjal-vendor's sooty chullah was now nowhere in sight (I'm sure he slept elsewhere, this area must be the domain of the fellows who pushed those carts)-- and the packet of biscuits... Ah, how lonely it seemed, the poor thing, the rest have all been sold, only that one remains solitary tonight at the window, who's going to account for it?-- but of course it has been accounted for by a number of people-- manufacturers, suppliers, agents, shokeepers-- it's been all too well worked out who's going to share the spoils-- and who knows, even that one would not be around tomorrow, who knows from whose hands it would travel into the housewife's shopping bag and onto somebody's plate and then whose palate it would satisfy--cling--the tram began to move again-- clang-- clang--Death-wish, huh!-- as if I were a little kid who couldn't manage a tram-ride back home--just what does she think....the play of light and shade on my face, of shade and light--sweetie-pie--well, maybe it was indeed possible to roam this

disgusting city in a merry frame of mind--maybe to even spend one's entire life here--a lone rickshaw is passing by--creak--creak--"Amir Ali Avenue"--quite a road--clang--clang-sweetiepie-sweetiepie--

The next day, as I sat on the bus, I read in the newspapers about the scuffle between two processions of the Marxist and the Socialist parties : first the abuse was verbal, then fisticuffs, and then the scattered, floating population of the city arrived at the scene, contributing to yesterday's tumultuous eruption. 7 injured, 3 dead in the police firing...as a mark of protest the Marxist Party, the Forward Bloc and the R.S.P. have called for a "Bandh" on the 25th, but the Congress, the Janasangh, the Communist and a few other parties have opposed it, so one could expect further trouble on the 25th....no problem, I shall be in Delhi on the 25th, let these fellows go to hell.... in the middle page was a photograph of a couple of boys who were caught stealing rice and sugar from a train wagon, one of them looked like their honcho, a boy about fifteen or sixteen with a crop of disheveled hair and wearing a torn vest, his eyes reckless, alert, cautious, beneath his ferocious look the first traces of youth lay almost hidden, I kept looking at that face for a while... at the Howrah station I booked a seat in the third class on a train to Delhi, and on my way back on the bus I spied a few ladies' umbrellas in a shop at Dharamtala and I thought should I get off here, but the bus did not stop and I kept sitting and thought may be in the evening... I got off at Gariahat, I had to look up a friend, and after having a meal with him I somehow managed to hop on to a taxi, it was nearly half past noon.. the midday sun raged... I opened the newspaper and looked at the wagon-breaker again, and I noticed with surprise that his face wasn't thin or broken or lean, but quite chubby and robust--but how was it possible, the thought occurred to me, certainly there was no mother or sister to offer him a plateful of rice in a peaceful homely atmosphere... suddenly the taxi slowed down, up ahead was a gathering of people, agitated exchanges of words, we were getting past the S.P. Shaw Confectionery, I sat upright, the

signboard had become bent and slumped, the brinjal-vendor wasn't around, his chullah was down on the ground, the coal lay strewn all around, the iron shutters of S.P. Shaw and a few others were down, someone had broken the glass showcases, bits of broken glass lay scattered on the street, people were scurrying away from the place. The blind beggar-woman was no longer around, nor was the one-legged man, the water from the hydrant gushed onto the footpath, the never-ending cry of the calendar-man was now silenced... did he flee the scene? Was he dead? Or had he been arrested?...there wasn't a single pair of shoes in the broken showcase of the shoe store, the warped wooden trays in the disarrayed showcases of S.P. Shaw were empty, yesterday's lone packet of biscuits was not to be seen... the police were trying to shove the crowd, there was a police jeep and a wireless van, a motorcycle-borne traffic-sergeant was giving directions to my taxi-driver, a khaki-clad Sub-Inspector was waving his hands and saying something to the crowd... the taxi driver changed gears and once again the car began to speed, and looking back he remarked as if to himself : "These students are creating a riot on this street, and this morning a seven-party Student Front was to have paraded this street... the bastards are looting this place while their fathers slog for money... clamping Section 144 would have taken care of everything.."

...but my ears didn't register the rest of his words... my eyes are shut... the searing midday sun seemed to have disappeared, in the darkness of the evening the taxi sped by some stretch of water (as if in flight), may be it was some river, or the bank of some lake.. the reflection of the lights played on the waves and became elongated...

"What's this place you've brought me to?"--I was saying.

"There's no need for you to know," Sheila was saying, "just tell me whether you like it or not..."

In the darkness in the taxi her face was barely visible, there was only the glow from the street-lamps that threw flashes of light into the taxi every now and then, and then there was

darkness once again, but a pleasant fragrance emitting from her cloths now filled the taxi..

"Yes, pretty good," I said, there was a young couple on a scooter by the taxi, possibly Anglo-Indian, the breeze ruffled their hair and the girls' scarf... suddenly the image of the lone packet of biscuits in the showcase seemed to float into my mind but soon disappeared-- wonder where it was now, after having turned topsy-turvy all those accounts and calculations--may be in some shop that hoarded stuff... or may be somebody had indeed partaken of it, discovering a new taste, a special savour in it... the scooter disappeared in the distance... I said, "Yes, pretty good indeed... it's possible to live if one found a house--of course, "I paused for a moment and then the words tumbled out in a desperate bid, "Of course, it's not enough that only I should like it..."

Thank God, it was dark inside the taxi, neither of us could see the other's expressions. I groped for Sheila's hand, as if by feeling her hand I would know whether her face had reddened or paled (but of course there wasn't any one else in the taxi).

"You know Sheila, I've been thinking about the words of that guy in the pharmacy--about our Death-wish --I've no idea what these psychologists come up with after rummaging through our souls, but the fact that we are talking about houses now, certainly it's not with the idea of dying--who wants to die now?.."

Sheila sat silently in the dark, without replying, I became impatient, I had no idea how to explain to her that the man in the pharmacy was wrong, he hasn't understood why, despite everything, these people could not stop being enamoured of this city, why all of a sudden the knots on my brow had disappeared--Once again, I was desperate to hold her hand, and I realized that I could do nothing of that sort, that, like always, I would only end up making a speech... on our faces was the cold breeze from the waters that had wafted into the speeding taxi, up ahead an Ambassador was slowing down, its red tail-lights were flickering, I kept staring in that direction and said, "All this

periodic uproar and chaos, bruises-injuries-deaths, you would have thought that everyone was out to die, out to kill--these unreal happenings are so rampant, they surface in such myriad manifestations, like a theatrical performance, it hardly occurs to you that behind this violence lies a frenzied desire to live--this bedlam, these hordes of people dangling in trams and buses from morning till night in search of a living, in every street and corner and in lanes and alleys a massive clamor of the struggle for survival, and yet it doesn't occur to us that all these only speak of the desire to live--maybe I rush into the crowd, knife in hand, ready to kill, but when I see the rifle-bearing policemen charging, then my immediate concern is my own life, and I flee like a maniac--I've got to save my life, got to filch everything in sight, got to keep living somehow--like we can't think of dying today, there's so much to do yet, a frantic desire to live, to eat, to fall in love, to build houses, all kinds of aspirations, all kinds of dreams, yes, what this pandemonium tells us every time is not that we should die, or that we should kill, this clamour tells us repeatedly : it's not yet time to leave, there's a lot to happen yet, a lot of things to be done, it's not yet time to leave, got to live on, in whatever way, no matter how long, but we've got to live on, got to live on--" □

“THE TYRANNY OF CLASS SYSTEM” IN THE LIGHT OF M. R. ANAND’S NOVELS

Anjita Bora, Lecturer
Dept. of English

Mr Anand, who enjoys the reputation of being a stalwart in the field of Indo-Anglian Literature, is a writer with a difference. Unlike his earlier exponents, he has freed himself from the confines of the traditional pattern of novel writing and has distinguished himself as a writer with a missionary purpose, championing the cause of the oppressed and down-trodden class of the Indian community. His novels undoubtedly project a lively image of India, the details of which both reflect and imply his passionate concern with its social reality. They exemplify a realistic sensibility which is capable of plumbing the very depths of human personality and of social structure. Probably inspired by his communist ideology, all throughout his works, Anand’s principal endeavour was to realise an ideology which has gain a true foundation of ethical behaviour and realise a just social order among the poor oppressed people of India. His novels mainly deals with the theme of exploitation which is one of the major problems of the working class of India—exploitation ranging from political, economic, social to legal and cultural exploitation caused by various factors as casteism and religious bigotry. His works also deals with the position of women in society.

Despite the fact the India happens to be one of the world’s largest democracy, with its constitutional exposal of liberal ideals, it is an unfortunate but irrefutable fact that our society is divided sharply into two classes—the rich and the poor. The demarcation is so glaring and its effect so horrifying that it does not surprise us when we find that Anand, with his strong passion for the economic and the consequent human betterment of the “have nots”, is engaged in highlighting the cancerous effects of the class system in more than one novel. “Coolie” and

“Two Leaves and a Bud”, portray in artistic terms the difference between the haves and the have nots, the exploiters and the exploited, the rulers and the ruled. Anand’s projection of the play of class-consciousness is distinguished by his extraordinary insight into the new attitudes and new responses to life which it has evoked.

Caste system is an entirely indigeneous phenomenon in our country, but class system has universal dimensions covering a wider range. Money has become an indispensable condition for primary human happiness and the measure of the status of an individual in society. In “Two Leaves and a Bud”, we find that Buta is a barber by birth, but the plebeian (common people, lower class) adjectness traditionally attached to his low caste is seldom apparent only because he is a sardar in position and so ranks higher in the labour force that is warranted by his caste origins. Similarly, Munoo, of “Coolie” and Gangu of “Two Leaves and a Bud” are Kshatriyas by birth, yet their genteel birth fails to lift them from misery, for they both belong to the wealthless class.

The class system as portrayed in Anand’s novels has greater victimizing power. In “Two Leaves and a Bud”, Anand very expertly depicts the tyranny and selfishness of the upper class and their lack of tenderness and consideration for the poor people. The life at the tea plantation for Gangu and his family is more or less a prison where they are robbed of their freedom and become victims of unscrupulous British officers like Reggie Hunt and Croft Crooke. The picture of the lives of the British officials who are making quick money out of the sweat and toil of the labourers, their indulgence in club life and luxury etc. show their superior social position. In contrast to them, the labourers live in filth and dirt, in incongenial atmosphere with no proper medical or sanitary facilities. When cholera attacks Gangu’s wife, except the doctor, there is no one to assist him. When he approaches Croft Crooke for help, he is mercilessly driven off from his house as if he were some sort of dirt which should be avoided. Reggie Hunt, the assistant planter represent the cruelty and carnality of the affluent planter class. He is the

cause of most of the affliction of the coolies—a typical example of the ruling class with an insatiable passion for destruction. In spite of all the hardships, the coolies seldom rebel. De La Havre describes them as non-entities running about like locusts—“docile, gutless, spineless coolies”. This offers a telling comment on the abject state of the “have-nots”, devoid of money and power which is the most important characteristic of capitalistic domination represented by the Britishers.

Most of Anand's novels ends on an unusually dismal note with the failure of the protagonist—Munoo and Gangu ultimately face death in the end, being victims of the oppressing class system. But the failures are only apparent and almost all the novels end on an optimistic note. Failure are bound to be there for the sake of realism. But these failures invariably throw a ray of hope too. We see that though human suffering cannot at time be avoided, it can certainly be alleviated by this ‘togetherness’. Anand proclaims—“.....one man is the other : other men are in one : all men are brothers. The recognition of that truth is the next promised world revolution—which literature may help to bring about against all the odds of our age—so tragic and yet potentially so full of hope of man.....”

Thus Anand feels an irresistible urge to change the course of man's maddening rush towards destruction. Anand, can very often be compared with Dickens who was also intensely sensitive to the existence of social evils in protean form. Like Dickens, Anand refused to stand by the dead ideas of traditional philosophy, the rituals of old religion or by the tame words of the classics and possessed an inexplicable urge to awaken the slumbering conscience of man and make them aware of the social evils. His commitment to human values is deep and abiding. When some works of art inform and others try to reform, Anand's novels aim to transform the very ways and attitudes of the readers. Carlyle is confident that “If a book came from the heart, it will continue to reach other hearts”. Anand's novels, no doubt, have a similar effect on the readers.

Kamala Das' reaction to the reading of the two novels—*“Two Leaves and a Bud”* and *“Coolie”* holds much relevance.

The two novels, “Had done their job as neatly as an assassins knife, killing in me the desire to remain safely ensconced in the feudalistic society of my home town and just as the knife lies abandoned after the deed is done, the books by forgotten. Only their message flowed in my veins, causing a rage to rise whenever a labourer as flogged by an irate relative or when a pregnant maid-servant lay floating in the well where her rich lover had thrown her at the head of night. Anand has changed me from a romantic steeped in a world of fantasy to a realist. He stopped me from day dreaming of love affairs with princes. He swept my dreams clear until I saw, while asleep, no longer the Gods I loved or the kings and queens of childhood tales, but the peasants of Kerela, the men plowing our field and their dark woman singing while sowing the grain”. That was the haunting nature of Anand’s novels long after they are read no more and this is the test of greatness of any work of art—rousing the consciousness of man, laying the true foundation of ethical behaviour and realizing a just social order. □

JOHN KEATS AND HIS ODES

Priyanka Bhowmick
Priyanka Chakraborty
H. S. 2nd Year
Section 'B'

Keats was the youngest of the romanticists, who flourished in the last phase of the romantic poetry of the early years of the nineteenth century. But, in the depiction of romance and beauty, his originality is in no way less. Keats occupies, indeed, a high place in the temple of poetry, along with those great talents of English poetry, who died prematurely.

John Keats was born on 29th October, in the year 1795 at Moorfields, London. He was the son of a hostler and stable keeper. Before Keats was fifteen years and both parents died, and he was placed with his brothers and sisters in charge of guardians. Their first act seems to have been to take Keats from school at Enfield, and to bind him as an apprentice to a surgeon at Edmonton. In his off time, however, he translated the Aeneid and read stories about classical antiquity. In 1814, Keats went to London to go on with his studies in medicine at London hospitals. Though he passed his examination with credit and was appointed as dresser. But his mind was attracted more and more towards poetry already. Very soon he gave up surgery with a view to devoting himself whole-heartedly to poetry. At this juncture of his career, Cowden Clarke offered him a copy of Chapman's translation of the Illiad. The book was enough to set fire to his imagination and his inborn love for beauty was roused in its full form. The result was his ecstatic emotional outburst in the sonnet 'On first looking into Chapman's Homer'. Then he came in contact with another literary figure, Leigh Hunt and under his influence his poetic inspiration got a definite shape. He published his first volume of poems in 1817. The majority of his poems had been written in a period of

fertile hyperactivity between the spring of 1818 and the early autumn of 1819. Keat's famous poems *Lamia*, *Isabella*, *The Eve of St. Agnes* etc. was published in 1820.

The essence of Keat's originality lies in a number of factors. In the first place, there is his deep love for beauty. The yearning passion for the beautiful runs through all that he wrote. In the second place, there is his sensuous luxury of nature. He has not, like his great contemporaries, Wordsworth and Shelley, given a moral force to nature. He has presented her, as she really is, with her eternal graces and charms. The third important feature in Keats is his subjectivity, which is deep and at the same time, bears, like Shelley's lyrics a melancholy strain. His personal agony, depression and despondency are all echoed in his odes in particular. The next quality, in which his poetry excels, is music—sonorous music. The luxuriance of his sensations is well matched with the luxuriance of his poetical expressions Keats is usually taken as the most musical of the English poets. His verses have a continuous flow of melody that enchants and captures. The musical effects of Keat's great odes are hardly surpassable.

Keat's poetic reputation reposes much on his odes which have preserved for him an adorable place in the great age of romantic poetry. In fact, of the authors of English odes, Keats is much celebrated and none but Shelley and Wordsworth can be called his equal in this respect.

An ode is a form of lyric poetry which is in the form of an address, that differentiates it from other lyrical forms. This is a short poetical adoration, with an exalted and dignified theme, and contains deep reflections and sincere emotions. What is more, an ode has a musical quality which forms its basic requisite.

Keat's odes are many and some of them are really the expressions of wonder of his poetic imagination of much odes may be mentioned, *Odes to the Nightingale*, *Melancholy*, *Indolence*, *Psyche*, *Autumn*, *Sorrow* and *On a Grecian Urn*. These odes lead into a personal contact with the poet's mind.

The appeal of beauty, as conceived by Keats, endures, but man, subjected to transience, is unable to relish this beauty for long. The sordid, tragic earthly life hardly allows human beings to have the taste of eternal beauty. This painful experience of human life is expressed, very powerfully no doubt, in the concluding stanza of ode to a Nightingale.

Keats's 'Ode to Autumn' is one of the most excellent odes written by him. It was published in 1820. But it was written in 1819. Here is an extract from Keats's writing to his friend Reynolds from Winchester on September 22, 1819 : "How beautiful the season is now..... I never like stubble fields so much as ..... Aye better than the chilly green of the Spring. Somehow, a stubble plain looks warm, in the same way that some pictures looks warm. This stuck me so much in my Sunday's walk that I composed upon it." This compose is no other than 'Ode to Autumn'. Here, Keats evokes the spirit of Autumn with his emphasis on natural beauty, serenity in the season of autumn. In this poem, Keats enhances the beauty and loveliness of the season of autumn. The poem opens with the visualising of the autumnal mist and 'mellow fruitfulness' of the season. He also sees the vines round the 'thatch eves' The creepers are laden with fruits and it seems that the sun has joined into a conspiracy to load and bless the vines with fruits. The apple trees of the cottage filled with 'all fruit with ripenes to the core' are bending under the pressure of fruits. The gourd and the hazel fruit are properly developed and natured. Plenty of flowers and the bees who think that 'warm days will never cease' distinguish the season autumn. Granaries are full with stocks. Winnowers can be seen at work, the wind lifting their hair slightly. Poppies bloom beside half-reaped furrow where the reapers are sometimes found asleep. Gleaners are seen crossing a brook with the land corn of their heads. People gather round the cider-press see the juice oozing 'hours by hours'. Barred clouds bloom the soft dying day and the stubble plains are covered with rosy hue. Red breast and swallows capture the attention of the viewer during the beautiful season of autumn.

In the last stanza, Keats has illustrated the sound of Nature. According to him, spring alone is not full of music, but autumn has got its own peculiar music. The sounds of autumn can be best heard at sunsets, when the vertical bar-shaped clouds as also the earth and fields are reddened by their rosy light. Then one can hear the 'wailful choir of the small gnats' among the willow shrubs on the river side. They seem to lament the dying day; there is an obvious tinge of sadness in their joint music. Another musical note is sounded by the full grown lambs bleating loudly from the hilly bourn. To these may be added the buzzing sounds of the hedge crickets, the soft whistling of the robbin red breast in the garden of some house, and the twittering notes of the swallows gathering in the evening skies. Thus, Keats has presented the autumn sounds in a masterly manner. In this way, Keats described the poem 'Ode to Autumn' which affects on appeals to our senses of sight, taste, touch, smell and hearing.

In 1820, Keats fell ill and he went to Rome. On 23rd February 1821, his life came to an end in Rome. To remember is that all Keats's work was done in three or four years, with small preparation, and that, dying at twenty six, he left us a body of poetry which will always be one of our most cherished possessions. More than any other he lived for poetry, as the noblest of the arts. More than any other he emphasized beauty, because to him, as shown by his 'Grecian Urn' beauty and truth were one and inseparable. And he enriched the whole romantic moment by adding to its interest in common life the spirit, rather than the later of the classics and of Elizabethan poetry. For these reasons Keats is, like Spenser a poet's poet; his work profoundly influenced Tennyson and indeed, most of the poets of the present era. □

GUWAHATI : THE CITY OF CONTRARIETY

Mr. Vinay Agarwal
Mr. Vikash Dungarwal
H. S. 2nd Year, Sec. 'A'

Guwahati, our city is now no longer identified only as the capital city of Assam. On the contrary, it has become the heart-centre of the North-East. The very name 'Guwahati' carries a unique magical charm and brings out a rare feelings of euphoria. The lovers of Guwahati love to live with her without taking thought to leave her ever. The light of the East is not only an important business, commercial, educational and tourist centre, but also the great culture hub centre of the entire North East India. The charm of Guwahati lies with her innumerable prized possessions and culture. Assam, the land of blue hills and red rivers, has always had the reputation of being a beautiful state, rich in art and culture and Guwahati, being its capital city has been its cultural epicenter. The very landscape of Guwahati seems to be a work of a great artist, as it seems ensconced in a pocket guarded by hills and the meandering Brahmaputra.

Religions played an important role in developing the art and culture of this city. We have the example of the temple of Goddess Kamakhya which originated from the shakti cult. The temple of Kamakhya in the enchanting 'Nilachal Pahar' as 'Blue Hill' in all its glory and beauty. This temple is famous all over the country and the most sacred and glorious shrines of Assam. It has become a famous tourist spot for its sculpture, and sensationed beauty around it.

During the Assam agitation, the setting up of a centre of art and culture in Guwahati had been a major point. Today's 'Shankardeva Kalakshetra' is a symbol of that great achievement which shows a development. The main religion of

Assam which are the inhabitants of mother land are Assamese people, who are great lovers of art & culture. Therefore, the setting up of the Sankardeva Kalakshetra a few years ago some as no surprise to any of us. In fact, it gives us a further insight into the cultural heritage of Assam. Besides with the setting up of the Kalakshetra, there has been substantial increase in the cultural activities in Guwahati, both of the state as well as the national level.

Guwahati, also a centre of performing arts like music, dance and theatre. The most common language of Assam, that is Assamese which can be heard everywhere around Assam with best music in Assamese. The art of dancing is very common in Assam. The best of this can be seen dancing Bohag Bihu, which is the sacred festival of Assamese culture in Assam. Dancing Bihu, the people use to dance at their best with pomp and glory and perform various musical dance on Bihu. Again Assam has a excellent history of Film Industry. The Assamese Film industry, with its studio has produced a number of best selling movies. Their immense popularity has helped the film industry reap rich harvest. Like any other big city of India, Guwahati has also here a number of auditoriums like the District Library which is one of the oldest landmarks that have come to be associated with Guwahati. It was established in the year 1955, opposite Dighalipukhuri area, which has been catering to the needs of students and educationist alike for decades. It remains as treasure home for enthusiasts of Assamese history and literature. Again the Rabindra Bhawan, is generally a big auditorium with a stage. The Rabindra Bhawan which is situated overlooking the beautiful and ancient Dighalipukhuri is also the office of the Director of cultural Affairs, people of different tribes with different colourful culture language and religion are living in Assam. The Rabindra Bhawan offers unique and equal opportunities to all cultural groups to nurture, cultivate and to expose their respective cultural activities and talents. Due to which Guwahati has been able to make immense contribution to the growth and development of art & composite culture of Assam.

The temple of Lord Dolgobinda which is the great pilgrimage, located near the banks of the river Brahmaputra at a place called Rajaduar in North Guwahati city. The temple of Lord Dolgobinda (Lord Krishna) a living Deity gives rise to hope and fulfils the desires of his devotees miraculously. The most important festival of Dolgobinda are Holi and Janmastomi. The Tithi of Madhabdeva and Sankardeva is also observed. It draws devotees from all over Assam for its great culture.

The temple of Navagraha which is situated in the southern part of Guwahati city on the crest of a hill known as 'Citracala'. The temple contains nine phallic emblems of shiva covered with clothes of different colours. Sacred to the nine planetary gods namely Surya (Sun), Chandra (Moon), Mangala (Mars), Buddha (Mercury), Brihaspati (Jupitar), Sukra (Venus), Shani (Saturn), Rahu and Ketu. The stone inscription fixed on the walls of the temple records the beautiful art in the past history.

Another greatest temple of the city Sukreswara temple was built about 250 years ago is situated on a hillock right in the heart of the beautiful city of Guwahati on the banks of the Brahmaputra river. This 18th century temple is said to house one of the longest lingam. Hundreds and more hundreds of people make offerings of milk and of variety of flowers on the Shivalingam everyday. This temple had also been one of the major tourist attractions of Assam. The Janardan temple and the Baneshwar temple are also located alongwith the Sukreshawar temple.

One of the most famous historical temple is a hermitage of the great Hindu sage 'Basistha Muni' Ashram situated 12 kms. South West of Guwahati at Beltola near the Assam-Meghalaya border and under the ancient 'Kampeetha' near Sandhyachal Hill. It was established by the Ahom King Swargadeu Rajeshwar Singha. It is believed that there are footprints of sage Basistha inside the temple. There is a great rush of pilgims from all over the country to the abode of this great sage, especially during 'Shivaratri'. During 'Shivaratri' the worshipers worship Lord Shiva by taking water from this Basistha temple and walk

through all the way to Sukreswara temple and pour it on the lingam of Lord Shiva, which give them mighty satisfaction in their deep heart.

Then come, one of the major cultural heritage pilgamage of the city 'Umananda' which is the name of a small island situated in the midst of the river Brahmaputra to the north of Panbazar. Umananda is a Sanskrit word derived from the union of two words—'Uma' and 'Ananda'—'Uma' is the name of Lord Mahadevas wife and 'Anand' means pleasure. According to popular brief, since Lord Mahadeva is even present in this place to provide pleasure to 'Uma' therefore this place has come to be known as 'Umananda'. From time immemorial, 'Umananda' has been considered to be a holy shrine by the Hindus. Therefore innumerable 'Shiva Lingas' and also an idol of hard Shiva made of silver. The temple is (be queathed) with some rock-cut figures, which speak eloquently of the mostly skill of the Assamese craftsmen.

The city of religious shrines will be not enough without the 'Balaji temple' of Lokhra. It is situated 11 Kms. away from the Guwahati city. It gives a great cultural importance to the Guwahati city. The temple is basically a Vaishnav temple of Lord Venkateshwara, a form of Lord Narayan and a replica of the original Balaji temple situated at Tirupati, Andhra Pradesh. It also enshrines Goddess Padmavati, Goddess Surya and Lord Ganesh. The special attraction of this temple is that it sells and distributes prasad offerings to God in the form of 'laddoos', made of pure ghee.

"Religion imparts the establishment of monuments". Driven by this phenomenal truth, the Muslims started building a myriad of 'Masjids' and 'Majars' for carrying on their religious practices. Among the olden Masjids established during the same period ranging from 1638 to 1658 AD which still exists in the heart of the city with all its unperishable glory, the "Borha Jamme Masjid" at Ambari, Guwahati. Nestled away from the hectic hustle and battle of today's busy city life is the 'Dargah Sharif' of Ulubari. It was established in 1960, where lies the grave of Hazrat Zahir Aulia Khowagan, a renowned

muslim saint and mystic. It is believed that he who prays before the grave with a pure heart, has his prayers answered.

Gurudwara "Sri Guru Singh Sahib" is located in the heart of the city, Fancy Bazar welcomes everyone irrespective of any need and langar is served without any discrimination. Though the Sikhs form a small member in Guwahati, yet they take an active part in building Assam into a developed and prosperous state. Guwahati has been the nearer centre of the Catholic missionaries in the Northeastern region.

The Christ Church situated in the centre of Church Field, now known as Nehru Park at Panbazar is perhaps the oldest church in all of northeastern India, was established in 1844. This Church now under the church of North India (CNI) is as old as if not older than the modern city of Guwahati.

Keeping pace with the major cities of India, a few visual art galleries have also come up. It is a pity that the state run art galleries have closed down but a few private art galleries have come up to give scope to the upcoming artists. Then, the Guwahati Museum has a good stock of historical specimen of ethnic art of the North east. It also houses various specimen of the rich sculptures, bell metal presentation, pottery and terracotta traditions of Assam.

Guwahati is also at par with neocultural advertises like other parts of India, therefore, if we talk about fashion shows and modern dance competetions. Guwahati is not very far behind. Reflection of this is shown in modern Assamese cinemas. The Jyotichitraban Film Studio is a major breakthrough of the city. The Doordarshan Kendra of Guwahati is also at par with the best in the country. The planatorium in Guwahati is the only one of its kind in the entire North East and it is playing a great and a significant role to span the culture of the city. It can rightly be said that very few cities in the country have had such a rapid growth in art and culture within a short period of thirty years.

So, from all the great point of views the Guwahatians need to uphold these traditional life styles and cultures that reflects the diversity in the society, its history and a unique way of life in the city of contrariety. □

WILLIAM WORDSWORTH A POET OF THE AGE OF ROMANTICISM

Snigdha & Jayeeta

H. S. 2nd Year

Section 'A'

Introduction : The new "Romantic Movement" in literature assumed definite form in the year 1797. Wordsworth and Coleridge retired to Quantock Hills, Somerset and there formed the deliberate purpose to make literature "adopted to interest mankind permanently", which they declared classic poetry could never do. Wordsworth's sister Dorothy, though a silent partner, perhaps furnished the largest share of inspiration which resulted in the famous Lyrical Ballads of 1798.

In their partnership Coleridge was to take up the supernatural, or at least romantic; while Wordsworth was to give the charm of novelty to things of every day by awakening the mind's attention from the lethargy of custom and directing it to the loneliness and the wonders of the world before us. That the "Lyrical Ballads" attracted no attention and was practically ignored by the public is of small consequence. Had Wordsworth and Coleridge written only this one little book they would be still among the representative writers of an age that proclaimed the final triumph of Romanticism.

Wordsworth was born in 1770 at Cockermouth, Cumberland. It is almost a shock to one who knows Wordsworth only by his calm and noble poetry to read that he was of a moody and violent temper, and that his mother despaired him alone among her five children. She died when he was eight years old, but till she had exerted an influence which lasted all his life. So that he could remember her as "the heart of all our learnings and our loves". His father died some six years later.

He was then taken in charge by relatives, who sent him to school at Hawkshed, in the beautiful lake region. Here, the unroofed school of nature attracted him more the discipline of the classics and he learned more eagerly from flowers and hills and stars than from his books.

Wordsworth proved to be a very ordinary scholar, following his own genius rather than the curriculum and looking forward more eagerly to his vacations among the hills than to his examinations.

At thirty years of age, Wordsworth was without money or any definite aim or occupation in life. He considered professions such as law, ministry and that of a soldier, but one by one, he gave up all of them. But then, an apparent accident determined his course. He had taken care of a young friend, Raisluy Calvert, who died of consumption and left Wordsworth heir to a few hundred pounds and to the request that he should give his life to poetry. All his life he was poor and lived in an atmosphere of plain living and high thinking. His poetry brought him almost nothing in the way of money rewards and it was only by a series of happy accidents that he was enabled to continue his work. One of these accidents was that he became a Tory and accepted the office of a distributor of stamps and was later appointed poet laureate by the Government.

The last half century of Wordsworth's life in which he retired to his beloved lake district and lived successively at Grasmere and Rydal mount, remind one strongly of Browning long struggle for literary recognition. It was marked by the same steadfast, purpose, the same trusted ideal, the same continuous work and the same tardy recognition by the public. His poetry was mercilessly ridiculed by nearly all the magazine critics, who seized upon the worst of his work as a standard of judgement and book after book of poems appeared without meeting any success save the approval of a few loyal friends.

Such work and patience are certain of this reward, and long before Wordsworth's death he felt the warm sunshine of general approval. Gradually, Wordsworth was hailed by critics

as the first living poet and one of the greatest that England had ever produced.

Three things in his poem that impressed even the casual reader was—

- (i) Wordsworth loved to be alone and was never lonely with nature.
- (ii) Like every other child who spent much time alone in the woods and fields, he felt the presence of some living spirit, real though unseen and companionable though silent.
- (iii) His impression were exactly like our own and delightfully familiar.

Though it took some time, he at last gained the fame, and popularity of his work was worth.

Matthew Arnold had once remarked about him as “Nature not only gave him the matter of his poem, but wrote his poem for him”. □

"Writing is very easy. All you have to do is to sit in front of the typewriter till little drops of blood appear on your forehead."

—*Ruskin Bond*

Strength is life, weakness is death.

—*Swami Vivekananda*

The weak can never forgive. Forgiveness is the quality of the strong.

—*Gandhiji*

Education is an ornament in prosperity and a refuge in adversity.

—*Aristotle*

When you are good to others, you are best to yourself.

—*Benjamin Franklin*

অতিথির লেখনী প্রসূত.....

বাংলার বৈষ্ণব সাহিত্যে গ্রামের ভূমিকা

ড° অমলেন্দু চক্রবর্তী
প্রাধ্যাপক, বাংলা বিভাগ
গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

মধ্যযুগের বাংলা সাহিত্যের বিশাল অংশ জুড়ে পরিব্যপ্ত পদাবলী সাহিত্য, চরিত সাহিত্য ও বৈষ্ণব রসশাস্ত্রসমূহকে অবলম্বন করে গড়ে উঠছে যে বৈষ্ণব সাহিত্য তা ছিল মূলত সর্বভারতীয় ভক্তি আন্দোলনেরই ফলশ্রুতি। শ্রীচৈতন্য-আনীত ঈশ্বর-প্রেমের ভারতরঙ্গ সেদিন বাঙালি জীবনকে বীচি-বিক্ষোভে উত্তাল করে দিয়ে গোলোকভিমুখীন করেছিল : শুধু তাই নয়, সমাজ-বন্ধনাতীত পরমাত্মার নৃ-তনু-বিগ্রহের লীলা বিলাস এই সাহিত্যকে এক অলৌকিক ভাব পরিমণ্ডলে প্রতিষ্ঠিত করেছিল। শ্রীগৌরঙ্গের ভাব-জীবনের স্পর্শ মর্ত্য-কবির ভাবাবেগপুষ্ট রাধা-কৃষ্ণের প্রেমলীলা ভাব-বৃন্দাবনের নিত্যলীলায় পরিণত হয়েছিল। বৈষ্ণব কবির উদ্দেশে রবীন্দ্রনাথ যতই প্রশ্ন করুন না কেন “কোথা তুমি পেয়েছিলে এই প্রেমচ্ছবি” অথবা “রাধিকার চিত্তদীর্ণ তীর ব্যাকুলতা চুরি করি লইয়াছ কার মুখ, কার আঁখি হতে !” —তবু একথা সত্য যে বৈষ্ণবের গান শেষ পর্যন্ত অপ্রাকৃত বৃন্দাবনের সেই চিরন্তন কিশোর-কিশোরীর কামগন্ধহীন হৃদয়ার্তির মধ্যেই আবর্তিত হয়েছিল। কৃষ্ণিবাসের হাতে পড়ে উত্তর ভারতের অযোধ্যা বাংলার গ্রাম ফুলিয়ার চতুঃসীমার মধ্যেই আবর্তিত হয়েছিল, অপরাদিকে বৈষ্ণব পদকর্তাদের হাতে বাংলারই পল্লী-প্রকৃতি বৃন্দাবনের মানস প্রকৃতিতে রূপান্তরিত হয়েছিল। তাই বৈষ্ণব সাহিত্যে বাংলার পল্লী-প্রকৃতি যেমন মানস বৃন্দাবনের মানস কুঞ্জবনের আড়ালে নির্বাসিত হয়েছিল, তেমনি বাঙালির প্রেমাকুল হৃদয়বৃত্তি, তার গার্হস্থ্য-চেতনা রাধা-কৃষ্ণের অকৈতব প্রেমলীলার মধ্যে অন্তর্হিত হয়েছিল। তদুপরি বৈষ্ণব কবির স্মরণ করিয়ে দিয়েছিলেন “সেই প্রেম নূলোকে না হয়” কিংবা শ্রীকৃষ্ণের স্বরূপ শক্তির অন্তর্গত এই রসলীলায় তটস্থা শক্তির অধীন নিত্যদাস জীব সরাসরি অংশ গ্রহণ করতে পারবে না। তাই বৈষ্ণব ভক্ত কবিরা তাঁদের সৃষ্টি প্রতিভাকে সেদিন রাগানুগা মার্গে লীলাসখির অনুগত করে ব্রজলীলার পরিকরত্বে নিযুক্ত

করেছিলেন। তবু একথা স্বীকার্য যে ভক্তি আন্দোলনের যাঁরা অন্যতম প্রতিভু এবং যাঁদের জীবনকে কেন্দ্র করে এই আন্দোলন বাস্তবে রূপ নিয়েছিল তাঁরা প্রায়ই এসেছিলেন গ্রাম জীবনেরই কেন্দ্র থেকে, তাঁদের জীবন বর্ধিত হয়েছিল বাংলারই 'নদ-নদী খাল-বিল নিষিক্ত উর্বর শয্যায়ামলা' পল্লী-প্রকৃতির বিশাল প্রান্তরে। সমসাময়িক বাংলার অনুবাদ সাহিত্য কিংবা বেশিরভাগ মঙ্গল সাহিত্যের মত বৈষ্ণব সাহিত্য রাজসভায় পুষ্ট হয়নি অথবা চণ্ডী-মনসার গীতের মত কেবলমাত্র নারী সমাজের রাত্রি জাগরণী আচারের মধ্যেই আবদ্ধ থাকেনি। বৈষ্ণব সাহিত্য বর্ধিত হয়েছিল রাজকীয় পরিপোষকতার স্পর্শ শূন্য দারিদ্র্য-লাঞ্ছিত বৈষ্ণব কবিদেরই পল্লী কুটিরে তাই শ্রীকৃষ্ণের গোষ্ঠলীলার বিলাস ভূমি বট-তমাল-কদম্বতরু-সমাকীর্ণ গোচারণ মাঠ বাংলারই মনোমুগ্ধকর পল্লী-প্রকৃতির আদলে রচিত হয়েছিল। এর সঙ্গে জসীম উদ্দীনের পল্লীবর্ণনা ও জীবনানন্দের রূপসী বাংলার রূপময় প্রকৃতির পার্থক্য চরিত্রের দিক থেকে ততটুকু নয়, যতটুকু ধরা পড়েছে সুরের দিক থেকে। বৈষ্ণবের সঙ্গীতও প্রতিষ্ঠালাভ করেছিল 'এক কণ্ঠ বিহারী' দরবারী সঙ্গীতের বৈঠকী সুরের মধ্যে নয়, "প্রেমে আকুল হইয়া নীলাকাশের তলে দাঁড়াইয়া সমস্ত বিশ্বজগতের ক্রন্দনধ্বনি-র" মধ্যে। রবীন্দ্রনাথের ভাষায় "তখন সহস্র হৃদয়ের তরঙ্গহিল্লোল সহস্রকণ্ঠ উচ্ছ্বসিত করিয়া নূতন সুরে আকাশে ব্যাপ্ত হইতে লাগিল। তখন রাগ রাগিনী ঘর ছাড়িয়া পথে বাহির হইল, একজনকে ছাড়িয়া সহস্র জনকে বরণ করিল।" লক্ষনীয়, বৈষ্ণব আন্দোলনের এই জনমুখীনতাই তার সাহিত্যকে টেনে এনেছিল গ্রাম জীবনের মধ্যে, অখ্যাত অজ্ঞাত অপাংক্ত্যেয় পল্লীবাসীর ভাঙা কুটিরে। সেদিক থেকে বৈষ্ণব সাহিত্যে গ্রামের ভূমিকা বিস্তারিত আলোচনার অপেক্ষা রাখে।

বৈষ্ণব সাহিত্যের এই সাধারণ জীবন এবং গ্রামমুখীনতার কারণ ভক্তি আন্দোলনের মূল চরিত্রের মধ্যেই অনুসন্ধ্যায়। শঙ্করাচার্য্যের নির্বিশেষ ব্রহ্মের ধারণা এবং মায়াবাদ ভারতীয় মানসে জগৎ এবং জীবনের প্রতি যখন একটি নঞর্থক দৃষ্টিভঙ্গিকে পুষ্ট করেছিল, শবর স্বামী এবং কুমারিল ভট্টের মীমাংসা দর্শন যখন প্রাচীন বৈদিক যজ্ঞকাণ্ডের মধ্যদিয়ে বহির্মুখী বস্তুবাদী জীবনবোধের প্রতি জনগণকে আকৃষ্ট করেছিল তখন তারই বিরুদ্ধে একাধারে সবিশেষ এবং সবিসেষ সম্বোধনের প্রতি প্রেম ও উক্তির সঙ্গর্গে স্থাপন করে জগৎ ও জীবনকে সদর্থক দৃষ্টিকোণ থেকে মূল্যায়িত করার ব্রত নিয়েই ভক্তি আন্দোলনের সূত্রপাত হয়েছিল। তা কেবল একটি বিশুদ্ধ ধর্মীয় আন্দোলন মাত্র ছিল না—

এ ছিল একই সঙ্গে সমসাময়িক আর্থ-সামাজিক জীবনকে কেন্দ্র করে একটি জাতীয় নব জাগরণ। এই আন্দোলন সম্পর্কে বলা হয়েছে, “.....it was not a purely religious movement. The Vaishnavite doctrines were essentially the idealist manifestations of the socio-economic realities of the times. It expressed itself in the cultural field as a national renaissance.....”^৪ এই আন্দোলন সত্য, নীতি, কল্যান, সৌন্দর্যস্পৃহাকে অবলম্বন করে ধর্মীয়, আর্থিক এবং সামাজিক জীবনে সমস্ত রকমের প্রভুত্বের (authoritarianism) বিরুদ্ধে শক্তি সঞ্চয় করেছিল। রাষ্ট্র পূজা এবং দেবদেবীর পূজা থেকে শুরু করে সমস্ত ধরণের ঐশ্বর্যের বিরুদ্ধে ছিল এর বিদ্রোহ। রবীন্দ্রনাথের ভাষায়, “...সে ভগবানকে তাঁহার রাজসিংহাসন হইতে আপনাদের খেলাঘরে নিমন্ত্রণ করিয়া আনিয়াছিল, এমন-কি প্রেমের স্পর্ধায় সে ভগবানের ঐশ্বর্যকে উপহাস করিয়াছিল।”^৫

দমনপন্থী শক্তিসন্ধ মানসিকতার বাস্মাণ্যতান্ত্রিক ও সামন্ততান্ত্রিক শোষণ নীতির বিরুদ্ধে সৃষ্টিজীবী কৃষিশিল্প-জীবীদের (toiling masses) গোষ্ঠীবদ্ধ করেছিল এই আন্দোলন।^৬ সৌর-সংস্কৃতি-ভিত্তিক এই আন্দোলনের ওতপ্রোত সম্পর্ক ছিল কৃষির সঙ্গে, যা ছিল আর্থ-সভ্যতারও মূল বনিয়াদ। এদের অন্যতম আরাধ্য দেবতা কৃষ্ণ (‘কৃষ্ণ’ শব্দটি ‘কৃষ্’ ধাতু জাত) ছিলেন মূলত কৃষিকেন্দ্রিক আর্থ ঐতিহ্যেরই প্রতিভূ। শ্রীকৃষ্ণের ভ্রাতা হলধর বলরামের নামটিও এ প্রসঙ্গে উল্লেখ্য। বস্তুত গুপ্ত সাম্রাজ্যের পতনের পর পাঁচ শতাব্দী ধরে ভূম্যধিকারী, পুরোহিত, সর্দার, সামন্ত ও রাজা পদাধিকারীদের দ্বারা নিয়ন্ত্রিত হয়ে কৃষক ও শিল্পীদের যে দুরবস্থা হয়েছিল, এরূপ অবস্থা আগে ভারতে আর কখনো হয়নি।^৭ তাদের মুক্তির বার্তা নিয়েই বৈষ্ণব আন্দোলন ১২শ শতক থেকে সক্রিয় হয়েছিল। পরবর্তীকালে প্রেমমুখী ব্যক্তিমুখী সুফিবাদী ইসলামও এই ভক্তি আন্দোলনের সঙ্গে সহযোগী হয়ে মূলত কৃষি-শিল্পজীবী জনতার মধ্যেই সরব হয়েছিল। এ প্রসঙ্গে বলা হয়েছে, The Islamic stress on equality was respected by the Sufis far more than the Ulema, and this brought the mystic orders into contact with the artisans and cultivators.”^৮

ফলে স্বভাবতই ভক্তি আন্দোলনের গতি ছিল মূলত গ্রামমুখী। মুখে “জগন্নিথ্যা” এবং “জীবো ব্রহ্মৈব নাপরঃ” বললেও শঙ্করাচার্য নিম্নবর্ণকে বিশেষ করে শূদ্রদের ‘পদযুক্ত শ্মশান’ (‘পদ্যুহবা এতৎ শ্মশানং যচ্ছূদ্রঃ.....’)^৯ বলে আখ্যা

দিয়ে সামন্ততান্ত্রিক স্মার্ত ব্যবস্থারই পরিপূষ্টি সাধন করেছিলেন। তার বিরুদ্ধে “চণ্ডালোহপি দ্বিজশ্রেষ্ঠ হরিভক্তিপরায়ণঃ” বলে বৈষ্ণবরা ‘ব্রাহ্মণ-ভদ্র-শূদ্র-ক্ষুদ্রকে’ একাকার করে এক অভিনব জনজাগরণের সৃষ্টি করেছিলেন। রবীন্দ্রনাথের ভাষায়, ...বাংলায় সেই একদিন সমস্ত একাকার হইবার জো হইয়াছিল। .....দেখিতে দেখিতে এমনি একাকার হইল যে, জাতি রহিল না, কুল রহিল না, হিন্দু-মুসলমানেও প্রভেদ রহিল না।”^{৩০} এতে মূলত লাভবান হয়েছিল গ্রাম নিবাসী সাধারণ অস্বজ জাতিরাই। সেদিন বাংলাদেশে* শ্রীচৈতন্য-প্রভাবিত ভক্তি আন্দোলনের অকুণ্ঠ শূদ্রমুখীনতাও এই আন্দোলনের গ্রামমুখীনতার একটি অন্যতম কারণ। শূদ্র রায় রামানন্দের সঙ্গে শ্রীচৈতন্যের আলিঙ্গন স্বভাবতই সাধারণে প্রপন্ন জাগিয়ে ছিল :

এই ত’ সন্নাসীর তেজ দেখি ব্রহ্মাসম।

শূদ্র আলিঙ্গিয়া কেন করেন ক্রন্দন।। (চৈ. চ. ২/৮)

এর উত্তরই আমরা পাই চৈতন্যভাগবতে অস্বজ ভক্ত হরিদাসের প্রসঙ্গে :

জাতি কুল সব নিরর্থক বুঝাইতে।

জন্মিলেন নীচকূলে ঈশ্বর-অজ্ঞাতে।।

অধম কূলেতে যদি বিষ্ণুভক্ত হয়।

তথাপি সেই সে পূজ্য সর্ববেদে কয়।। (চৈ. ভা., ১/১৪)

নিম্নবর্ণের এই অকুণ্ঠ স্বীকৃতিই সেদিন গ্রাম্য জীবনের অখ্যাত অজ্ঞাত নিগূহীত জনসাধারণকে বৈষ্ণব আন্দোলনের পাদচ্ছায়ায় একত্রিত করেছিল। ব্রাহ্মণ্যতন্ত্র পুষ্ট নিপীড়ন ধর্মী শক্তিবাদ সেদিন যে মারাত্মক ধরনের গ্রাম্যতার জন্ম দিয়েছিল, যা ছিল ডি.ডি. কৌশস্বীর ভাষায় “far deadlier than any invasion.”^{৩১} তার বিরুদ্ধে বৈষ্ণব আন্দোলন ছিল গ্রামমুখী জনসাধারণের আন্দোলন।^{৩২} অপরদিকে বাংলার মঙ্গল কাব্য গুলিতে প্রতিফলিত ধর্মীয় মানসিকতা ছিল সামন্ততান্ত্রিক জীবন ধারার সঙ্গেই জড়িত। ফলে সমগ্র মধ্যযুগীয় বাংলা সাহিত্যের মধ্যে একমাত্র বৈষ্ণব চরিত সাহিত্যেই গ্রাম্য জনসাধারণের সঙ্গে গ্রামের প্রসঙ্গ এসেছিল ভিড় করে।

বৈষ্ণব সাহিত্যে, বিশেষ করে চরিত সাহিত্যে প্রধানত দুটি উৎস থেকে উত্তর ও পশ্চিম ভারত এবং দ্রাবিড় দেশ সহ ‘গৌড় বঙ্গ রাঢ় উৎকলাদি দেশ’—এর গ্রাম সমূহের এক ঐতিহাসিক দলিল রচিত হয়েছিল। প্রথমত, শ্রীচৈতন্য, নিত্যানন্দ এবং সেই সঙ্গে শ্রীনিবাস, শ্রীঅদ্বৈত, রূপ-সনাতনাদি

চেতনের অন্তরঙ্গ পার্শ্বদেদের ভারত পরিভ্রমণ এবং তাঁদের জীবনের সঙ্গে জড়িত বিশেষ ঘটনারাজির সূত্রে; দ্বিতীয়ত মধ্যযুগীয় ভক্তি আন্দোলনের অন্যতম ধারক এবং বাহক, বিশেষ করে চৌষট্টি মহন্ত, দ্বাদশ গোপাল, ছয় গোস্বামী, ছয় চক্রবর্তী, অষ্ট কবিরাজ এবং শ্রীচৈতন্য, নিত্যানন্দ ও অদ্বৈতের শিষ্য-প্রশিষ্যদের আবির্ভাব স্থান ও পরিচিতি প্রসঙ্গে। চেতন্য পরিকরবর্গের পরিচিতি এবং জন্মস্থানের উল্লেখ করতে গিয়ে বলা হয়েছে :

কার জন্ম নবদ্বীপ কার চাটিগ্রামে।

কেহ রাঢ় ওড়্রদেশে শ্রীহট্টে পশ্চিমে।। (চৈ. ভা., আদি /২)

অন্যত্র শ্রীনিবাস আচার্যের শিষ্যদের বাসস্থানের পরিচিতি প্রসঙ্গে বলা হয়েছে :

রাঢ় বঙ্গ দেশ যত গৌড়দেশ আর।

ব্রজভূমি মগধ উৎকল দেশ আর।

বড় গঙ্গা পার আর বৃন্দকঙ্কাল।

গঙ্গামধ্যে দেশ হয় যত কিছু আর।। (কর্ণা. ১ম নির্যাস)

এই দুই উৎস থেকে উল্লিখিত গ্রাম সমূহের মধ্যে অনেক গ্রামই পরবর্তীকালে বিভিন্ন কারণে কালগর্ভে লুপ্ত হয়েছে, কখনো বা নতুন নামে নতুন আয়তনে অধুনা বর্তমান রয়েছে। নরহরি দাস তাঁর ‘শ্রীশ্রীভক্তিরত্নাকরে’ লিখেছেন :

কথোকাল পরে কথো গ্রাম লুপ্ত হইল।

কথো গ্রাম নাম লোকে অস্ত ব্যস্ত কৈল।। (ভ. রত্না, ১২।৪৭)

সেই অধুনা লুপ্ত গ্রামের উল্লেখ এবং জনসাধারণের মুখে “অস্ত ব্যস্ত” হওয়ার পূর্ববর্তী গ্রামগুলির আদি নাম বাংলার মধ্যযুগের রুচিবোধ, জীবনধারা, তার সভ্যতা-সংস্কৃতির এক বিস্মৃত অধ্যায়ের ভৌগোলিক পরিমণ্ডলকে সজীব করে রেখেছে বৈষ্ণব সাহিত্য। মধ্যযুগের মঙ্গল সাহিত্য ও অনুবাদ সাহিত্যের কবিদের আত্মপরিচয় সূত্রে বিচ্ছিন্ন এবং বিক্ষিপ্ত ভাবে, যেমন কৃষ্ণিবাসের ‘আত্মকাহিনী’ অংশে “গ্রামরত্ন ফুলিয়া যে জগতে বাখানি”—তার বর্ণনা কিংবা মুকুন্দরামের চণ্ডীমঙ্গলে কবির কাব্যসৃষ্টির পটভূমি বর্ণনায় দামিন্য, ভেলিঞা, ভেউটিয়া, বাতনগিরি, কুচট্যা ইত্যাদি কিছু সংখ্যক গ্রামের উল্লেখ থাকলেও বৈষ্ণব চরিত সাহিত্যের তুলনায় তা নগন্য মাত্র। এছাড়া ষোড়শ শতকের শেষার্ধ্বে মুকুন্দরাম তাঁর চণ্ডীমঙ্গলে পৌরাণিক কাহিনীর আধারে কলিঙ্গ এবং

গুজরাটকে পাশাপাশি উপস্থাপিত করে দুই অঞ্চলের অবস্থানগত যে ভৌগোলিক বিকৃতি ঘটিয়েছিলেন বাংলা বৈষ্ণব চরিত সাহিত্যে অনুরূপ অবস্থানগত চ্যুতি দুর্লভ্য। চৈতন্য এবং নিত্যানন্দ সহ অন্যান্য বৈষ্ণব মহাজনদের লীলাকাহিনী এবং ভারত পরিক্রমা সূত্রে উক্ত গ্রাম-নামের একটি তালিকা উদ্ধৃতি সহ এখানে দেওয়া যেতে পারে। অবশ্য উল্লেখ্য যে, চরিতকারদের বর্ণনায় অনেক ক্ষেত্রে গ্রামের উল্লেখ থাকলেও গ্রাম-নাম উল্লিখিত হয়নি। যেমন :

- (ক) সেই জন নিজগ্রামে করিয়া গমন। (চৈ. চ., ২/৭)
- (খ) গ্রামান্তর হৈতে আসে দৈবে যতজন। (তদেব)
- (গ) সেই লোক বৈষ্ণব কৈল অন্য সব গ্রাম। (তদেব)
- (ঘ) কূর্ণা নামে সেই গ্রামে বৈদিক ব্রাহ্মন। (তদেব)
- (ঙ) পথে পথে গ্রামে গ্রামে নাম প্রবর্তন। (তদেব, ২/১)
- (চ) জাহুবীর দুই কূলে যত আছে গ্রাম।
সর্বত্র ভ্রমেণ নিত্যানন্দ জ্যোতির্ধাম।। (চৈ. ভা. ৩/৫)

বৈষ্ণব চরিত সাহিত্যে যে সকল গ্রামের নাম উল্লিখিত হয়েছে তার মধ্যে প্রথমেই আসবে চৈতন্যের জন্মস্থান এবং বাংলার বৈষ্ণব সংস্কৃতির প্রাণকেন্দ্র নবদ্বীপ গ্রামের প্রসঙ্গ এবং নবদ্বীপকেন্দ্রিক অন্যান্য গ্রামের বর্ণনা।

অবশ্য এই ক্ষেত্রে প্রশ্ন উত্থাপিত হওয়া স্বাভাবিক যে ঐ সময়কার দৃষ্টিকোণ থেকে নবদ্বীপকে 'গ্রাম' নামে চিহ্নিত করা যায় কি না। সুশীল কুমার দে মহাশয় নবদ্বীপকে 'City' বলে উল্লেখ করেছেন।^{১০} তবে বৈষ্ণব চরিতকাররা নবদ্বীপকে 'গ্রাম' নামেই অভিহিত করেছেন :

- (ক) নবদ্বীপ হেন গ্রাম ত্রিভুবনে নাই। (চৈ. ভা., আদি /২)
- (খ) অথবা শ্রীনবদ্বীপে নবদ্বীপ নাম।
পৃথক পৃথক কিন্তু হয় এক গ্রাম।। (ভ. রত্না, ১২/৪৩)

কৃতিবাসও লিখেছেন, "সপ্তদ্বীপ মধ্যে সার নবদ্বীপ গ্রাম।" গ্রামের সংজ্ঞা নির্দেশ করতে গিয়ে 'মার্কণ্ডেয় পুরাণে' বলা হয়েছে :

তথা শূদ্রজনপ্রায়া সুসমৃদ্ধ কৃষীবলা।

ক্ষেত্রোপযোগভূমধ্যে বসতিগ্রাম সংজ্ঞিকা।।

অর্থাৎ, 'যে ভূখণ্ডে শূদ্রগণ ও সমৃদ্ধিশালী কৃষকেরা বাস করে তাই গ্রাম।'^{১১} আবার তারানাথ তর্কবাচস্পতি তাঁর 'শব্দস্তোম মহানিধি'তে লিখেছেন :

বিপ্রাশচ বিপ্রভৃত্যাশচ যত্র চৈব বসন্তি চ।

স তু গ্রাম ইতি প্রোক্তঃ শূদ্রার্গাং বাস এব বা।।’

‘যে স্থানে বিপ্র ও শূদ্রগণ অথবা কেবল শূদ্রেরা বসতি করে তাই গ্রাম নামে অভিহিত হয়।’^{১৫} সম্ভবত বৈষ্ণবরা এই দৃষ্টিকোণ থেকেই অর্থাৎ বিভিন্ন জাতির বাসস্থান হিসাবেই নবদ্বীপকে গ্রাম নামে চিহ্নিত করেছিলেন। কেননা ‘শ্রীকৃষ্ণচৈতন্যচরিত্রে’র প্রথম প্রক্রমে নবদ্বীপবাসী জনগনের বর্ণনায় বলা হয়েছে :

ব্রাহ্মণাঃ সাধবঃ শাস্ত্রা বৈষ্ণবাঃ সৎকুলোদ্ভবাঃ।।

মহাস্তঃ কর্মনিপুণাঃ সর্বশাস্ত্রার্থপারগাঃ।

অন্যে চ সন্তি বহুশো ভিষকশূদ্রবণিগজনাঃ।^{১৬}

অবশ্য “নগাইব প্রাসাদাদয়ঃ সন্তি যত্র” যেখানে ‘নগ’ অর্থাৎ পর্বতসদৃশ প্রাসাদাদি থাকে তাকে যদি নগর বলা হয় তাহলে নবদ্বীপ নিশ্চয় নগর ছিল না। আবার ‘যেখানে পণ্যক্রিয়াদিনিপুণ লোকগণ, সকল প্রকার জাতি ও বহুবিধ শিল্পিগণ অবস্থান করেন এবং অনেক দেবদেবী মূর্তি প্রতিষ্ঠিত থাকে, তাকে যদি নগর বলা হয়,’^{১৭} তাহলে নবদ্বীপকেও নগর বলা যেতে পারত। যা হোক, শ্রীশ্রীভক্তিরত্নাকর প্রণেতা নরহরি চক্রবর্তী ঠাকুর ‘নবদ্বীপ’ নামকরণের ক্ষেত্রে যে নয়টি গ্রামের ভূমিকা ছিল তার ভৌগোলিক অবস্থানসহ করেছেন।

তৈছে নবদ্বীপ-অন্তর্ভূত যত গ্রাম।

প্রভুভক্ত-লীলা-মতে ব্যক্ত হৈল নাম।। (ভ. রত্না, ১২/৪৮)

গঙ্গার পূর্ব ও পশ্চিম তীরবর্তী সেই গ্রামগুলি হচ্ছে :

পূর্বে অন্তর্দ্বীপ, শ্রীসীমন্ত-দ্বীপ হয়।

গোদ্রুমদ্বীপ, শ্রীমধ্যদ্বীপ চতুষ্টয়।।

কোলদ্বীপ, ঝতু, জহু, মোদ্রুম আর।

রুদ্রদ্বীপ এই পঞ্চ পশ্চিমে প্রচার।। (তদেব, ১২/৫১-৫২)

এখানে উল্লিখিত তৎসম গ্রাম-নাম গুলি কোনো না কোনো পুরাণ কাহিনীর সঙ্গে জড়িত এবং মধ্যযুগেই এই নামগুলি লুপ্ত হয়ে গিয়েছিল ও তদ্বৎ নামেই সাধারণ্যে পরিচিত ছিল। যেমন—

(ক) ওহে শ্রীনিবাস, এই আতোপুর স্থান।.....

পূর্বে অন্তর্দ্বীপ-নাম আছিল ইহার। (তদেব, ১২/১৮৩-৩৯)

- (খ) দেখ এই সিমলিয়া-গ্রাম শোভাময়।।
পূর্বে এ-সীমস্তদ্বীপ বিখ্যাত জগতে। (তদেব, ১২/১৮৩-৮৪)
- (গ) ঈশানন কহয়ে—এই গাদিগাছ গ্রাম।
বিজ্ঞে কহে পূর্বে এ গোদ্রুমদ্বীপ-নাম।। (তদেব, ১২/২৩৯)
- (ঘ) শ্রীনিবাস-প্রতি কহে এ মাজিতা-গ্রাম।
কহয়ে প্রাচীন পূর্বে মধ্যদ্বীপ-নাম।। (তদেব, ১২/২৭১)
- (ঙ) কুলিয়া পাহাড়পুর-গ্রামেতে প্রবেশে।।.....
পূর্বে কোলদ্বীপ-পর্বতাখ্য এ প্রচার (তদেব, ১২/৩৭২, ৩৭৪)
- (চ) রাতুপুর-গ্রামের নিকটে গিয়া কয়।
দেখ ঋতুদ্বীপ এ পরম শোভাময়।। (তদেব, ১২/৪৮২)
- (ছ) শ্রীনিবাস কহে দেখ গ্রাম জাল্লগর।
পূর্বে জহুদ্বীপ-নাম কহে বিজ্ঞবর।। (তদেব, ১২/৫২০)
- (জ) এই মাউগাছিনাম লোকেতে প্রচার।
মোদদ্রুমদ্বীপ-নাম পূর্বে সে ইহার।। (তদেব, ১২/৫৫১)
- (ঝ) গঙ্গা-পূর্বধারে রাদুপুর-গ্রাম হয়।
কেহো কেহো রাদুপুরে রুদ্রপুর কয়।।....
এই রাদুপুর পূর্ব রুদ্রদ্বীপ নাম।
গ্রাম লুপ্ত হৈল এবে আছে মাত্র স্থান।। (তদেব, ১২/৭৫১, ৭৫৩)

ভক্তিরত্নাকর গ্রন্থে উল্লিখিত নয়টি গ্রামের পরস্পর সংযোগস্থলে স্থিত আরও কয়েকটি গ্রামের তৎসম নাম এবং সমসাময়িক কালে প্রচলিত তদ্ভব নাম পাশাপাশি দেওয়া হয়েছে, যেমন মধ্যদ্বীপ ও কোলদ্বীপের মধ্যবর্তী ব্রাহ্মণ-পুষ্কর (> বামনপৌখেরা); উচ্চহট্ট (> হাটভাঙা); কোলদ্বীপ এবং ঋতুদ্বীপের মধ্যবর্তী চম্পকহট্ট (> চাঁপাহাটি); মোদদ্রুম এবং রুদ্রদ্বীপের মধ্যবর্তী শ্রীমহৎপুর (> মাতাপুর); রুদ্রদ্বীপের পরে রয়েছে বিল্বপক্ষ (> বেলপৌখেরা); ভারদ্বাজটলা (> ভারই ডাঙা) ইত্যাদি।^{১৮}

এই নামকরণ প্রসঙ্গে উল্লেখ্য যে, গ্রামগুলির তৎসম নামের সঙ্গে এক একটি পৌরাণিক কাহিনী জুড়ে দিয়েছেন নরহরি চক্রবর্তী ঠাকুর। এই পৌরাণিক কাহিনীগুলি মূলত শ্রীগৌরাস্বরের ভাবলীলার সঙ্গে জড়িত। এ থেকে প্রমাণিত হয় এই তৎসম গ্রাম-নামগুলি অর্বাচীন কালে চরিতকারের প্রদত্ত। তদ্ভব

নামগুলিই হচ্ছে মূল প্রচলিত নাম এবং তৎসম নামগুলি অনেকক্ষেত্রে তদ্ভব শব্দের সাদৃশ্যে সৃষ্ট তৎসম রূপ। সম্ভবত চৈতন্যের লীলাবিলাসের সঙ্গে জড়িত বলেই এই স্থান-নামগুলিকে অপ্রাকৃত রূপে পরিচিত করাতে গিয়ে চরিতকাররা এই স্থানগুলির সংস্কৃত নাম দিয়েছিলেন। এ ছাড়া সীমন্তদ্বীপ > সিমলিয়া; গোদ্রুম > গাদিগাছ; মোদ্রুম > মাউগাছি ইত্যাদিতে মূলের তদ্ভব রূপান্তরও ভাষাতত্ত্ব সম্মত নয়।

চৈতন্য নিত্যানন্দ এবং অন্যান্য বৈষ্ণব মহাজনদের ভারত পরিক্রমা-সূত্রে উল্লিখিত গ্রামনামগুলির উদ্ধৃতিসহ নিম্নে দেখানো গেল। অবশ্য গৌড় বঙ্গ রাঢ় এবং উৎকল দেশ ছাড়া দক্ষিণ ভারত এবং উত্তর ও পশ্চিম ভারতের গ্রামের নামগুলি আমরা এখানে উল্লেখ করিনি; কারণ ঐসব ক্ষেত্রে কেবলমাত্র তীর্থস্থানের নামই উল্লিখিত হয়েছে।

এই মতে সপ্তগ্রামে আশুয়া মূলুকে। (নি. চ. আদিকাণ্ড) বর্ধমান জেলায় অম্বিকাকালনার নিকটবর্তী বর্তমান প্যারীগঞ্জ।

যাজিগ্রামে বসতি করিলা প্রভু যবে। (কর্ণা. পৃ. ৬) বর্ধমান জেলায়, কাটোয়া স্টেশন থেকে দুই মাইল দূরে।

তবে প্রভু কাঞ্চনগড়িয়া প্রতি দয়া।

(ঐ. পৃ. ১৬) মুর্শিদাবাদ জেলা, কাঁদি মহকুমায়।

তবে বনবিষ্ণুপুর প্রতি কৃপা কৈলা। (ঐ. পৃ. ২০) বাঁকুড়া জেলায়।

খেতরির মধ্যে ঠাকুর মহাশয় সঙ্গে।

(ঐ. পৃ. ১৫৬) রাজসাহী জেলায় অবস্থিত।

হরিনদী গ্রামে এক ব্রাহ্মণ দুর্জন।

(চৈ. ভা. ১/১৪) নবদ্বীপের দক্ষিণে শান্তিপুরের কাছে।

নৈহাটি-নিকটে ঝামটপুর নামে গ্রাম।

(চৈ. চ. ১/৫) বর্ধমান জেলায়, সালার স্টেশনের কাছে।

কুলীনগ্রামবাসী সঙ্গে প্রথম মিলন।

(ঐ. ২/১) বর্ধমান জেলা, জৌগ্রাম স্টেশনের তিনমাইল পূর্বে।

লোকভয়ে রাঢ়ে প্রভু আইলা কুলিয়াগ্রাম।

(ঐ. ২/১) কুলিয়া পাহাড়পুর নামে খ্যাত।

এছে চলি আইলা প্রভু রামকেলি গ্রাম।

(ঐ. ২/১) মালদহ জেলায়, এককালে গৌড়ের রাজধানী ছিল।

এতবলি ভারতী গোসাঈঃ কাটোয়াতে গেলা
 (ঐ. ১/১৫) বর্ধমান জেলার একটি রেল ষ্টেশন।
 তবে ভট্টমারী হৈতে কৃষ্ণদাসের উদ্ধার
 (ঐ. ২/১) মালদহ জেলায় রামকেলির নিকটবর্তী গ্রাম।
 এই মতে চলি আইলা যাজপুর গ্রামে
 (ঐ. ২/৫) উড়িষ্যার বৈতরণী নদীর তীরে একটি গ্রাম।
 শান্তিপুুরের আচার্যের এক সম্প্রদায়।
 (ঐ. ২/২৩) নদীয়া জেলায় একটি রেল ষ্টেশন।
 ফুলিয়ায় রহিলেন প্রভু হরিদাস।
 (চৈ.ভা. ১/১৪) নদীয়া জেলায় অবস্থিত।
 প্রভাতে চলি আইলা কানাইর নাটশালা।
 (চৈ.চ. ২/১) সাঁওতাল পরগনার দুমকা জেলায়।
 পিচ্ছলদা পর্যন্ত সেই যবন আইল
 (ঐ. ২/১৬) মেদিনীপুর জেলার তমলুক শহরে থেকে ১৬ মাইল দূরে।
 সেই নৌকা চড়ি প্রভু আইলা পানিহাটি
 (ঐ. ২/১৬) ২৪ পরগনা জেলায় সোদপুর ষ্টেশনের কাছে।
 রেমুণা আসিয়া কৈল গোপীনাথ দরশন
 (ঐ. ২১৬) উড়িষ্যার বালেশ্বর ষ্টেশনের কাছে।
 পূর্ণবাটী গ্রামে শীঘ্রগতি উত্তরীলা (অ. প্র. ৩য় অধ্যায়) (?)
 তদবধি গ্রামের নাম হৈল ফুল্লবাটী।
 (ঐ. ৬ষ্ঠ অ.) ফুলিয়া গ্রামের প্রাচীন নাম।
 হরিনাম গাই তিহো বেনাপোলে গেলা
 (ঐ. ৯ম অ.) যশোর, খুলনা লাইনে বনগ্রামের ষ্টেশনের পরেই অবস্থিত।
 বিদ্যানগর হৈতে আইনু তোমার সদন
 (ঐ. ১২শ অ.) বর্ধমান জেলায় চাঁপাহাটির অদূরে।
 কণ্টকনগরে যাএগ মস্তক মুণ্ডিলা।
 (ঐ. ১৫শ অ.) বর্ধমান জেলায় কাটোয়ার প্রাচীন নাম।
 গৌরীদাস সঙ্গে তিহ অস্থিকাতে গেলা (ঐ. ২০শ অ.) বর্তমান নাম
 কালনা।
 তাঁহা হৈতে প্রভু খড়দহ-গ্রামে গেলা।
 (ঐ. ২০শ অ.) ২৪ পরগনা জেলায় অবস্থিত।

কমলপুরেতে আসি প্রাসাদ দেখিয়া। (নি. চ. ৯ম অ.)
মালতিপাটপুর স্টেশনের কাছে দণ্ডভাঙ্গা নদীর তীরে অবস্থিত।
অগ্রদ্বীপ আদি গ্রামে ভক্ত ঘরে ঘরে। (ভ. রত্না ৪।১৬২) কাটোয়ার
দক্ষিণে।

তথা হৈতে ত্বরায় যাইয়া মৌড়েশ্বর।

(এ. ৪।১৬৪) বীরভূম জেলায়, বর্তমান নাম মৌড়পুর গ্রাম।

কুণ্ডলীদমন স্থান দেখি শ্রীনিবাস।

(এ. ৪।১৬৬) বীরভূম জেলায় মৌড়পুর গ্রামের নিকট।

খানচৌড়া, বড়গাছি আর দোগাছিয়া।

(এ. ১২।৩৮৪৮) তিনটি গ্রামই নদীয়া জেলায় বর্তমান।

খানাকুল-কৃষ্ণনগরেতে শীঘ্র গেলা।

(এ. ৮।২২৩) হুগলী জেলায় দ্বারকেশ্বর নদীর তীরে।

ঘণ্টাশীলা গ্রামে কিছুদিন কৈল স্থিতি।

(এ. ১৫।৩০) মেদিনীপুর জেলায়, বর্তমান নাম ঘাটশিলা।

এবে চক্রদহে লোক চাকদা কয়।

(এ. ১২।৭৯৮) নদীয়া জেলায় গঙ্গা তীরবর্তী গ্রাম।

তামড়-গ্রামের সন্নিধানে সজ্জ হৈলা।

(এ. ৭।৪৬) বাঁকুড়ার বনবিষ্ণুপুরের নিকটবর্তী স্থান।

রঘুনাথপুরের নিকটে নিশাভাগে।

(এ. ৭।৪৭) বাঁকুড়া জেলার বনবিষ্ণুপুরের নিকট।

পুণ্যক্ষেত্র তেলিয়া-বুধরি নামে গ্রাম। (এ. ৯।১২৬) মুর্শিদাবাদ জেলায়।

দণ্ডেশ্বর গ্রামে মাতাপিতার সাক্ষাতে।

(এ. ৬।৯৭) মেদিনীপুরে সুবর্ণরেখা তীরে।

তথা হৈতে গিয়া শীঘ্র ধাক্কেদা গ্রামেতে (এ. ৭।৪৬২) মেদিনীপুর
জেলায়।

বুধরি-পশ্চিমে শ্রীপশ্চিমাপাড়া নাম।

(এ. ৯।১৬৭) মুর্শিদাবাদ জেলায় তেলিয়া বুধরির পশ্চিমদিকে অবস্থিত।

গাদিগাছা পারডাঙ্গা আদি গ্রাম দিয়া।

(এ. ১২।৩১৪২) পারডাঙ্গা নবদ্বীপের নিকটবর্তী একটি গ্রাম।

ফতেহা হৈতে চলে এক ভৃত্য লৈয়া। (এ. ১।৭৪১) (?)

তেলিয়া বুধরি, বাহাদুরপুর আদি।

(এ. ১০।২৭৯) বাহাদুরপুর মুর্শিদাবাদ জেলায় বুধরির নিকট।

গেলেন বৈকুণ্ঠপুর মাউগাছি হৈতে।

(এ. ১২।৬২৫) বৈকুণ্ঠপুর নবদ্বীপের পশ্চিমদিকের একটি গ্রাম।

ভট্টগোষ্ঠী-বাসে ভট্টবাটী নামে গ্রাম।

(এ. ১।৫৯৪) মালদহ জেলায় গঙ্গার তীরবর্তী একটি গ্রাম।

মহলা হইতে যৈছে বোরাগুলি আইলা।

(এ. ১৪।৯২) মহলা মুর্শিদাবাদ জেলায়।

মায়াপুর হৈতে যাত্রা কেলা আতোপুরে।

(এ. ১২।১৩৬) মায়াপুর নবদ্বীপের নিকট শ্রীগৌরান্দ্রের জন্মস্থান।

ললিতপুরতে কৃপা করি সন্নাসীরে।

(এ. ১২।১৯৬৬) নবদ্বীপ এবং শান্তিপুরের মধ্যবর্তী একটি গ্রাম।

শালিগ্রাম হৈতে জ্যেষ্ঠ ভ্রাতায় কহিয়া।

(এ. ৭।৩৩১) নদীয়া জেলায় অবস্থিত।

শ্রীখণ্ড হইয়া ক্ষেত্রে চলয়ে উল্লাসে।

(এ. ১।৮৬৪) বর্ধমান জেলায় কাটোয়া স্টেশনের নিকট।

সরজনীনগর (সঙ্গীতমাধব নাটক থেকে উদ্ধৃত।

(এ. ১।২৭০) গঙ্গার তীরবর্তী একটি প্রাচীন গ্রাম।

জয়ানন্দের 'চৈতন্যমঙ্গলে' নিত্যানন্দের গৌড়দেশে ধর্মপ্রচার এবং চৈতন্যের ভ্রমণ পথের বর্ণনা সূত্রে অসংখ্য গ্রামের উল্লেখ রয়েছে। এরূপ বিস্তারিত বর্ণনা কোনো চরিত সাহিত্যে নেই। তাঁর বর্ণনা ভঙ্গির উদাহরণ স্বরূপ দু'একটি আংশ এখানে উদ্ধৃত করা যেতে পারে :

(ক) অনেক সেবক সঙ্গে

হাস পরিহাস রঙ্গে

ইন্দ্রানী নৈহাটী করি বামে।

অজয়নদী পার হয়্যা

আলকোণা ডাহিনে থুয়া

উত্তরীলা তিলপুর গ্রামে ॥ (চৈ. ম. পৃ. ৩২)

(ইন্দ্রানী বর্ধমান জেলার কাটোয়ার নিকটবর্তী একটি নগর।)

(খ) ডাহিনে বামে রাউতড়া

একতারা গৌড়পাড়া

বহিয়া কানাপ্রিয়ের নাট শালে। (এ. পৃ. ৩২)

(গ) কাচমণি বেতাড়া

ডাহিনে থুইএগ

উত্তরীলা কুলীন গ্রামে ॥ (এ. পৃ. ৯৬)

এভাবে তাঁর বর্ণনায় ভৌগোলিক পরিধি সহ অনেক গ্রামের নাম উল্লিখিত হয়েছে :

পিরল্যা গ্রামেতে বৈসে যতেক যবন। (ঐ. পৃ. ১৭) পিরল্যা বর্তমান নাম পারুলিয়া; নবদ্বীপ ও পূর্বস্থলীর মাঝখানে এই গ্রাম।

সমুদ্রগড়ি পার হৈএগ গেলা শান্তিপুৱে। (ঐ. পৃ. ৯৩) বর্ধমান জেলায়, নবদ্বীপের দক্ষিণে।

বক্রেশ্বর যাইতে পুন নিবর্ত হইল। (ঐ. পৃ. ১৪৮) বীরভূম জেলায়, অবস্থিত।

দেব নদ পার হএগ সেয়াখালি দিএগ
উত্তরীলা তমলিপ্তে। (ঐ. পৃ. ৯৬) সেয়াখালি হুগলী জেলায়।

রজনী প্রভাতে স্বর্ণরেখা নদী
পার হৈএগ উত্তরীলা বারাসতে।

দাঁতন জলেশ্বর পার হএগ
উত্তরীলা আমরদাতে। (ঐ. পৃ. ৯৭)

বাঁশদা ছাড়িএগ রামচন্দ্রপুর দিএগ... (ঐ. পৃ. ৯৭)
চেতন্য গোসাঞি / বাঙ্গালপুরের মাঝ দিয়া। (ঐ. পৃ. ৯৭)

অবশ্য তার বর্ণনায় অনেক ভৌগোলিক বিচ্যুতিও ধরা পড়েছে। তিনি লিখেছেন শ্রীচৈতন্য কাটোয়া থেকে সমুদ্রগড়ি হয়ে শান্তিপুৱে গিয়েছিলেন। কিন্তু সমুদ্রগড়ি নবদ্বীপের পাঁচ মাইল দক্ষিণে এবং কাটোয়া নবদ্বীপের চব্বিশ মাইল উত্তরে। এই পথযাত্রাকে বিমানবিহারী মজুমদার ‘কল্পিত কথা’ বলে উল্লেখ করেছেন।^{১৩৩} জয়ানন্দ তাঁর গ্রন্থের ১৪৮ পৃষ্ঠায় কাটোয়া হতে বক্রেশ্বর যাওয়া বর্ণনা করেছেন। এই বর্ণনা প্রসঙ্গে মজুমদার মহাশয় মন্তব্য করেছেন—“গঙ্গার তীরে তীরে যাইয়া কোন প্রকারে সিউড়ির নিকটবর্তী বক্রেশ্বর পৌঁছান যায় না।”^{১৩০}

এছাড়াও ভক্তিরত্নাকর গ্রন্থে শ্রীচৈতন্যর তীর্থ পরিক্রমা সূত্রে বৃন্দাবন এবং তাৎপার্শ্ববর্তী অঞ্চলের অসংখ্য গ্রাম-নামের উল্লেখ রয়েছে। বিশেষ করে তীর্থস্থান বলে এখানে আমরা তা উল্লেখ করিনি। বস্তুত বৈষ্ণব চরিত সাহিত্য ছাড়া বাংলা কাব্য সাহিত্যের অন্য কোনো ধারায় এভাবে গ্রামের উল্লেখ দুর্লভ।

ভক্তি আন্দোলনের অন্যতম ধারক ও বাহক এবং তাঁদের শিষ্য-প্রশিষ্যদের আবির্ভাব স্থান এবং পরিচিতি সূত্রে অসংখ্য গ্রামের নাম বৈষ্ণব চরিত সাহিত্যে উল্লিখিত হয়েছে। উল্লিখিত অন্যতম গ্রামগুলির মধ্যে রয়েছে :

কুমারনগরে বাটী খ্যাতি কীর্তিনাম। (কর্ণা. পৃ. ১১) ভাগীরথীর তীরবর্তী
গ্রাম, সম্ভবত মুর্শিদাবাদে।

শ্রীগোপীমোহন দাস মির্জাপুরালয়। (ত্রৈ. পৃ. ১৯) (?)

যার শিষ্য শ্যামদাস খড়গ্রাম ভবন। (ত্রৈ. পৃ. ১৯) (?)

ভাবক চক্রবর্তী খ্যাতি বোরাকুলি গ্রাম।

(ত্রৈ. পৃ. ১৯) মুর্শিদাবাদ, গোয়াসের নিকট।

বুধই পাড়াতে বাড়ী শ্রীকৃষ্ণ কীর্তিনিয়া

(ত্রৈ. পৃ. ২১) মুর্শিদাবাদ জেলায়, প্রাচীন বুধই পাড়া গঙ্গাগর্ভে লুপ্ত।

ফরিদপুরবাসী কহি তাহার আলায়। (ত্রৈ. পৃ. ২২) নদিয়া জেলায়।

গোয়াসে তাহার বাড়ী বড়ই রসিক। (ত্রৈ. পৃ. ২৪)

মুর্শিদাবাদ জেলায়, কাশিমবাজার স্টেশন থেকে ২০ মাইল পূর্বে।

মণ্ডল গ্রামবাসী তিহো হয় ভক্তখুর। (ত্রৈ. পৃ. ৪৫) (?)

গোমাঞি নিবাসী তিহো অনুরাগ সার। (ত্রৈ. পৃ. ৪৫) (?)

মালিহাটি গ্রামে স্থিতি প্রেমহীন ছার। (ত্রৈ. পৃ. ০৪৫)

মুর্শিদাবাদ জেলা, কাটোয়ার উত্তরে ভাগীরথীর পশ্চিম তীরে।

মধুর চরিত্র বৈসে সোনারুন্ধি গ্রামে। (ত্রৈ. পৃ. ৪৭) (?)

বুঢ়নে হইল অবতীর্ণ হরিদাস। (চৈ.ভা. ১১২) খুলনা জেলা,

সাতক্ষীরা মহকুমার অন্তর্গত।

রাঢ়মাঝে একচাকা নামে আছে গ্রাম।

(ত্রৈ. ১১২) জেলা বীরভূম, রামপুরহাট মহকুমা।

ত্রিহোতে পরমানন্দ—পুরীর প্রকাশ

(ত্রৈ. ১১২) দ্বারভাঙ্গা, সীতামারী মহকুমার অন্তর্গত।

তার উপশাখা যত কুলীনগ্রামী জন।

(চৈ. ছ. ১১১০) বর্ধমান জেলা, জৌগ্রাম স্টেশনের ৩ মাইল পূর্বে।

বঙ্গবাটী চৈতন্যদাস শ্রীরঘুনাথ। (ত্রৈ. ১১১২) (?)

প্রভু বলে কুমারহট্টের নমস্কার। (চৈ. ভা. ১১১৫) ২৪ পরগনা জেলায়।

লাউড়িতে নবগ্রামে ছিল তাঁর বাস। (অ. প্র. ১ম অধ্যায়)

শ্রীহট্টের সুনামগঞ্জ মহকুমায়। বর্তমানে এর নাম 'লাউড়ের গড়'।

নারায়ণপুর গ্রামে মোহর বসতি। (ত্রৈ. ৮ম অ.) সপ্তগ্রামের নিকট অবস্থিত।

আকাইহাটের কৃষ্ণদাসাদি সহিত। (ভ. রত্না. ১০১৪০৯)

বর্ধমান জেলায় দাইহাটের এক মাইল পূর্বে।

পূর্ব-বাস কটাই—কবীন্দ্র ভক্ততুল। (ত্রৈ. ১০১৩৯) (?)

কৃষ্ণনগর-খানাকুল বাসী যত। (ঐ ৪।১৪৮) হুগলী জেলায়,
দ্বারকেশ্বর নদীর তীরে।

অদ্যাপিহ খাড়গ্রামে তাঁহার সন্তান। (ঐ ৪।৬৮২) (?)

গোপালপুরের সন্নিধান ক্ষুদ্র গ্রাম। (ঐ ১০।১৯৩) রাঢ় দেশে ছিল।

চক্রশালা-নামে গ্রাম চাটিগ্রাম পাশে। (ঐ ১২।১৮০২) চট্টগ্রামে অবস্থিত।

শ্রীচাখন্দি-নামে গ্রাম সুরধুনীর তীরে।

(ঐ ১।৮৬২) নদীয়া জেলায়, এই গ্রামের অনেক অংশ গঙ্গা গর্ভে লুপ্ত।

যশোর-দেশেতে তালখৈড়া-গ্রামে স্থিতি।

(ঐ ১।২৯৬) যশোর জেলায় মাগুরার অন্তর্গত।

শ্রীকৃষ্ণবল্লভ দেউলি-গ্রাম নিবাসী।

(ঐ ১০।১৩৪) বাঁকুড়া জেলা, বনবিষ্ণুপুরের অন্তর্গত।

নবহট্ট গ্রামে কৈল মহাশয়।

নৈহাটি নাম যার সর্বলোকে কয়।

(ঐ ১।৫৫৬) কাটোয়ার নিকটবর্তী একটি গ্রাম।

বলরামপুরে-শ্যামানন্দ দয়াময়। (ঐ ১৫।৫৯)

মেদিনীপুর জেলায় খড়গপুর একটি গ্রাম।

‘বাকলা-চন্দ্রদ্বীপ’ গ্রামেতে বাস কৈলা। (ঐ ১।৫৬৫)

বহুপূর্বেই নদীগর্ভে বিলুপ্ত। পূর্বকালে পাবনা, ঢাকা জেলার দক্ষিণাংশ।

মল্লভূমি মধ্যেতে রয়নী নামে গ্রাম। (ঐ ১৫।২১) মল্লভূমি মেদিনীপুর
জেলার পশ্চিম-দক্ষিণ দিক এবং রয়নী এই জেলার মৌভাৰ্ডার পরগণার
অন্তর্গত।

রয়নী-নিকট বারায়িত নামে গ্রাম।

(ঐ ১৫।২৩) মেদিনীপুর জেলায় রয়নীর নিকটবর্তী গ্রাম।

উৎকল দেশেতে গ্রাম—শ্রীরাধানগর। (ঐ ৬।৮৯) (?)

নবদ্বীপ হৈতে অল্প দূর—শালিগ্রাম।

(ঐ ১২।৩৮৭৫) নদীয়া জেলার শালিগ্রাম।

পঞ্চকুটে সেরগড়বাসী শ্রীগোকুল।

(ঐ ১০।১৩৯) বর্ধমানের নিকটবর্তী প্রাচীন রাজ্য পঞ্চকুটের একটি গ্রাম।

নয়নভাস্কর হালিশহর গ্রামে ছিল। (ঐ ১০।৩৮১) ২৪ পরগনা জেলায়।

এখানে উল্লেখ্য যে, চাটিগ্রাম, সপ্তগ্রাম ইত্যাদিতে ‘গ্রাম’ শব্দ যুক্ত
থাকলেও এইগুলি মূলত ‘গ্রাম’ পদবাচ্য নয়। চট্টগ্রাম বা চাটিগ্রাম হচ্ছে একটি

জেলা এবং সপ্তগ্রাম ('সপ্তগ্রাম মুলুকের সে হয় চৌধুরী' (চৈ. চ. ৩/৬) ছিল তৎকালীন বাংলার একটি সমৃদ্ধশালী নগরী। অবশ্য তা সপ্তগ্রাম বা শব্দকারী বংশবাটী, শিবপুর, বাসুদেবপুর, কৃষ্ণপুর, নিত্যানন্দপুর ও শঙ্খনগর বা বদলঘাট এই সাতটি গ্রামের সমষ্টিকেই বোঝাত। বাঁকড়া জেলার বনবিষ্ণুপুর ও ('বনবিষ্ণুপুরে রাজাগ্রহ চুরি কৈল', ভ. র. ১।৮৮২) তখনকার একটি নগর, তা বীর হাশীরের রাজধানী ছিল। সেকালে 'গ্রাম' শব্দটি যে প্রসারিত অর্থে ব্যবহৃত হত এ থেকে তাই প্রমাণিত হয়।

বৈষ্ণব চরিত সাহিত্য কেবল মাত্র যে গ্রামগুলির উল্লেখ করে মধ্যযুগীয় বাংলার বিস্মৃত ভৌগোলিক পরিমণ্ডলকে বাঁচিয়ে রেখেছে তা নয়, অনেক ক্ষেত্রে পদাবলী সাহিত্যে পরোক্ষভাবে বাংলার গ্রাম-পরিবেশেরও নিখুঁত রূপচিত্র অঙ্কিত হয়েছে। বাংলার প্রান্তসীমা থেকে বহুদূরে স্থিত বৃন্দাবনের কৃষ্ণলীলা, বিশেষ করে গোষ্ঠলীলা মূলত বিভিন্ন অসুর বধ,^{২৩} ব্রহ্মার গোধন হরণ,^{২৪} কালিয়দমন,^{২৫} ইত্যাদি বিভিন্ন বিষয়ের সমাবেশে ঘটনা প্রধান। অপর দিকে মাধুর্য ভাবের সাধক বাংলার বৈষ্ণব কবিরা গোচারণ মাঠে অসুর বধ কিংবা অলৌকিক ঘটনার পরিবর্তে বাল্যক্রীড়ার উপরেই জোর দিয়েছেন বেশী। গোপ-বালকদের খেলার প্রসঙ্গ ভাগবতে যেখানে সংক্ষিপ্ত আঁচড়ে সীমাবদ্ধ ছিল,^{২৬} তাকেই বৈষ্ণব পদকর্তারা মানস বৃন্দাবনে থেকে নামিয়ে এনে বাংলারই পল্লী-পরিবেশে প্রতিষ্ঠিত করলেন। পল্লীগ্রামেরই পরিচিত ছবি ফুটে উঠল তাঁদের লেখনী মুখে :

আগে আগে বৎস পাল
পাছে ধায় ব্রজবাল
হৈ হৈ শব্দ ঘন রোল।^{২৭}
গোচারণ রাখালদের বর্ণনায় লিখেছেন :

কেহো জল পানে ধায়
অঞ্জলি পুরিয়া খায়
কেহো দেখে নিজ অঙ্গছায়া।^{২৮}

নদী-বিদ্যেত বাংলাদেশের পল্লী-বালকের নিখুঁত বর্ণনা গোপ-বালকের
রূপ ধরে পরিবেশিত হয়েছে বৈষ্ণব পদ সাহিত্যে :

বসন রাখিঞা
কাশিন্দীর জলে গিরে রে।।
উঠি উঠি পুন
পড়ই সঘন
কলরব করি হাসে রে।^{২৯}

‘গোধূলি’ শব্দটির সঙ্গে কৃষিজীবী পল্লী সমাজের যে ওতপ্রোত সম্পর্ক শব্দটির জন্মলগ্ন থেকে জড়িত ছিল ‘বেলা শেষের আলোয় রাঙা’ গোধূলিতে গৃহমুখীন উর্ধ্বপুচ্ছ গাভীদের বর্ণনা বৈষ্ণব কবিদের বিসৃষ্টিতে সেই কৃষি-ভিত্তিক বাংলার পল্লী-পরিবেশকেই প্রতিষ্ঠিত করেছে, যা সমসাময়িক কালের অন্য কোনো বাংলা কাব্যধারায় অনুপস্থিত—

ধেনু সব ঘর মুখে   চলিলা আপন সুখে
 উভকর্ণ উভপুচ্ছ করি।
 নাচিয়া নাচিয়া যায়   শিশুগণ পাছে ধায়
 ধুলায় গগন গেল ভরি।।^৬

বাংলার পল্লী-গৃহস্থের একটি নিত্য-নৈমিত্তিক কর্ম হচ্ছে গো-দোহন। নাগরিক জীবনে এটি অনুপস্থিত। বৈষ্ণব কবিদের রচনায় এই গো-দোহন কর্মের একটি সংক্ষিপ্ত চিত্ররূপ ধরা পড়েছে—

জলপান করি কান   মুখে দিয়া গুয়াপান
 খড়িকে চলিলা গো-দোহনে।^৭

“মুখে দিয়া গুয়াপান” অংশটি গ্রাম বাংলার সজীব অভিজ্ঞতার স্পর্শ না থাকলে কোনো কবি লিখতে পারতেন কিনা সন্দেহ। এই অভিজ্ঞতাই অপ্রাকৃত বৃন্দাবন লীলার মধ্যে পল্লী-বাংলারই একটি পরিচিত রূপকে চিরকালের করে দিয়ে গেছে গো-দোহনের বর্ণনায়—

নন্দ দোহয়ে গাভী কানু বৎস ধরে।
 শ্যাম অঙ্গ চাটে গাভী নয়ন নীরে।।^৮

তাঁরা যখন লিখেন “বলরামের শিঙ্গাতে সাজিল গোয়ালপাড়া,”^৯ তখন এই ‘গোয়ালপাড়া’ যে বাংলারই মাঠ ঘাট বাথান থেকে নেয়া তা আবিষ্কার করতে অসুবিধা হয়না।

নৌকা-বিলাস অথবা ‘নবীন কাণ্ডারী’ কৃষ্ণের নৌচালনার বর্ণনায় নদীমাতৃক বাংলাদেশের বর্ষাকালীন কূল-ছাপানো উত্তাল স্রোতধারার রূপটিই পদসাহিত্যে প্রধান হয়ে ওঠে—

মানস গঙ্গার জল   ঘন করে কল কল
 দুকূল বহিয়া যায় ঢেউ।
 গগনে উঠিল মেঘ   পবনে বাড়িল বেগ
 তরণী রাখিতে নারে কেউ।।^{১০}

আধুনিক কবি বলে এর সঙ্গে নিশ্চয় তাঁরা পদ-সংযুক্তি ঘটাতেন—“ওগো আজ তোরা যাসনে ঘরের বাহিরে।”

বাঙালি পরিবারে লাঞ্ছিতা গৃহবধুর সমস্ত রকম যাতনার উৎস ছিল শাশুড়ী-ননদ কিংবা সতিনী বেষ্টিত পরিবার জীবন। স্ত্রীর উদ্দেশে কালকেতুর উক্তি—

সাসুড়ি ননদি নাঞিঃ নাঞিঃ তোর সতা
কা সনে কন্দল করি চক্ষু কৈলে রাতা।^{৩০}

—এই তথ্য এবং সত্যেরই পরিবাহক। লক্ষণীয় যে, এই যাতনার বর্ণনা প্রায়শঃ গ্রাম-জীবনকে অবলম্বন করেই সাহিত্যে ছাড়পত্র পেয়েছিল, কেননা নাগরিক জীবনে এই যন্ত্রনার দিকটি রক্ত বমনে আরক্ত হাসি-র আড়ালে ছিল গুপ্তিত। বৈষ্ণব পদাবলীতে গৃহবধু রাধার মুখে শাশুড়ী ননদীর প্রসঙ্গ গ্রাম বাংলারই অতি পরিচিত পারিবারিক জীবনে থেকে চৌর্যবৃত্তির ফলেই পরিবেশিত হয়েছিল :

‘শাশুড়ী ননদী ডরে   নিশ্বাস না ছাড়ি ঘরে’^{৩১}
কিংবা,   ‘বিষের অধিক বিষ পাপ ননদিনী।
দারুণ শাশুড়ী মোর জ্বলন্ত আগুনি।।’^{৩২}

লক্ষণীয়, অবলম্বিত বাচনভঙ্গিটিও এখানে গ্রাম-জীবনেরই প্রতিরূপকে প্রতিফলিত করেছে।

শুধু গ্রামীণ পরিবেশই নয়, অনেক ক্ষেত্রে গ্রামের বর্ণনা প্রসঙ্গে গ্রামবাসীদের আর্থ-সামাজিক অবস্থা এবং ধর্মীয় বিশ্বাসকে প্রতিফলিত করেছিলেন বৈষ্ণব কবিরা তাঁদের চরিত কাব্যগুলিতে। এই সূত্রে কবিদের সমাজ-চেতনার স্বাক্ষর হিসাবে বাংলার বৈষ্ণব সমাজ এবং আনুষঙ্গিক বৃহত্তর বঙ্গের সম্প্রদায় নিরপেক্ষ সামাজিক লিপচিত্র এ সকল গ্রন্থে অঙ্কিত হয়েছিল। একদিকে আচার-সর্বস্ব কুমারিল ভট্টের কর্মবাদ এবং অপরাদিকে শঙ্করের অদ্বৈতবাদাশ্রিত শঙ্ক জ্ঞানযোগ জনসমাজকে প্রেম-করণা-ভক্তির সহজ পথ থেকে দূরে নিষ্কিন্তু করেছিল এবং আধ্যাত্মিক জীবনে জনজাতীয় কৃষ্টি-সম্ভূত ভৈরব-চণ্ডী-মনসা-বাসুলি আদি ভয়ংকরী দেবদেবীর পূজা সেদিন লোকায়ত জীবনবাদকেই প্রতিষ্ঠা দিয়েছিল। বৃন্দাবনে দাসের ভাষায় :

‘বাসলী পূজয়ে কেহ নানা উপচারে।
মদ্যমাংস দিএগ কেহ যক্ষপূজা করে।’

কিংবা 'দস্ত করি বিষহরি পূজে কোন জন।
পুস্তলি করয়ে কেহ দিয়া বহু ধন।'^{৭৬}

ব্রাহ্মণ্যতাত্ত্বিক লোকায়ত জীবনের প্রতিভূ ব্রাহ্মণ-সমাজ প্রসঙ্গে 'Albert Schweitzer লিখিছিলেন "The Brahmins showed no interest in the higher development of religion of the people. They were not preoccupied with ethics."^{৭৭} বৃন্দাবন দাসও এঁদের বর্ণনায় লিখেছেন—

'যেবা ভট্টাচার্য্য চক্রবর্তী মিশ্র সব।
তাহাণাও না জানয়ে গ্রহু অনুভব।'^{৭৮}

মুষ্টিমেয় কয়েকজন মরমীয়া ভক্ত বৈষ্ণবের মিলিত কীর্তনের বিরুদ্ধে এই আচার-সর্বস্ব তাত্ত্বিক স্মার্তদের সংঘাত কীভাবে গ্রামজীবনের গোড়া ধরে নাড়া দিয়েছিল তার প্রমাণ পাই বৈষ্ণবদের প্রতি তাঁদের উক্তিতে :

'কেহ বলে এ বামন এই গ্রাম হৈতে।
ঘর ভাঙ্গি ঘুচাই পেলাই নিএগ শ্রোতে।'^{৭৯}

অপরদিকে আন্তিক্য বুদ্ধি শূন্য এই ব্রাহ্মণ-সমাজ সম্পর্কে বৈষ্ণবদের উক্তিও মোটেই শ্রদ্ধাঘিত ছিলনা—

'এ সকল রাক্ষস ব্রাহ্মণ নাম মাত্র।
এই সব জন যম-যাতনার পাত্র।'^{৮০}

মধ্যযুগে বৃহৎ বঙ্গদেশে নবদ্বীপই ছিল বিদ্যাশিক্ষার প্রাণকেন্দ্র :

নানাদেশে হৈতে লোক নবদ্বীপে যায়।
নবদ্বীপে পড়িলে সে বিদ্যারস পায়।'^{৮১}

আর্থিক দিক থেকেও 'ভূমিস্বর্গ নবদ্বীপ' ছিল একটি স্বচ্ছল গ্রাম—'রমা-দৃষ্টিপাতে সর্বলোকে সুখে বৈসে।' কিন্তু বর্হিমুখী প্রাকৃত উল্লাসই সেদিন স্বাচ্ছন্দ্য ভোগের পরাকাষ্ঠা বলে গণ্য হয়েছিল :

'তারে বলি সুকৃতি যে দোলা ঘোড়া চড়ে।
দশ বিশ জন যাব আগে পাছে নড়ে।'^{৮২}

বিদ্যাভ্যাস কালে শ্রীচৈতন্যের নগর ভ্রমণ উপলক্ষে বৃন্দাবন দাস নবদ্বীপের তস্তবায়, গোপ, গন্ধবণিক, মালাকার, তাম্বুলি, শঙ্খবণিক, সর্বজ্ঞ ইত্যাদির যে বর্ণনা দিয়েছেন তাতে ঐ সময়কার আর্থ-সামাজিক দিকটি নিখুঁত ভাবে প্রতিফলিত হয়েছে।^{৮৩}

মালাধব বসুর জন্মস্থান বর্ধমানের কুলীন গ্রামের বর্ণনা প্রসঙ্গে উল্লিখিত হয়েছে :

‘কুলীন গ্রামের ভাগ্য कहने ना যায়।

শূকর চরায় ডোম সেহো কৃষ্ণ গায়।।’^{৪৪}

রবীন্দ্রনাথ প্রকৃতই বলেছেন, “বাংলাদেশ আপনাকে যথার্থভাবে অনুভব করিয়াছিল বৈষ্ণবযুগে।”^{৪৫} ভক্তি-আন্দোলনের মূলে যদিও ছিল কিছু অসাধারণ ব্যক্তিত্বের প্রাতিভা শক্তির বিচ্ছুরণ, তাদের ইস্ট যদিও ছিলেন নিত্য বৃন্দাবনের চিরন্তন কিশোর-কিশোরী, তবু তার অনুভূতির কেন্দ্রস্থলে ছিল একান্ত বাঙালিরই বেদ-বিধি-পার মরমী হৃদয়, ছিল গ্রামীন জীবন থেকে আহৃত প্রাকৃত-প্রাণ বাঙালির ভাববিলাস। এই বাঙালি সমাজ যে কেবল মাত্র উচ্চ থেকে নিম্নবর্ণের হিন্দুদের মধ্যেই সীমাবদ্ধ ছিল তা নয়, প্রসারিত হয়েছিল হিন্দু-মুসলমান নির্বিশেষে যে সমাগ্রিক বাঙালি সমাজ—তাতেও। মুঙ্গী আবদুল করিম সাহিত্য বিশারদের ভাষায়, “একদিন এই প্রেমেরই চিত্তহারী সুমধুর সঙ্গীত ও সংকীর্তন লহরীতে জাত্যাভিমান, সাম্প্রদায়িকতা স্বাতন্ত্র্য ভাসিয়া গিয়া জগতে এক অভনব ধর্মস্রোত বহিয়া ছিল। কাফের-পীড়ক বিজেতা মুসলমান পর্যন্ত আত্মধর্মাভিমান ভুলিয়া সেই—‘সুজন বন্ধু নবঘন শ্যাম প্রাণনাথের’ প্রেমধর্মনিকেতনের ছায়ায় আসিয়া শান্তি অন্বেষণ করিয়াছিল। ইহা কম বিস্ময়ের কথা নহে।”^{৪৬} গ্রাম-জীবনকে কেন্দ্র করে হিন্দু-মুসলমানের মধ্যে ‘চাচা’, ‘নানা’ (মাতামহ) ‘ভাগিনা’ ইত্যাদি পারিবারিক সম্পর্ক স্থাপনের দ্বারা উভয় সম্প্রদায়ের মিলন-সেতু রচনার স্বতঃস্ফূর্ত প্রয়াসের যে গোড়াপত্তন সেদিন বাঙালি সমাজে হয়েছিল তার প্রথম বর্ণনা আমরা বৈষ্ণব চরিত সাহিত্যে বিধৃত গ্রামীন সমাজের বর্ণনাতেই পাই। মুকুন্দরাম তাঁর কবিকঙ্কন চণ্ডীতে কালকেতুর নবপ্রতিষ্ঠিত রাজ্যে বিভিন্ন জাতির আগমন অংশে মুসলমান সমাজের একটি নিখুঁত তথ্যচিত্র পরিবেশন করেছিলেন। সেখানে হিন্দু ও মুসলমান সমাজ পাশা পাশি সমান্তরালই থেকে গেছে; কিন্তু বৈষ্ণব সাহিত্যে এই দূরত্ব আর অনতিক্রমণীয় থাকেনি। চৈতন্যের প্রতি কাজীর কথোপকথন এ প্রসঙ্গে উল্লেখনীয়—

গ্রামসম্বন্ধে চক্রবর্তী হয় মোর চাচা।

দেহ সম্বন্ধ হৈতে হয় গ্রাম সম্বন্ধ সাচাঁ।।

নীলাম্বর চক্রবর্তী হয় তোমার নানা।

সে সম্বন্ধে হও তুমি আমার ভাগিনা।।^{৪৭}

সেদিন বাঙালির পারিবারিক জীবন গৃহ-সম্পর্ককে অতিক্রম করে গ্রাম-জীবনে প্রসারিত হয়েছিল। চৈতন্যের প্রতি নবদ্বীপের কন্যাদের উক্তি এক্ষেত্রে স্মরণযোগ্য : “গ্রাম সম্বন্ধে হও তুমি আমা সবার ভাই।”^{১০} গ্রাম জীবন কী ভাবে বাঙালি সমাজে অপরিহার্য হয়ে উঠেছিল এই উক্তি তারই সাক্ষ্য বহন করছে।

অবশেষে উল্লেখ্য যে, এই আন্দোলনকে কেন্দ্র করে বাংলার প্রত্যন্ত গ্রামাঞ্চল থেকে বৈষ্ণব ভাবাপন্ন অনেক মুসলমান কবির আবির্ভাব ঘটেছিল বাংলাদেশে। অধ্যাপক যতীন্দ্র মোহন ভট্টাচার্য মহাশয় তাঁর “বাঙ্গালার বৈষ্ণব ভাবাপন্ন মুসলমান কবি” গ্রন্থে সর্বমোট ১০২ জন মুসলমান কবির পদ সঙ্কলন করেছিলেন। ভক্তি আন্দোলন কীভাবে জাতি-ধর্ম-নির্বিশেষে প্রত্যন্ত গ্রামাঞ্চলকেও প্রভাবিত করেছিল এবং অপরাদিকে গ্রামও কীভাবে এতে সাড়া দিয়েছিল এই নিদর্শন তাই প্রমাণ করছে।

এই দীর্ঘ আলোচনায় লক্ষ্য করা গেল, মধ্যযুগে গ্রাম সমূহকে অবলম্বন করে বাংলার, যে ভৌগোলিক ও সামাজিক ইতিহাস, তার তথ্যপূর্ণ প্রতিফলন বিস্তারিত ভাবে একমাত্র বৈষ্ণব সাহিত্যেই লক্ষ্য করা গিয়েছিল। সমসাময়িক বাংলা সাহিত্যের অন্যান্য ধারায় গ্রাম-প্রসঙ্গ ছিল বিচ্ছিন্ন এবং বিক্ষিপ্ত—বৈষ্ণব সাহিত্যে তাই এসেছে ভৌগোলিক তথ্যের পারস্পর্য রক্ষা করে। ভাষা-ভঙ্গিমা, শব্দ-চয়ন, ছন্দ-মাধুর্য ও আলঙ্কারিক ঐশ্বর্যের দিক থেকে যদিও এই সাহিত্যের ভিত্তি রচিত হয়েছিল গ্রামীন জীবন থেকে অনেক দূরে, তবু বৈষ্ণব আন্দোলনের অন্তর্নিহিত তাগিদে দিক থেকে এবং সেই সঙ্গে তার দর্শনান্বিত পটভূমির দিক থেকে একটি তীব্র গ্রাম এবং জনমুখীনতা ছিল এই সাহিত্যের অন্যতম চরিত্র। একমাত্র বৈষ্ণব সাহিত্যই মধ্যযুগের গৌড় বঙ্গ রাঢ় উৎকলাদি দেশের গ্রাম গুলিকে বিস্মৃতির অতল থেকে আজও তার ভৌগোলিক পরিমণ্ডলসহ বাঁচিয়ে রেখেছে।

(১৯৯৮ সালের ২৩ ফেব্রুয়ারী ঢাকা বিশ্ববিদ্যালয়ে “উচ্চতর মানববিদ্যা গবেষণা কেন্দ্রে”র দ্বারা আয়োজিত আলোচনাচক্রে পঠিত।)

সূত্র নির্দেশ :

- ১। রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর : বৈষ্ণবকবিতা, রবীন্দ্র-রচনাবলী, ৩য় খণ্ড, বিশ্বভারতী, ১৩৯২ সাল, পৃ. ৪১
- ২। রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর : রবীন্দ্র-রচনাবলী, ২য় খণ্ড, বিশ্বভারতী, ১৯৭৫, পৃ. ৫২৯
- ৩। R. C. Majumdar : Ancient India, Motilal Banarasidass, Banaras, 1952, p. 464
- ৪। K. Damodaran : Indian Thought A Critical Survey, Asia Publishing House, Bombay, 1967, P. 315
- ৫। রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর : বঙ্গভাষা ও সাহিত্য (প্রবন্ধ), সাহিত্য, বিশ্বভারতী, ১৯৬৯, পৃ. ১৫২
- ৬। "The traders and craftsmen drew courage from this movement to stand firm against the feudal oppressors." K. Damodaran : Indian Thought A Critical Survey, P. 315
- ৭। রামশরণ শর্মা : ভারতের সামন্ততন্ত্র, পৃ. ২৩০ (অনুবাদক শিবেশ কুমার চট্টোপাধ্যায়), ১৯৭৭, কলিকাতা
- ৮। Romila Thapar : A History of India. P. 307
- ৯। ব্রহ্মসূত্রসংকরভাষ্য—১।৩।৩৮
- ১০। রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর : রবীন্দ্র-রচনাবলী, ২য় খণ্ড, পৃ. ৫২৮
এ প্রসঙ্গে আমরা আরেকটি মন্তব্যও স্মরণ করতে পারি : .... (Vaishnavism) did not succeed in uprooting the religion of sacrifices. Still it always retained its character as a religion for women and for all classes, Sudras included, and in its later development it was associated with such Vedic rites as then remained when it was professed by the Brahmanas, but not so associated when its followers were of lower castes, among whom it continued to exercise great influence." R.G. Bhandarkar : Vaishnavism, Saivism and Minor Religious systems. P. 42
- ১১। D. D. Kosambi : An Introduction to the Study of Indian History, P. 22

- ১২। "Of the influence of Vaishnavism on Hindus and society, Estlin Carpenter has written, 'It sought to remove religion from the carefully guarded ceremonies of Brahmanical ritual and throw upon its hopes and privileges to men and women of every rank and caste, of every race and creed. It needed no priest, for the offering of love required no sacerdotal sanction, and the grace of God was in no man's keeping.'" M.N. Shrinivas : Social Change in Modern India, P. 76.
- ১৩। "The city of Navadvipa (modern Nadiya), ...was at time a famous seat of mediaeval Sanskrit learning;" S.K. Dey : Early History of the Vaishnava Faith and Movement in Bengal, Reprint, 1986, Calcutta, P. 29.
- ১৪। শ্রীনগেন্দ্রনাথ বসু (সংকলিত) : বিশ্বকোষ, ৫ম ভাগ, কলিকাতা, ১৩০১ সাল, পৃ. ৬৮৫
- ১৫। তদেব, পৃ. ৬৮৪
- ১৬। নরহরি চক্রবর্তীর শ্রীশ্রীভক্তিরত্নাকরের ১২শ তরঙ্গের ৬০ এবং ৬১ সংখ্যক পদে উদ্ধৃত। (অনুবাদ : নবদ্বীপ ধামে সজ্জন, শান্ত, সৎকুলোদ্ভব উদার, কর্মদক্ষ ও সর্বশাস্ত্রার্থপারগ ব্রাহ্মণ বৈষ্ণবগণ অবস্থান করেন। সেখানে বহু চিকিৎসক, শূদ্র ও বণিক বাস করেন।)
- ১৭। পণ্যক্রিয়াদিনিপুণৈশ্চতুবর্ণ্যজনৈর্যুতম্।
অনেক জাতি সম্বন্ধং নৈকশিল্পিসমাকুলম্।।
সর্বদেবতাসম্বন্ধং নগরস্তুভিধীয়তে।। (বিষ্ণুপুরাণের টীকা স্বামিধৃত বচন)
- দ্রষ্টব্য : শ্রীনগেন্দ্রনাথ বসু (সংকলিত) ছ বিশ্বকোষ, ৯ম ভাগ, কলিকাতা, ১৩০৫ সাল পৃ. ৪৯৬
- ১৮। দ্রষ্টব্য : ভক্তিরত্নাকর, ১২শ তরঙ্গ
- ১৯। শ্রীবিমানবিহারী মজুমদার : শ্রীচৈতন্যচরিতের উপাদান, ২য় সং, ১৯৫৯, কলিকাতা পৃ. ২৪৩
- ২০। তদেব, পৃ ২৪৩
- ২১। দ্রষ্টব্য : শ্রীমদ্ভাগবত, ১০।১১, ১২ অধ্যায়।

- ২২। তদেব, ১০/১৩ অধ্যায়।
- ২৩। তদেব, ১০/১৬ অধ্যায়।
- ২৪। তদেব, ১০/১১/৩৯, ৪০, ১০/১৮/২১
- ২৫। মাধব দাস (পদকর্তা); শ্রীহরেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায় (সম্পা.) : বৈষ্ণব
পদাবলী, ১৯৮০, কলিকাতা, পৃ. ২৮৫
- ২৬। বংশীবদন (পদকর্তা); তদেব, পৃ. ২৭৪
- ২৭। দীনবন্ধু (পদকর্তা); তদেব, পৃ. ৯৮৮
- ২৮। রায়শেখর (পদকর্তা); তদেব পৃ. ৩৭০
- ২৯। তদেব পৃ. ৩৭১
- ৩০। যাদবেন্দ্র (পদকর্তা); তদেব পৃ. ৯৭৩
- ৩১। জ্ঞানদাস (পদকর্তা); তদেব পৃ. ৪১৭
- ৩২। তদেব পৃ. ৪২২
- ৩৩। শ্রীসুকুমার সেন (সম্পা.) : চণ্ডীমণ্ডল (কবিকঙ্কন), ২য় প্রকাশ, ১৯৮৬,
সাহিত্য অকাদেমি, পৃ. ৬২
- ৩৪। বলরাম দাস (পদকর্তা), শ্রীহরেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায় (সম্পা.) : বৈষ্ণব
পদাবলী, পৃ. ৭৬২
- ৩৫। তদেব, পৃ. ৭৬৪
- ৩৬। বৃন্দাবন দাস : চৈতন্যভাগবত, ১/২ অধ্যায়
- ৩৭। Albert Schweitzer : Indian Thought and its Development,
Wiclo Publishing House, Bombay, 1998, P. 28
- ৩৮। বৃন্দাবন দাস : চৈতন্যভাগবত, ১/২ অধ্যায়
- ৩৯। তদেব, ১/২
- ৪০। তদেব, ১/১৪
- ৪১। তদেব, ১/২
- ৪২। তদেব, ১/৬
- ৪৩। তদেব, ১/১০
- ৪৪। কৃষ্ণদাস কবিরাজ : চৈতন্যচরিতামৃত, ১/১০ অধ্যায়
- ৪৫। রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর : সাহিত্য, বিশ্বভারতী, ১৬৬৯, পৃ. ১৫২
- ৪৬। শ্রীসত্যরঞ্জন গিরি সম্পাদিত 'বিশ্ব হিন্দু বার্তা'-র (চৈত্র, ১৩৯১ সাল
সংখ্যা) সম্পাদকীয়তে উদ্ধৃত। পৃ. ৩
- ৪৭। চৈ. চ. ১/১৭
- ৪৮। তদেব, ১/১৪

আকর গ্রন্থের সংকেত সূত্র :

অ.প্র.	:	অদ্বৈত-প্রকাশ (ঈশান নাগর)
কর্ণা.	:	কর্ণানন্দ (যদুনন্দন দাস)
নি. চ.	:	নিত্যানন্দ চরিতামৃত (বৃন্দাবন দাস)
চৈ. চ.	:	চৈতন্যচরিতামৃত (কৃষ্ণদাস কবিরাজ)
চৈ. ভা.	:	চৈতন্যভাগবত (বৃন্দাবন দাস)
চৈ. ম.	:	চৈতন্যমঙ্গল (জয়ানন্দ)
ভ. রত্না.	:	ভক্তিরত্নাকর (নরহরি চক্রবর্তী)
বৈ. পদা.	:	বৈষ্ণব পদাবলী (হরেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায় সম্পা.)
ভা.	:	শ্রীমদ্ভাগবত

আনুষঙ্গিক প্রসঙ্গ পুস্তক :

- ১। নগেন্দ্রনাথ বসু (সংকলক) : বিশ্বকোষ ৫ম ভাগ, ১৩০১ সাল
কলিকাতা
- ২। বিমানবিহারী মজুমদার : 'শ্রীচৈতন্যচরিতের উপাদান', ২য় সং. ১৩৬৬
সাল, কলিকাতা
- ৩। যতীন্দ্র মোহন ভট্টাচার্য : বাঙ্গালার বৈষ্ণব ভাবাপন্ন মুসলমান কবি,
গৌহাটী, ১৯৪৯
- ৪। রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর : রবীন্দ্র-রচনাবলী, ২য় খণ্ড, বিশ্বভারতী, ১৯৭৫
- ৫। ঐ : রবীন্দ্র-রচনাবলী, ৩য় খণ্ড বিশ্বভারতী, ১৩৯২ সাল
- ৬। ঐ : সাহিত্য, বিশ্বভারতী, ১৯৬৯
- ৭। রামশরণ শর্মা : ভারতের সামন্ততন্ত্র, কলিকাতা
- ৮। সত্যরঞ্জন গিরি (সম্পা.) : বিশ্ব হিন্দু বার্তা, মহাপ্রভু সংখ্যা, চৈত্র,
১৩৯১ সাল, কলিকাতা
- ৯। সুকুমার সেন (সম্পা.) : চণ্ডীমঙ্গল, (কবিকঙ্কন) ২য় প্রকাশ, ১৯৮৬,
সাহিত্য অকাদেমি, দিল্লী
- ১০। হরিদাস দাস (সংকলক) : শ্রীশ্রীগৌড়ীয়-বৈষ্ণব-অভিধান, ২য়, ৩য় ও
৪র্থ খণ্ড, ২য় সং, ১৯৮২, নবদ্বীপ

- ११। Albert Schweitzer : **Indian Thought and its Development**, Wiclo Publishing House, Bombay, 1980
- १२। K. Damodaran : **Indian Thought A Critical Survey**, Asia Publishing House, Bombay 1967
- १७। M. N. Shrinivas : **Social Change in Modern India**
- १८। R. C. Majumder : **Ancient India**, Motilal Banarasidass, Banaras, 1952
- १९। R.G. Bhandarkar : **Vaishnavism Saivism and Minor Religious Systems**, Pune
- २७। Romila Thapar : **A History of India**
- २९। S. K. Dey : **Early History of the Vaishnava Faith and Movement in Bengal**, Reprint, 1986, Calcutta.

বাংলা ছোটগল্পের উদ্ভব ও বিকাশ

শ্রাবণী ভদ্র

প্রবন্ধা, বাংলা বিভাগ

‘গল্প’ শব্দটি এসেছে ‘জল্প’ বা ‘জল্পনা’ থেকে। আর জল্পনা হ’ল কথাবার্তা বা বাচালতা। এই বহু ভাষণ বা প্রগল্ভতার মধ্যে আমরা সহজেই কল্পনা-প্রবণতার সন্ধান করতে পারি। আসলে মানুষ তার অভিজ্ঞতার কাহিনী বলতে তাকে কল্পনার নানা রঙে রাঙিয়ে মনোহারী করে তুলতো। গল্প বলার প্রবণতা মানুষের আদিম বৃত্তিগুলির মধ্যে একটি। গল্প বলার ইতিহাস মানুষের ইতিহাসের মতোই সুপ্রাচীন। যাযাবর মানুষের মনে একদিন প্রথম দেখা দিয়েছিল কথার অঙ্কুর। সেই কথাকে তারা প্রথম রূপ দিয়েছিল ভাষার মধ্যে। মানুষের গল্প বলার বা শোনার আকাঙ্ক্ষা সেই আদিম কালের।

গল্পের উৎসের কথা বলতে গেলে প্রথমেই বলতে হয় পুরাকাহিনী, রূপকথা, উপকথার কথা। ভারতীয় সাহিত্যে গল্প ছড়িয়ে ছিটিয়ে আছে ‘ঋগ্বেদে’, ‘জাতকে’, ‘মহাভারতে’, ‘রামায়ণে’, ‘পঞ্চতন্ত্রে’, ‘আরব্য উপন্যাসে’, ‘পারস্য উপন্যাসে’। এছাড়া ‘হিতোপদেশ’, ‘বেতালপঞ্চবিংশতি’, ‘কথাসরিৎসাগর’, ‘বৃহৎ-কথামঞ্জরী’, ‘দশকুমার চরিত’, ‘হর্ষচরিত’ প্রভৃতির নাম করা যেতে পারে। মানুষের নন্দন সাধনায় গল্পরচনা ও গল্পের বাসনা দিনে দিনে একাগ্র হয়েছে। আজও গল্প সাহিত্যের জনপ্রিয়তা সবচেয়ে বেশী ও ব্যাপক। সভ্যতার শুরু থেকেই মানুষ এখনও গল্পের যাদুতে মুগ্ধ।

ছোটগল্পের সংজ্ঞা ও বিশ্লেষণ :

বাংলা সাহিত্যে ছোটগল্পের আবির্ভাব নিতান্ত আধুনিক কালের ঘটনা। ছোটগল্প—বাংলা সাহিত্যের এই কনিষ্ঠতম শাখাটিকেই সমৃদ্ধতম শাখা বলে মনে করা হয়। ছোটগল্পের রূপের বৈচিত্র্যময় সাহিত্যের এই শাখাটিকে অনতিবিলম্বে পাঠকাদের কাছে জনপ্রিয় করে তুলেছে। পৃথিবীর সাহিত্যের ইতিহাস সন্ধান করলে অতি প্রাচীন কাল থেকেই তা পাওয়া যেতে পারে। কিন্তু সচেতনভাবে ‘ছোটগল্প’ নামক একটি বিশিষ্ট রূপ সৃষ্টি হয় ঊনবিংশ শতাব্দীতে। তাই ছোটগল্প একেবারেই আধুনিক যুগের সন্তান। আসলে প্রথমুখর

আত্মানুসন্ধানী ব্যক্তিত্বের উদ্বোধন না হলে ছোটগল্পের জন্ম হতে পারে না। ঊনবিংশ শতাব্দীর ইউরোপ-আমেরিকায় দেখা দিয়েছিল এই আত্মপ্রতিষ্ঠার আকাংক্ষা, সংঘর্ষ, মুক্তি ব্যাকুলতা ও সমাজ সচেতনতা। এই সময় ফ্রান্সে, উত্তর আমেরিকায়, রাশিয়ায়, ভারতে দেখা দিলেন ছোটগল্পের পাঁচ প্রবর্তক। তাঁরা হচ্ছেন—গী দ্য মোপাসাঁ, এডগার অ্যালান পো, নাথানিয়েল হর্থন, নিকোলাই গোগোল, এবং রবীন্দ্রনাথ।

কাকে বলে এই ছোটগল্প? উপন্যাসের সংক্ষিপ্ত রূপ বা খসড়া কি ছোটগল্প? মোটেই না। কোন নির্দিষ্ট সংজ্ঞায় ছোটগল্পকে ধরা দুরূহ। যে মানুষ সারা পৃথিবীর মানুষকে গভীর গুঢ় আনন্দদানের ক্ষমতা রাখে, বাসনা পোষণ করে মনে মনে, কিন্তু কোন জাগতিক আচার-আচরণ বিধি-নিষেধের বাইরে থাকতেই যার বিশিষ্টতা, তাকে, তার অন্তর্গুঢ় প্রকৃতিকে, তার প্রাণশক্তিকে এক কথায় বোঝানো বা ব্যাখ্যা করা যেমন দুরূহ, তেমনি কঠিন ছোটগল্পের সংজ্ঞা নিরূপণ, তার স্বভাব চরিত্রের প্রতিমা নির্মাণ। ছোটগল্পকে বলা যায় একধরনের elastic art, যার স্থিতিস্থাপকতা অতুলনীয়। ছোটগল্পের বিষয়ানুগ রীতির পরিচয় দিয়ে বলা যায়, ছোটগল্পে বলার মত টানা গল্প চাই। ১৯৬৮ খ্রীষ্টাব্দে 'কেলিয়ন রিভিউ' পত্রিকায় হবার্ট গোল্ড "International symposium on the short story"—এই শিরোনামে রচনাটির মধ্যে একটি মন্তব্য করেন— "The story teller must have a story to tell, not merely some sweet prose to take out for a walk"—ছোটগল্পের রীতির এটি একটি প্রথম ও প্রধান শর্ত। ছোটগল্পের বিষয় "tends to concentrate on some significant moment, some instant of perception"—এ থেকেই ছোটগল্পের রীতি সম্পর্কে যে কথা স্পষ্ট হয়, তা হল, ছোটগল্পের বাঁধুনি খুবই আঁট সাঁট, আর তার মধ্যে একটা ব্যক্তি-মানসের রোমাণ্টিক অভীশা চিত্রময় হয়ে ওঠার সুযোগ পায় খুব সংযতভাবে, ধীরে ধীরে। এ প্রসঙ্গে আয়ার রীড তাঁর—"The story typically centres on the inward meaning of a crucial event, on sudden momentous intuitions"। একটা বিশিষ্ট ঘটনার অন্তর্নিহিত তাৎপর্যকে ব্যঞ্জনার ধরার চেষ্টা ছোটগল্পকারদের লক্ষ্যে থাকেই। সেই ঘটনার আত্মিক স্বভাবে যে বিমূর্ত ব্যঞ্জনা, তা-ই গতি আনে ছোটগল্পে।

ছোটগল্পের রীতি সংক্রান্ত আলোচনাকে বিশ্লেষণ করলে দাঁড়ায় (১) ছোটগল্পে গল্প থাকা আবশ্যিক, (২) ছোটগল্পের বর্ণনায় যে গদ্য তা হবে

বিবরণধর্মী ও অত্যন্ত সংক্ষিপ্ত এবং সংযত। (৩) ছোটগল্পের মধ্যে আধুনিক গীতিকাব্যের মত কঠিন বন্ধন, রোমাণ্টিকতা এসে যায়, (৪) ছোটগল্পের বিশেষ বিশেষ ঘটনার এমন এক অন্তঃশীল ব্যঞ্জনাকে প্রতীকত্ব দেন গল্পকাররা যা বস্তুত গল্পের সফল action এর অনুসারী হয়। এক সমালোচকের মতে, ছোটগল্পে, 'বিন্দুতে সিন্ধুর স্বাদ' পাওয়া যায় এবং 'ছোটগল্প হল চোরা-লঠলের আলোর মত'। কেবল একটি মাত্র কাহিনী, ঘটনা, চরিত্র ও পরিণামী ব্যঞ্জনাময় লক্ষ্যেই তার সমস্ত আলোটুকুর প্রস্তুতি, প্রয়োগ, পরম প্রাপ্তি।

ছোটগল্প আকারে ছোট হলেও প্লটের অভিধায় কাহিনী একটি, কখনও কিছুটা বিস্তৃত আকারে, কখনও বা প্রচ্ছন্নরূপে, থাকেই। একালের ছোটগল্প যদি চরিত্রকেন্দ্রিক হয়, যদিবা মননধর্মী, অথবা গভীর-গোপন মনস্তত্ত্বের টানাপোড়েণের শিল্পরূপ, তবে সে সবার মধ্যে, কাহিনী এবং তল্লিহিত রসাস্বাদ কোন না কোন ভাবে মিলে যাবেই পাঠকের পক্ষে। নিশ্চয়ই উপন্যাসের আকারে কাহিনী নয়, ছোটগল্পের একান্তভাবে গুঢ় ব্যঞ্জনার উপযোগী প্রতীকভাসে সংহত, সংযত রূপেও।

বাংলা ছোটগল্পের জন্ম রবীন্দ্রনাথের হাতে এবং উনিশ শতকের শেষ দশকের প্রথমে। রবীন্দ্রনাথই বাংলা ছোটগল্পের শ্রেষ্ঠ মন্দিরবাদক—প্রথম নান্দীকার। আর তার জন্ম-মুহূর্তেই তার চারপাশে ছিল সুস্থ, সবল জীবনী শক্তিদায়ক বিদেশী সাহিত্যের শ্বাস-প্রশ্বাস। রবীন্দ্রনাথের হাতে বাংলা ছোটগল্পের যে প্রথম জন্ম, তাতে উদ্দীপন বিভাবের কাজ করেছে তার চতুস্পার্শ্বের প্রকৃতি ও তাঁর নিজস্ব রোমাণ্টিক প্রকৃতি প্রীতি। সদ্য-পরিচিত অনুন্নত, দরিদ্র, অশিক্ষিত পদ্মাতীরবাসীদের জন্য সহমর্মিতাবোধ হয়েছে তাঁর ছোটগল্পের ধাত্রীমাতা, বলিষ্ঠ ব্যাপক জীবনপ্রেম তাঁকে যোগান দিয়েছে অনন্তকাল বেঁচে থাকার জারক রস। এই উপযোগী জারক রস যোগান সম্ভব হয়েছে তাঁর শিলাইদহের বাস্তব জীবন অভিজ্ঞতায়।

বাংলা ছোটগল্পের প্রথম সার্থক শিল্প সাধনার সফলতা প্রকাশ দেখা যায় 'হিত্ববাদী' (১৮৯১) পত্রিকাকে কেন্দ্র করে মোট ছয়টি ('দেনা পাওনা', 'পোষ্টমাষ্টার', 'গিল্লি', 'রামকানাইয়ের নিবুদ্বিতা', 'ব্যবধান' ও 'তারাপ্রসন্নের কীর্তি') গল্প রচনার মধ্য দিয়ে। এখান থেকেই বাংলা ছোটগল্পের ভগীরথ, রবীন্দ্রনাথের যাত্রা শুরু। 'দেনা পাওনা'ই (১৮৯১) রবীন্দ্রনাথের প্রথম সার্থক ছোটগল্প। রবীন্দ্রনাথই বাংলা ছোটগল্পের স্বয়ং ভগীরথ, যিনি সাদর শঙ্খধ্বনি দিয়ে ছোটগল্পের জন্মক্ষণ জানিয়েছেন, গল্পের অভিনন্দন বাণী এঁকেছেন গল্পে

দেহে-আত্মায়। বাংলা ছোটগল্পের পদসঞ্চরে রবীন্দ্রনাথ স্বয়ং শিবও, যিনি দু'হাতে গল্প লিখে গল্পের শিবজটাধৃত জাহ্নবীর মত বিবিধ বিচিত্র স্বভাবকে আঁকতে পেরেছিলেন। বাংলা ছোটগল্প সেই প্রবাহিত গঙ্গা—যার সমতল ক্ষেত্রে প্রবাহিত অজস্র শাখা-প্রশাখা সাম্প্রতিক বাংলা ছোটগল্পকে নানান উৎসাহ দিয়ে বিচিত্র রূপ গ্রহণ করতে শেখায়। বাংলা ছোটগল্পে রবীন্দ্রনাথই নরম-কঠিন মাটি, তার অন্তর্নিহিত শিকড়-বাকড়, গাছ-গাছড়া, তার উর্দ্ধমুখী হবার উপযোগী অসীম আলোক-সুভ্র। □

সহায়ক গ্রন্থ :

- (১) বাংলা ছোটগল্প প্রসঙ্গ ও প্রকরণ—বীরেন্দ্র দত্ত।
- (২) বাংলা ছোটগল্পে প্রতিবাদী চেতনা—ড° বিজিত ঘোষ।
- (৩) রবীন্দ্রনাথের ছোটগল্প—প্রমথনাথ বিশী।

বাঙলা প্রবাদ সঙ্কলনের আদি কথা

কল্পনা ধর

প্রবক্তা, বাংলা বিভাগ

বাঙলা সাহিত্যের ইতিহাসে প্রবাদ সঙ্কলনের বিষয়টির অন্দরমহলে যিনি আছেন তিনি হলেন একজন বিদেশী ধর্মযাজক রেভারেণ্ড উইলিয়াম মর্টন। তিনি ভারতবর্ষে এসেছিলেন প্রত্যক্ষভাবে ধর্মপ্রচারের উদ্দেশ্যে। যাহোক একান্ত অভিলাষ পূরনার্থে এদেশের লোক সমাজ, সাহিত্য ও ভাষার সঙ্গে তাঁর বৌদ্ধিক চেতনার সন্মিলন ঘটে যায়; ফলস্বরূপে বাঙলা প্রবাদ সংগ্রহের অমূল্য গ্রন্থ ‘দৃষ্টান্ত বাক্য সংগ্রহ’র জন্ম হয়।

এ প্রসঙ্গে বাবু নীলরত্ন হালদারের ‘কবিতা রত্নাকর’ (১৮২৫) নামে সংস্কৃত প্রবাদ সংকলের নাম এখানে উল্লেখ করা প্রয়োজন। যদিও এই গ্রন্থটিতে বাঙলা প্রবাদের স্থান ছিল না। সেদিক থেকে বিচার করলে রেভারেণ্ড উইলিয়াম মর্টনের গ্রন্থেও বর্ণনাক্রমিক বা বিষয়ানুযায়ী প্রবাদগুলি সারিবদ্ধ ছিল না। তাছাড়া তিনি ধাঁধাঁকেও প্রবাদ বলে লিপিবদ্ধ করেছেন যেমন, “মনে করি করি করি, হয় হয় হয়না।’ এটি একটি অতি সুপ্রচলিত ধাঁধাঁ। এ সকল ছোটো খাটো ক্রটি থাকলেও একজন বিদেশীর পক্ষে প্রবাদ সংকলের কৃতিত্ব সর্বজনস্বীকৃত।

এরপর দ্বিতীয় বিদেশী ধর্মযাজক রেভারেণ্ড জেমস লঙ ‘প্রবাদ মালা’ নামক একখানি সংকলন গ্রন্থ প্রকাশ করেন। বাংলা সাহিত্যের ইতিহাসে লঙের নাম সর্বজনবিদিত। একসময় এদেহে যখন নীলকর প্রসিদ্ধিত জনসাধারণ অসহায় অবস্থায় নির্যাতিত হায়েছিল সেই সময় লঙই এসে একমাত্র বন্ধুত্বের হাত বাড়িয়ে দিয়েছিলেন। তাছাড়া দীনবন্ধু মিত্রের ‘নীলদর্পন’ নাটকের ইংরেজী অনুবাদ করার ফলস্বরূপে তাকে কারাবাসও জরিমানা গ্রহণ করতে হয়েছিল। যাহোক মর্টন, লঙ ইত্যাদি ধর্ম প্রচারকদের একান্ত উদ্দেশ্য সফল করতে গিয়ে এদেশের মানুষের জীবনচর্যার সঙ্গে তাঁরা ঘনিষ্ঠ হয়ে পড়েন; এবং তা মেকেই হয়তো তাঁদের মনে সংগ্রহের প্রেরণা জাগে। গ্রামের কৃষিজীবী সাধারণ মানুষ ও মুখ্যত মেয়েদের মধ্যেই যে বয়েছে প্রবাদ প্রসবের অকৃত্রিম সুখনির্যাস; তা তাঁরা বুঝতে পেরেছিলেন ফলস্বরূপে নারী সংগ্রাহিকাদের দ্বারাই সংগ্রহ কার্য সম্পূর্ণ করেছিলেন। লঙের সংগৃহীত প্রবাদের সংখ্যা প্রায় ছ-হাজারের

কাহাকাহি। ঋগ্বেদের কাল থেকেই প্রবাদ মেয়েদের মুখে থেকে উৎসারিত ও ব্যবহৃত হয়ে আসছে। এরপর ড° সুশীল কুমার দের ‘বাংলা প্রবাদ’ বা ড° সুকুমার সেনের ‘Women’s Dialect’ রচনার অঙ্কুরোদ্গম লঙের সঙ্কলিত ‘প্রবাদ মালা’ থেকেই জয়েছে বললে হয়তো অত্যুক্তি হয় না।

ভাষাতত্ত্বের অনুশীলন লোক সাহিত্যের চর্চা প্রভৃতিতে “প্রবাদ হচ্ছে ভাষারই অন্তর্লীন নির্যাস।” বস্তুত ভাষার মহত্তর যোগ্যতা দান এর লক্ষ্য। কোন ভাষার যথার্থ ঐশ্বর্য লাভ করতে গেলে সেই ভাষার ব্যবহৃত প্রবাদ-প্রবচনের পারদর্শীতা থাকা প্রয়োজন। শতবর্ষ পূর্বেও রেডাঃ লঙ বুঝেছিলেন প্রবাদসমূহের গুরুত্ব। তাই তাঁর ‘প্রবাদ মালা’র ভূমিকার লিখেছিলেন—
“The series consists of about 6000 proverbs, but there are many local sayings unpublished, and I hope some Native Gentlemen will continue the work in this direction”. (Calcutta 11th March, 1872)

প্রবাদ সাধারণত মৌখিক ও লোক পরম্পরাগত। তাই আমরা প্রবাদে কোনো রচয়িতার নাম পাই না। অনেক সময়েই তাতে একটি সামাজিক শ্রেণী বা গোষ্ঠীর চেতনা লক্ষ্য করা যায়। সুশীল কুমার দে—এ সম্পর্কে আলোচনা করতে গিয়ে বলেছেন—“.....প্রবাদ বাক্যের আদি স্রষ্টা ছিল সাধারণ মানুষ, যাহার সাধারণ বুদ্ধির বহুদর্শিতা প্রথমে প্রবাদের উপকরণের, পরে প্রবাদের সৃষ্টি ও প্রচলন করিয়াছিল। যাহা পিতার বচন ছিল, তাহা কালক্রমে পুনের সম্পত্তি হইল; গৃহিণীর সরম বুলি গৃহের বাহিরেও মেয়েদি ছড়ায় নিত্যতা লাভ করিল; গ্রামের মোড়লের বসিকতা গ্রামের আপ্তবাক্যে পরিণত হইল; শিল্পী বা কারিগরের ধারাবাহিক শিল্প-রহস্য কোন প্রবচনের সংক্ষিপ্ত স্থায়িত্বে স্মরণীয় হইয়া রহিল। প্রবাদের রচয়িতার নাম লুপ্ত হইল বটে, কিন্তু তাহার চটকদার বাক্য সাধারণের প্রত্যক্ষ জ্ঞান বা বাস্তব অনুভূতির নির্যাস লোক-প্রিয়তার কপ্তিপায়রে উত্তীর্ণ হইয়া লোক পরম্পরায় প্রচলিত হইল। ক্রমে সাহিত্যিক রচনায় উদ্ধৃত বা চলতি কন্মায় অন্তর্ভুক্ত হইয়া ইহাদের রূপও রস পরিপুষ্টি ও স্থায়িত্ব লাভ করিল” (সুশীল কুমার দে, বাংলা প্রবাদ)।

প্রত্যেক জাতির অন্তরের মণিকোঠায় পৌঁছতে গেলে প্রবাদের মূল্য অপরিমিত। প্রবাদ সম্পর্কে (বরাক উপত্যকার প্রবাদ ও প্রবচনের মুখবন্ধে ড° অমলেন্দু চক্রবর্তী) বলেছেন, ‘প্রবাদ হচ্ছে ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতার সামারণীকৃত এক ঘনীভূত প্রৌঢ়োক্তি, বয়বোধ এক সেই সঙ্গে জাতির সাংস্কৃতিক পরম্পরাজাত জীবনাভিজ্ঞতা থেকে পূর্ণ কুস্তোচ্ছলনবৎ উপচে পড়া

রসনির্বাস।' অর্থাৎ প্রবাদ প্রচলনের ক্ষেত্রে কোন বৌদ্ধিক চেতনা নয় আন্তরিক চেতনা এখানে শ্রেষ্ঠ আসন লাভ করেছে। তাহলে বলা যায় প্রবাদ একটি জাতির সাহিত্য ও সমাজের ব্যক্তিমানসের মননের অনুসন্ধান দেয়। স্থানীয় লোক চরিত্রের প্রেক্ষাপট রচিত করে প্রবাদ। সাংস্কৃতিক অভিজ্ঞতাজাত প্রবাদগুলি প্রকাশ পায় কখনও তীক্ষ্ণ, কটু, তিক্ত, কখনও শ্লেষ, কখনও তা হয়ে ওঠে পরিহাসাম্বুত।

দিনানুদিনিকের পরিবর্তনের সঙ্গে সঙ্গে বাংলা সাহিত্যে প্রবাদের উৎসভূমি অনুর্বর হয়ে উঠেছে। পূর্বে প্রবাদছিল কমার অলঙ্কার বর্তমানে শিক্ষিত সমাজ তার বুদ্ধিমত্তার জোড়ে মুখে মুখে প্রবাদকে কমার মাঝে আওড়ান না ফলে প্রবাদের ন্যায় মৌলিক লোককথার ঐশ্বর্য্য নিতান্তই দীন হয়ে যাচ্ছে; সেই বহুল প্রচলিত প্রবাদের মতই। আমার সাজানো বাগান গুণিয়ে গেল। বা 'কমার দোষে কার্য নষ্ট, ভিক্ষায় নষ্ট মান, গিমির দোষে গৃহ নষ্ট; লক্ষ্মী ছেড়ে যান'—বস্তুত মনে হয় শিক্ষিত সমাজের ঐশ্বর্য্যে গ্রাম্য 'লোক কথা' গৃহ থেকে যেন লক্ষ্মী চলে যাচ্ছেন। তার গ্রামে গন্ধে যদি সংগ্রাহক কিছু যাকেন তাহলে প্রবাদের ভূমি বক্ষ্যা হবেনা। □

ভয়ঙ্কর জলদস্যু

যোগীতা দাস

উঃ মাঃ, প্রথম বর্ষ

চার্লস্ সাবধান।

কথাদুটি শেষ হবার সঙ্গে সঙ্গে কয়েকটা বুলেট বাতাসের বুক চিরে সশব্দে ছুটে গেল। নেহাতই ভাগ্যের জোরে এ যাত্রায় বেঁচে গেল চার্লস। কিন্তু কেউ জানে না, পর মুহূর্তে কি ঘটতে পারে তার। এই অন্ধি পড়ে আমাদের মনে ভয় আর বিস্ময়ের শিহরণ জাগে। বারবার জানতে হচ্ছে করে, কে এই চার্লস্? কেনই বা তাকে মারতে চাইছে? তাহলে এবার শোনা যাক, চার্লসের আশ্চর্য কাহিনী।

জন্মসূত্রে সে ছিল বৃটিশ।

পারিবারিক গৌরবের অনেক অহংকার ছিল তার। দূর অতীতে চার্লসের পূর্বপুরুষরা সুখ আর সমৃদ্ধির সন্ধানে সুদূর পর্তুগাল থেকে পাড়ি দিয়ে ছিলেন উত্তাল মহাসমুদ্রে। এখানে ওখানে পার্বত্য জাতির চোরাগোপ্তা আক্রমণে বিধ্বস্ত করেছিল সমাজকে। চোখের বদলে চোখ আর দাঁতের বদলে দাঁত, এই ছিল তাদের জীবনের মূল মন্ত্র। অসহায় গোষ্ঠিপতিরা ভাগ্যের অশেষণে অজানা সমুদ্রে পাড়ি দেয়। তাদের এক যুবক পেডরু, দীর্ঘ সতেরো মাসের অলস অথবা বহুল সমুদ্র যাত্রার শেষে, মৃত্যুর সঙ্গে প্রতি পদক্ষেপে পাঞ্জা লড়তে লড়তে পা রাখলো ইংলেণ্ডের উপকূলে। সেই পেডরু বিয়ে করে এক ইংরাজ কন্যাকে। জ্বর দখল করা জমিতে চাষবাস শুরু করে। কিন্তু ভাগ্যের নিদারুণ বিপর্যয়ে তার সুখের স্বপ্ন বার বার ভেঙে গেছে। যতবারই সে সহজ সাধারণ জীবন যাত্রার স্বপ্ন দেখেছে, ততবারই তা ব্যর্থ হয়েছে। অবশেষে নেচে উঠালো তার উষ্ণ পর্তুগীজ রুধির। দস্যুবৃত্তির যে কুখ্যাতি আছে তাদের রক্তে, সে বুঝি জেগে উঠলো আবার। তাড়া খাওয়া মানুষদের সংঘবদ্ধ করে পেডরু গড়ে তোলে দারুণ শক্তিশালী জলদস্যু বাহিনী, যাদের কাজ ছিল দেশী নৌকায় চড়ে যে কোন জাহাজকে আক্রমণ করা। ইয়া বড় দৈত্যের মত চেহারা ছিল তার। চওড়া কাঁধ, পাকানো গোঁফ, মুখের রঙ টকটকে লাল। সবাই তাকে ডাকতো “লালমুখো শয়তান” বলে। করেনি, এমন কোন খারাপ কাজ জানা ছিল না তার। হাত দেখনি এমন অস্ত্রের নাম চট করে মনে আসতো না পেডরুর। অনেক বার

ধুরন্ধর বৃটিশ পুলিশের সাথে লড়াই করেছে সে। তার জন্যে শিকারী বেড়ালের মত ওৎ পেতেছে শক্তিশালী পুলিশ বাহিনী। কিন্তু কি আশ্চর্য কৌশলে তাদের সকলের চোখে ধুলো দিয়ে পালিয়েছে সে। অনেকে ভাবতো পেডরু নাকি অলৌকিক ক্ষমতার অধিকারী। স্বয়ং ঈশ্বরের আশীর্বাদে সে নাকি ধরা হোঁয়ার বাইরে। সারা জীবন কত ধন সঞ্চয় করেছে সে, কেউ তার খবর রাখে না। এমন কি লুণ্ঠিত অর্থ কোথায় জমিয়ে রাখতো তার কোন হৃদিস মেলেনি। এক জীবন্ত জলন্ত বিতীষিকার মত পেডরু জাগ্রত ছিল প্রায় পঞ্চাশ বছর। এমন কি মৃত্যুর পরেও অনেকদিন ধরে তার ভৌতিক উপস্থিতি মানুষের মনে শংকা শিহরণের ডয়াল ছবি এঁকেছে। আমাদের গল্পের প্রথমে যে চার্লসের কথা বলা হয়েছে, সে হল ঐ কুখ্যাত ভয়ঙ্কর জলদস্যু, পেডরুর বংশধর। চার্লস অত্যন্ত চতুর। অনেক কুখ্যাত ঘটনার নায়ক হয়েও নিজের চরিত্রে কলঙ্কের আঁচ লাগতে দেয়নি সে। চার্লসের রোমাঞ্চকর দস্যুবৃত্তির অনেক কাহিনী এখনো ভেসে বেড়ায় ল্যাংকাশায়ার কোন পল্লীতে। এখনও অনেক করুন স্মৃতি বাতাস ভারী করে তোলে। অত্যন্ত শক্তিশালী সুনিয়ন্ত্রিত সাগরেদ ছিল তার, যারা গুরুর আদেশে যে কোন কাজ করতে পিছপা হতো না। একবার 'দি বৃটিশ সেন্ট্রাল ব্যাংক' থেকে কিছু অর্থ লুট করে পাড়ি দিচ্ছিল পোটসমাউথ বন্দর অভিমুখে। সময়টা শরৎকাল। ষোলজন আর্ম সেন্ট্রী পাহাড়া দিচ্ছিল টাকার বাক্স। ঠিক বেলা একটায় ঘটল এক অঘটন। শান্ত নিস্তরাজ সমুদ্রের মধ্যে হঠাৎ এক ঝলক রাগী ঢেউ আছড়ে পড়লো কেবিনে। 'বুম্ বুম্' শব্দে কারা যেন টপেডো চার্জ করেছে। অপারেশ্যান রুমের ষ্টিলের চাদর ভেদ করে ছড় ছড় করে জল ঢুকছে। মুহূর্তের মধ্যে চারপাশ থেকে ছুটে এলো পাওয়ারফুল ফ্রিগেট। ওদিকে চার্লসের আলট্রামডার্ন সাবমেরিনের অ্যাকশন চেম্বারে দারুন চাঞ্চল্য। মুহূর্তের মধ্যে উন্মুক্ত হল সাবমেরিনের ঢাকনা। লেজার-বীম-টর্চহাতে চারজন সুশিক্ষিত দস্যু এগিয়ে এল জাহাজের দিকে। তারপর মিনিট দুচারেকের ছোট অপারেশনে ষ্ট্রংরুমের শক্তিশালী স্টীল কোটেড চাদরকে কেটে ফেলা হ'ল। চার্লসকে ধরার নানা রকম ফন্দি করা হল। টোপ হিসাবে তারা বেশ কিছু জাহাজকে ব্যবহার করলেন। কথামতে ঠিক হ'ল যে একইসঙ্গে চারটি জাহাজ ছাড়া হবে চার বন্দর থেকে। প্রতিটি জাহাজে থাকবে পঞ্চাশ লক্ষ পাউণ্ড এবং বেশ কিছু সোণার বিস্কুট। সংবাদটা আগেই প্রকাশিত হ'ল জনপ্রিয় খবরের কাগজের পাতায় পাতায়।

জীবনের কোনদিনও কোন ঘটনায় বিন্দুমাত্র ভয় পায়নি চার্লস। সে ঠিক করলো মাত্র তিন-চার জন নিয়ে সে অভিযান চালাবে যাতে কেউ কোন সন্দেহ না করে। নির্দিষ্ট দিনে আবার ডুবলো তার সাবমেরিন, ওদিকে তৈরী আছে ইন্টারপোলের সাহায্যপ্রাপ্ত রক্ষীবাহিনী। এবার যদি চার্লসকে ধরতে না পারে তবে আর মুখ দেখানো যাবে না। সাত দিন সাত রাত চলে এক জীবন নিয়ে খেলা। অবশেষে একদিন জানা গেল কুইন ভিক্টোরিয়া এবার নোঙর ফেলবে। একবার যদি জাহাজ বন্দরে ভেড়ে তবে আর ধরা যাবে না। তৎপর হ'ল চার্লস। পঞ্চাশ লক্ষ পাউণ্ডের স্বপ্নে ক্রমশঃ ডুবতে থাকে সে, এই প্রথম এত বড় অভিযানের সামনে দাঁড়িয়েছে সে। সঙ্গী-সার্থীদের জড়ো করে চার্লস কুইন অফ ভিক্টোরিয়াকে আঘাত হানলো। এবার ভাগ্যদেবী সুপ্রসন্ন ছিলেন না তার ওপর। অলক্ষ্যে হাসছিলেন তিনি। অনেক পাপ আর অবিচারের কাঁটার মুকুট যার মাথায়, সেই চার্লসকে কি চিরদিন বাঁচিয়ে রাখা যায়? ইন্টারপোলের সুশিক্ষিত সার্জেন্ট, জন এডমাসের পিস্তল থেকে একটি বুলেট এসে চার্লসকে আঘাত করায় নিমেষের মধ্যে তার রক্তাক্ত দেহটো নিষ্কিঞ্চ হ'ল তরঙ্গ শোভিত নীল সাগরের জলে। তারপর আর কোন চিহ্নই রইলো না সেই লালমুখো শয়তান,-চার্লসের। □

[একটি বিদেশী গল্প অবলম্বনে লিখিত]

রহিম

বাবলী মণ্ডল

উঃ মাঃ, প্রথম বর্ষ

রহিম একটি গরীব পরিবারের ছেলে, তার মা নেই, অনেক কষ্ট করে সে পাঠশালায় বিদ্যা গ্রহণ করছে। বাড়ীর সমস্ত কাজ করে সে তার বন্ধু আক্রমকে ডেকে নিয়ে পাঠশালায় যায়। রহিমের ফিরতে বেলা বসে যায়। একদিন রহিম পাঠশালা থেকে বাড়ী ফিরে আসতে দেরি হচ্ছে বলে তার বাবা খুব চিন্তিত হয়ে পরলেন। তিনি ভাবলেন যে রহিম তার বন্ধুর বাড়ী যেতে পারে, তখন আকাশ অন্ধকার হয়ে এসেছে এবং বৃষ্টির সম্ভাবনা বলে তিনি ছাতা ও লঠন নিয়ে রহিমের খোঁজে আক্রমের বাড়ীতে গিয়ে রহিমের কথা জিজ্ঞাসা করলেন, তখন আক্রম উত্তর দিল যে আজ রহিম আসেনি কারণ আজ আক্রম পাঠশালায় যায়নি। সে তার মামার সাথে বেরাতে নিষেছিল। আক্রম তার বাবর অনুমতি নিয়ে রহিমের বাবার সঙ্গে রহিমের মৌতো পাঠশালার দিকে বেরিয়ে পরলেন। এদিকে রহিম পাঠশালা থেকে ফিরার সময় পথে জল দেখতে পেয়ে সে ভাবল এখনতো বৃষ্টি হয়নি তবে পথে কোথা থেকে জল এসেছে! সে নদীর বাঁধে খোঁজ করতে লাগল, খোঁজ করতে করতে দেখতে পেল যে বাঁধের গায়ে গর্ত হয়ে জল বের হচ্ছে এবং গর্ত ধীরে ধীরে বড় হচ্ছে। তখন রহিম ভাবল যে গর্ত বড় হলে বাঁধ ভেঙ্গে নদীর জল তাদের গ্রামকে ভাসিয়ে নিয়ে যাবে। তখন রহিম একটি পাথর খুঁজতে লাগল কিন্তু পাওয়া গেল না, না পেয়ে সে নিজের হাত মুঠ করে গর্তে ঢুকিয়ে দিয়ে বসে রইল কিছুখন পর রহিমের বাবা বাঁধের কাছে পৌঁছাল। রহিম লঠনের আলো দেখে চিৎকার করে সাহায্য করতে বলল। রহিমের বাবা ও আক্রম শুনে উত্তর দিল 'আসছি'। কাছে এসে দেখলেন রহিম গর্তে হাত ঢুকিয়ে বসে, ঠাণ্ডায় কাঁপছে। রহিমের বাবার শরীরে একটি চাদর ছিল, সে এই চাদরটা রহিমের শরীরে জাড়িয়ে দিলেন এবং রহিম, আক্রমকে পাড়া প্রতিবেশীদের ডেকে আনতে বলল। তখন গর্ত বেশ বড় হয়েছে। গ্রাম বাসিরা কোদাল, বেলচা এনে মাটি কেটে গর্ত বন্ধ করলেন এবং তারা রহিমের দুঃসাহসীতায় মুগ্ধ হয়ে তাকে প্রশংসা করতে লাগলেন। □

অনিন্দিতা

অভিষেক আইচ

উঃ মাঃ, প্রথম বর্ষ

নরেন্দ্র বাবু অর্থাৎ নরেন্দ্র নাথ রায় শামুকতলা গ্রামে তাঁর একমাত্র কন্যা অনিন্দিতা এবং স্ত্রী জয়াকে নিয়ে বাস করতেন। কিন্তু ব্যবসার জন্য তাঁকেসেই গ্রাম থেকে আট-দশ মাইল দূরে যেতে হতো।

নরেন্দ্র বাবুর মেয়ে অনিন্দিতা পড়াশুনোয় খুব ভালো। প্রত্যেক বছর সে শ্রেণীতে প্রথম হয়। কিন্তু সে দিকে তার বাবার কোন খেয়াল ছিল না। সেইজন্য মেয়ের মনে ছিল খুব দুঃখ। সে সব সময়ে তার মার কাছে আক্ষেপ করত। তাদের মা মেয়ের এই দুঃখ ও তার কারণ যখন তার বাবাকে বলতেন, তখন তার বাবা বলতেন, “মেয়ের ভালো রেজাল্টে কি আনন্দ করব? আজ যদি আমার একটি ছেলে থাকতো আর সে যদি এরকম ভালো ফল করত তাহলে আমি আনন্দ করতে পারতাম আর করতামও, কারণ মেয়েদের লেখা-পড়া শিখিয়ে কোন লাভ নেই। যে কাজটা একটা ছেলে করতে পারে সেই কাজ একটা মেয়ে কোনো দিনই কোনো ভাবেই করতে পারবে না।” দ্বাদশ শ্রেণীর ছাত্রী অনিন্দিতা ভাবত, “বাবার এই ভুল ধারণা আনাকে দূর করতেই হবে।”

কিছুদিন পর অনিন্দিতার পিসি আর তার ছেলে রমেন এসে উপস্থিত হল তাদের বাড়ীতে। পিসি তাঁর ছেলেকে নরেন্দ্র বাবুর কাজে তাঁকে সাহায্য করার জন্য রেখে গেলেন। নরেন্দ্র বাবু পরদিন সকালে রমেনকে তাঁর সঙ্গে যেতে বলায় রমেন বলে ওঠে যে সে ঘরে থেকে মামীকে সাহায্য করবে। রমেন মামার সাথে ব্যবসা করতে তো যেতই না বরং ঘরে বসে খালি অনিন্দিতাকে হুকুম করত, এতে অনিন্দিতার মনে মনে খুব রাগ হতো।

একদিন নরেন্দ্র বাড়ীতে ফিরে তাঁর স্ত্রীকে বললেন, “আমি ব্যবসার কাজে আগামীকাল শহরে যাব, এবং দুদিন পর ফিরে আসব।” কিন্তু কদিন ধরে ওঁর শরীরটা বিশেষ ভালো না থাকায় তাঁর স্ত্রী জয়া ওঁকে যেতে বারণ করলেন। কিন্তু নরেন্দ্র বাবু বললেন যে তিনি না গেলে ব্যবসায় ক্ষতি হয়ে যাবে। পরদিন তিনি রওনা হলেন এবং যাওয়ার সময় রমেনকে পরিবারের সমস্ত দায়িত্ব দিয়ে গেলেন। দুদিন পর অর্থাৎ যে দিন নরেন্দ্র বাবু ফেরার কথা সেদিন প্রচণ্ড ঝড়

-বৃষ্টি চলতে লাগল। নরেন্দ্র বাবু ফেরার সময় পার হয়ে গেছে দেখে তার স্ত্রী কান্না কাটি করতে লাগলেন এবং রমেনকে বললেন, “বাবা! একবার স্টেশনে গিয়ে দেখে আয় তো তোর মামা এখনও ফিরছেন না কেন?” কিন্তু রমেন কিছুতেই যেতে রাজি হল না। সে বলল, “এই ভীষণ দুর্ঘোষের রাতে আমার বাইরে যেতে খুব ভয় করছে। মামা একটু পরে ঠিক চলে আসবেন। বৃষ্টির জন্য হয়তো কোথাও আটকে গেছেন, তুমি চিন্তা করো না।” এই বলে রমেন গিয়ে শুয়ে পরল। কিন্তু জয়া কিছুতেই শান্ত হলেন না। উওরোত্তর দুঃশ্চিন্তা বাড়তে লাগলো। মায়ের মনের এই অবস্থা দেখে অনিন্দিতা নিজেকে আর ঠিক রাখতে পারল না। মায়ের বারন সত্ত্বেও সে বাবাকে নিয়ে আসার জন্য স্টেশনের দিকে গেল। সে গিয়ে দেখল স্টেশনের গেটের সামনে তার বাবা অজ্ঞান হয়ে পরে আছেন। অনেক ডাকাডাকি করেও বাবা সারা দিচ্ছেন না দেখে সে স্টেশন মাস্টারকে গিয়ে ডেকে আনল এবং তাঁরই সাহায্যে তার বাবাকে বাড়ীতে নিয়ে গেল এবং পাশের বাড়ীর ডাক্তার কাকুকে গিয়ে ডেকে নিয়ে এলো। ডাক্তারবাবু এসে নরেন্দ্র বাবুকে দেখে তাঁর স্ত্রীকে বললেন, “ভয়ের কিছু নেই, আমি একটা ইঞ্জেকশন দিয়ে যাচ্ছি আর কাল সকালে এসে একবার গুঁনাকে দেখে যাব। সারারাত অনিন্দিতা তার বাবার মাথার কাছে বসে রইল। পরদিন সকাল বেলায় ডাক্তার বাবু এসে নরেন্দ্র বাবুকে জিজ্ঞাসা করলেন, “কি কেমন লাগছে?” নরেন্দ্র বাবু বললেন, “ভালই, আপনাকে অনেক অনেক ধন্যবাদ। কাল আপনি ও রমেন না থাকলে আমার যে কি হতো?” ডাক্তার বাবু বললেন, “আপনি ভুল করছেন। রমেন নয়...”—এই বলে তিনি সমস্ত ঘটনা বর্ণনা করলেন নরেন্দ্র বাবুর কাছে। সব কথা জানার পর নরেন্দ্র বাবুর দুচোখ দিয়ে জল ঝরতে লাগল। তিনি আনন্দে অনিন্দিতাকে বুকে জড়িয়ে ধরলেন এবং বললেন, “আজ আমার ভুল ভাঙ্গলো যে ছেলেরা সব কাজ পারে আর মেয়েরা পারে না। আজ আমি গর্বিত যে আমি অনিন্দিতার মতো একটা মেয়ের বাবা, রমেনের মতো ভীতু, কাপুরুষ ছেলের বাবা নই।” অনিন্দিতা ও তার মাও খুব আনন্দিত হলো নরেন্দ্র বাবুর এই কথায়। □

নির্বোধ চোর

সংহিতা দেবনাথ

উঃ মাঃ, দ্বিতীয় বর্ষ

কোনো এক গ্রামের এক গৃহস্থের বাড়ীতে খুব বড় রকমের চুরি হয়ে গেল। বাড়ির মালিক কিছুতেই চোর ধরতে পারল না। পুলিশ ও অনেক চেষ্টা করে ব্যর্থ হ'ল। সেই গ্রামে একজন জ্ঞানী ব্যক্তি বাস করতেন, চতুর বলে তার খুব খ্যাতি ছিল। নিরুপায় গৃহস্থ সঙ্গী সাথী নিয়ে এই জ্ঞানী ব্যক্তিকে চোর ধরে দেবার জন্য অনুরোধ জানালো। তিনি রাজী হয়ে বললেন, 'ঠিক আছে, চোর ধরে দেবো। তবে প্রত্যেককেই আমার কথা মতো কাজ করতে হবে। এই বলে তিনি সেই গ্রামের প্রতিটি লোককে সমান মাপের একখণ্ড করে কঞ্চি দিলেন। বলে দিলেন পরদিন সকালে উঠে তারা প্রত্যেকে যেন নিজ নিজ কঞ্চিটি ফিরিয়ে দিয়ে যায়। কারণ যে ব্যক্তি চুরি করেছে এই একরাত্রির ভিতরেই তার কঞ্চিটি এক ইঞ্চি বেড়ে যাবে। অন্যসকলের কঞ্চি যেমন আছে তেমনি থাকবে। গ্রামের লোকেরা নিজ নিজ কঞ্চির টুকুরা হাতে নিয়ে বাড়ি ফিরে এলো। যে লোকটি আসল চোর সে তো কঞ্চিখণ্ড নিয়ে মহাবিপদে পড়ল। এদিকে রাত্রি বেড়ে চলেছে। সে ঘুমোতে পারছে না। কঞ্চি হাতে নিয়ে বসে আছে। আর মাঝে মাঝে তা মেপে দেখছে ইতিমধ্যেই এক ইঞ্চি বেড়ে গেছে কিনা। যদি ঘুম হতে উঠে দেখে যে কঞ্চিটি অন্য সকলের কঞ্চির চেয়ে এক ইঞ্চি লম্বা তবে তো সে নির্ঘাত ধরা পড়ে যাবে! শেষ পর্যন্ত সে একটা উপায় খুঁজে বের করল। ঘরের কোন হতে একটি দা এনে কঞ্চিটি থেকে ঠিক এক ইঞ্চি একটি টুকরো কেটে ফেলে দিল। লোকটি এবার নিশ্চিন্ত মনে ঘুমোতে গেল। পরদিন সকালে গ্রামের অন্য সকলের সঙ্গে এই লোকটিও জ্ঞানী ব্যক্তির নিকট কঞ্চির টুকুরাটি ফিরিয়ে দিল। তিনি মেপে দেখলেন এই ব্যক্তির কঞ্চিই কেবল এক ইঞ্চি কমে গেছে। আসলে চোরটি জ্ঞানী ব্যক্তির বুদ্ধির নিকট ধরা পরে গেল। □

ভাগ্য চক্র

রিণ্টু দাস

উঃ মাঃ, প্রথম বর্ষ

অনেক দিন আগের কথা। ‘রাজদুয়ার’ নামক এক রাজ্যে এক রাজা ছিল। রাজাটি খুব দয়ালু, যাকে তাকে সে ধন বিলিয়ে দেয়। এক দিন রাজা রাজ্যের এক পুকুরে স্নান করতে গিয়েছিল। রাজা তার মাথার মুকুট, হাতের আংটা, গলার মালা এক বড় পাথরের উপর রেখে স্নান করছিল। সেই সময় সেই পথ দিয়ে একটি ছোট বালক যাচ্ছিল। বালকটি দুষ্ট, সে রাজার অলংকার দেখে নিজেকে ধরে রাখতে পারলো না, সেখান থেকে সে রাজার আংটা নিয়ে পালালো। রাজা স্নান করে এসে দেখে মুকুট, মালা আছে, কিন্তু আংটা পেল না। রাজা তার রাজসভায় গিয়ে মন্ত্রী ও প্রজাদের এবং রাজ্যের সকল মানুষদের জানিয়ে দিল যে, “আমার আংটা রাজ্যের পুকুরের সামনে হারিয়ে গেছে, যে আমাকে আমার আংটা খুঁজে দিতে পারবে তাকে আমি এক আকর্ষিত উপহার প্রদান করবো।” বালকটি রাজার এই বচন শুনতে পেয়ে, পরদিন রাজার রাজসভায় আংটা নিয়ে উপস্থিত হল। রাজা নিজের আংটা পেয়ে আনন্দে আটখানা হল। রাজা বালকটিকে নানা ধরণের উপহারে ভরে দিল। বালকটি উপহার নিয়ে আনন্দে রাজসভা থেকে প্রস্থান করলো।

এই ঘটনার কিছুদিন পর সেই রাজ্যে এক জমিদার জাহাজে করে এসেছিল। জমিদারের কাছে একজোড়া হাঁস, একটি লাঠি এবং এই জাহাজটির ছাড়া আর কিছু ছিল না। জমিদার রাজার নিকট গিয়ে বলিল। ‘মহারাজ’ আমার এই হাঁস দুইটির মধ্যে কোনটি স্ত্রী এবং কোনটি পুরুষ হাঁস, আর আমার এই লাঠির উল্টো এবং সোজা দিক কোনটি যদি বলেন তাহলে আমার এই জাহাজ আপনার হবে আর যদি আপনি এই দুই প্রশ্নের উত্তর দিতে সক্ষম না হন তাহলে আপনার এই রাজ্য আমার হবে। রাজাকে কেউ এই প্রশ্নের উত্তর দিতে পারল না। অবশেষে রাজা ঐ বালকটিকে দরবারে ডাকলো। রাজা বালকটিকে বলল, “যদি তুমি জমিদারের দুইটি প্রশ্নের উত্তর দিতে পার তাহলে আমি তোমাকে আমার একমাত্র উত্তরাধিকারী বানাবো। অন্যথা তোমাকে নিজের প্রাণ থেকে বঞ্চিত হতে হবে।

বালকটি ভয়ে কাতর, কিন্তু ভয় প্রকাশ না করে বলল, 'নিশ্চয় পারবো।' এই বলে সে ঘরে চলে গেল। ঘরে গিয়ে বালকটি অনেক চেষ্টা করল প্রশ্ন দুইটির উত্তর জানবার জন্য, কিন্তু কোন লাভ হল না। শেষে বালকটি আত্মহত্যার উদ্দেশ্যে নদীতে ঝাঁপ দিল। কিন্তু যার ভাগ্যে মরণ থাকেনা সে কেমন করে মরবে, জলে পরে সে অজ্ঞান হয়ে ভেসে আসলো নদীর জলের স্রোতে। যখন জ্ঞান ফিরে পেলো তখন সে নিজেকে নদীর তীরে পেলো। সেখানে একটি নৌকা ছিল। ঐ নৌকায় জমিদার ও কিছু ব্যক্তি বসে কিছু কথা বলছিল। বালকটি কাছে এসে শুনতে পেলো যে তাঁরা সেই প্রশ্নের বিষয়ে কিছু বলছে। মহারাজের এই সামান্য কিছু জ্ঞান নেই যে, হাঁস দুইটিকে জলের সামনে রেখে দিলে যে হাসটি জলে প্রথমে ঢুকবে সেটি পুরুষ হাঁস এবং পরে যেটি ঢুকবে সেটি স্ত্রী হাঁস। আর আমার আরেক প্রশ্নের উত্তর হল লাঠিটিকে যদি জলে ডুবিয়ে দেওয়া হয় তাহলে লাঠির উল্টো দিকটি জলের ভিতরে থাকবে এবং সোজা দিকটি জলের উপরে থাকবে। বালকটি এই গুলি শুনে সেখান থেকে তাড়াতাড়ি চলে গেল।

পরদিন বালকটি রাজসভায় উপস্থিত হয়ে দুইটি প্রশ্নের উত্তর সঠিক দেখিয়ে দিল। জমিদার আশ্চর্য নজরে বালকটির দিকে তাকিয়ে রইল। জমিদারকে মানতে হল যে বালকটির উত্তর সঠিক, নিজের কথা অনুসারে সে নিজের জাহাজটি মহারাজকে দিয়ে সে সেখান থেকে চলে গেল। রাজা ঐ বালকটি বুদ্ধির উপর গর্ব করল এবং নিজের রাজ্যের উত্তরাধিকারী তাকে বানালো। এই ভাবে বালকটি নিজের ভাগ্যের রেখার পরিবর্তন দেখে আনন্দিত হল এবং রাজ্যের রাজকুমার হিসাবে সে থাকতে লাগলো। □

দারোয়ানের অসতর্কতা

প্রসেনজিৎ দেব

উঃ মাঃ, প্রথম বর্ষ

একদা একসময় কোনো এক শহরে একটি বিশাল বাণিজ্যিক অট্টালিকা ছিল। এবং সেই অট্টালিকার মালিক প্রচুর ধনসম্পন্ন ব্যক্তি ছিল। কিন্তু প্রায়ই চোর ডাকাতেরা সেখানে চুরি করে প্রচুর ক্ষতি ঘটাত। ইহাতে অট্টালিকার মালিক চিন্তিত হলেন যে তাকে তার অট্টালিকাটির দেখাশুনার জন্য একজন দারোয়ান নিযুক্ত করা উচিত। যাতে চোরেরা চুরি করার চেষ্টা করলে ধরা পড়ে। বন্ধুদের কথাতে তিনি একমত হলেন। এক বন্ধুদের আদেশ অনুসারে সে একজন দারোয়ান নিযুক্ত করলেন। সে খুব প্রবঞ্চক এবং বদমাস স্বভাবের লোক ছিল। এই অর্থে সে খুব কম সময়েই আশ্চর্যকৃত্যের সহিত তার কার্য সম্পন্ন করত। কিন্তু সে সবসময় চাইত যাতে তার মালিক সন্তুষ্ট হয়।

একদিন সে তার মালিককে বলল যে গতরাত্রে সে একটি স্বপ্ন দেখেছে। এবং সেই স্বপ্ন সে দেখেছে যে সে একটি চোরকে ধরেছে। এবং যখন সে সেই স্বপ্ন থেকে জাগরিত হয়। তখন সে হঠাৎ একটি চোরের চুরির প্রয়াস সেখানে দেখতে গেলো। এবং চোরটি তার হাতে ধরা পড়ল, এবং তার স্বপ্ন বাস্তবে পরিণত হল। এইসব কথা মালিকটি অতি আনন্দের সঙ্গে শুনলেন। তিনি তার সাহসের জন্য তার প্রশংসা করলেন। এক দারোয়ানটিকে কিছু টাকা দিয়ে পুরস্কৃত করলেন। সে অনেক আনন্দিত হল। কিন্তু কিছুক্ষণ পরে দারোয়ানটির প্রসন্ন চেহারা শীঘ্রই বিষাদে পূর্ণ হল। কারণ মালিকটি তাকে তার চাকুরি থেকে বরখাস্ত করে দিয়েছিল। কিছুক্ষণ পরে যখন দারোয়ানটি তার মালিকের নিকট তাকে বরখাস্ত করার কারণ জানিতে চাইল, তখন মালিকটি তাকে বলল যে রাত্রে পাহারাদার হিসাবে একটি দারোয়ানের কর্তব্য যে সারা রাত্র জাগরিত থেকে নিজের কাজ করা। কিন্তু সেই রাতে সে তার কর্মে ব্যস্ত ছিলনা করা সেই সময় সে গভীর নিদ্রায় মগ্ন ছিল। এবং তাহার স্বপ্ন এই কথাটি প্রমাণিত করল।

দারোয়ানটি কোনো প্রতিবাদ করল না এবং সেখান থেকে সে নীরবে চলে গেল। □

টপ কোয়ার্ক : একটি অভিনব আবিষ্কার

সংগীতা দেবনাথ

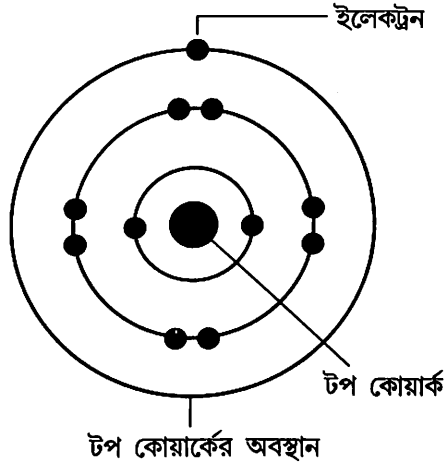
উঃ মাঃ, দ্বিতীয় বর্ষ

পদার্থ বিজ্ঞানের নতুন নতুন আবিষ্কারের ভিতরে একটি অভিনব আবিষ্কার হচ্ছে ১৯৯৫ সনের ২ মার্চ তারিখে আমেরিকা যুক্তরাষ্ট্রতে হওয়া কোয়ার্ক জগতের শেষ কণিকাটি অর্থাৎ 'টপ কোয়ার্ক' (Top Quark) টপ কোয়ার্কের আবিষ্কার হওয়ার খবরটি ইউ.এস. এর. এফ. এন. এ. এল. অর্থাৎ (Fermi National Acceleration Lab) গবেষণাগারে ঘোষণা করে। তারপর আবিষ্কারের পর তাত্ত্বিক গণনা এবং পরীক্ষা নিরীক্ষা করে আনা পদার্থগুলি পূর্ণরূপে প্রতিষ্ঠিত করা হলো।

প্রকৃতপক্ষে কোয়ার্ক হচ্ছে পদার্থের সবচাইতে ক্ষুদ্রতম কণিকা। এই কণিকাটি আর ভাঙ্গা যায় না। আমরা সবাই জানি যে পরমাণু (atom) নামের একটি ফাঁপা কণিকার দ্বারা পদার্থ গঠিত। ইহার কেন্দ্রে থাকা নিউক্লিয়াস নামের অঞ্চলটিতে পরমাণুটির সমস্ত ভার জড়ো হয়ে থাকে। এই কেন্দ্রটি আবার প্রোটন এবং নিউট্রন কণিকার দ্বারা গঠিত। অন্যদিকে এই কণা দুটিও ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র কণিকার দ্বারা গঠিত এবং এইগুলিকে কোয়ার্ক বলে। এখন পর্যন্ত আবিষ্কৃত হওয়া কোয়ার্ক গুলিকে এইভাবে নামকরণ করা হয়েছে —আপ, ডাউন, রেপ্টেঞ্জ, ছাম, বটম এবং টপ।

কোয়ার্ক জগতের শেষ কণিকাটি হল 'টপ কোয়ার্ক' সংক্ষেপে 'টি' ইহা আবিষ্কার করা অত্যন্ত জটিল কাজ। কেননা প্রোটন এবং নিউট্রন কণার দ্বারা কোয়ার্ক কণাগুলি 'গ্লুবন' নামের এক শক্তির আদান-প্রদানের ফলে দল বেষ্টিত থাকে। এবং এক বিশেষ ধরণের বর্ণ বল (Colour force) এগুলিকে আটুটভাবে বেষ্টিত রাখে। সেইজন্য অতি দ্রুতবেগী কণিকার দ্বারা ধাক্কা খেলেও এদের মধ্যের বন্ধন ভাঙতে পারে না। ইহাছাড়াও কোয়ার্ক এবং নিউক্লিয়াস কণাগুলি সমধর্মী হওয়ার জন্য এই দুই কণা সমসুখী হলে বিকর্ষিত হয়। সেইজন্য কোয়ার্ক কণাকে বিদ্যুৎ ক্ষেত্রের মধ্যে প্রেরণ করেই নিউক্লিয়াসের উপর চাপান সম্ভব হয় এবং ইহার জন্য e^2 (Electron volt) একক ব্যবহার করা হয়। ($100 \text{ eV} = 100 \text{ eV}$) কিন্তু এই জটিলতাক পার করে টপ কোয়ার্ক

আবিষ্কার করে বিশ্বকে আচরিত করে তোলে CDF (Collicler Detector at Fermi Lab) এবং D-Zero (D - O) নামের দুইটি দল। ইহার ফলে তাঁরা ব্যবহার করা যন্ত্রটিকে 'Tave trom' নামে জানা যায়। এই যন্ত্রটির ভিতরে বিদ্যুৎ প্রবাহ এবং চুম্বকো দ্বারা প্রটন এবং অতি প্রটনের দুটি গোটক উচ্চ বেগ প্রদান করা হয়। যার

ফলে এগুলির মধ্যে প্রকাণ্ড বিশ্লেষণ ঘটে। এই বিশ্লেষণের ফলে উৎপন্ন হওয়া শক্তির একটি আস পুনরায় পদার্থে রূপান্তরিত হয়। এই পদার্থটি একটি ক্ষুদ্র কণার মত এবং ইহাই টপ কোয়ার্ক। এই পদার্থ কণিকাটি ক্ষণস্থায়ী এবং সৃষ্টি হওয়ার ঠিক কিছুক্ষণ পরেই ভেঙ্গে খণ্ড-বিখণ্ড হয়ে যায়। সেইজন্য কম্পিউটারে সৃষ্টি করা লেখের সাহায্যে টপ কোয়ার্কের অবস্থিতি নির্ণয় করা হয়।

এখন পর্যন্ত আবিষ্কৃত হওয়া কোয়ার্কের ভিতরে টপ কোয়ার্কের ওজন বা ভার সবচাইতে বেশী। বিজ্ঞানী আইনস্টাইনের আপেক্ষিকতা বাদের সমীকরণ ($E = mc^2$) ব্যবহার করে পদার্থের ভর (m) এবং শক্তির (E) মধ্যে সম্পর্ক সুদৃঢ় করে পরমাণু বিজ্ঞানীয়া কোয়ার্কের ভর গণনা করেছিল। গণনার পরে দেখা গেল যে টপ কোয়ার্কের ভর ইহার আধান প্রটন কণার ভর থেকেও প্রায় ২০০ গুণ বেশী। ইহার পরেও অনেক বিস্ময়কর কথা আমার মধ্যে আসছে এবং অনেক বিস্ময়কর আবিষ্কার এখন আসা বাকী আছে। □

চেন্নাই পরিক্রমা

ওমি ভট্টাচার্য

উঃ মাঃ, প্রথম বর্ষ

আনন্দে ও উৎসাহে ঘুমই আসছিল না সেদিন। আর মাত্র একটা রাত, তার পরই ৮ ফেব্রুয়ারী ১৯৯৮ সন। আমার জীবনের একটি অন্যতম স্মরণীয় দিন। সেদিন আমি প্রথম যাত্রা করব আসামের বাইরে কোন দূর শহরের উদ্দেশ্যে। আমরা বেড়াতে যাচ্ছি দক্ষিণ ভারতের চেন্নাই শহরে। যা ছিল স্বপ্নের অতীত, তা এখন বাস্তবে রূপ নিতে চলেছে।

গৌহাটী থেকে ট্রেনে চেপে সকাল ৫ টার সময় রওনা হলাম। রাস্তা লম্বা, আড়াই দিনের পথ। জানালা দিয়ে দেখা প্রকৃতির সুন্দর সুন্দর দৃশ্য, বড় বড় স্টেশন আমার কচি মনে কি যে প্রভাব ফেলেছিল তা মুখে বলা যায় না। এই পৃথিবী যেন স্বপ্নপুরীর মত মনে হচ্ছিল। ১১ ফেব্রুয়ারী দুপুর তিনটার সময় আমরা চেন্নাই স্টেশনে পৌঁছলাম। একটি হোটেলে আমাদের থাকার ব্যবস্থা করা হল।

আমাদের হোটেলের কিছু দুরেই ছিল Apollo Hospital. মাকে নিয়ে সেখানে গিয়েছি দুই-একবার চেকাপের জন্য। Hospital-ও যে এত সুন্দর, এত পরিষ্কার চকচকে হয় যে মন্দিরের সঙ্গে তুলনা করা যায়, তা আমি সেখানে গিয়েই বুঝতে পারলাম।

তার পর খাবার, খাবারের কথা আর কি বল। তখন আমি খুবই ছোট, বাইরের নতুন নতুন খাবার খেতে আমার যে কি ভাল লাগত, সেই অভ্যাসটা অবশ্য এখনও আমার আছে। যে কয়েকটা দিন সেখানে ছিলাম, ভারতের সঙ্গে তো আমার সম্পর্কই ছিল না। ক্ষিদে পেলাই কেবল ইউলি-সাম্বর, ধোসা আর কত কি দক্ষিণ ভারতীয় খাবার! কারণ সেখানে টক জাতীয় Fast Food এর প্রচলন বেশী। সেখানে খাবার নারকেল তেল দিয়ে তৈরী করা হয়। সেখানে আমি এক ধরনের কলা দেখেছিলাম। তার খোসাটা লাল, কি আশ্চর্যের, তাই না? এই জিনিসটি আসামে কোন দিনই আমি দেখি না।

একদিন আমি বাবার সঙ্গে হেঁতে ঘুরছিলাম। একটি অতি আশ্চর্যের জিনিস লক্ষ্য করেছিলাম সেইদিন। রাস্তার পাশের একটি সিঁড়ি দিয়ে বাবা

আমাকে নীচে নিয়ে গেলেন। সেটা ছিল Underground রাস্তা। আবার একটি সিঁড়ি দিয়ে বাইরে এসে দেখি আমরা রাস্তার ওপাশে পৌঁছে গেছি। তখন পর্যন্ত আমি কোলকাতাও যাইনি ও সেখানের Metro Rail ও দেখি নাই, তাই মাটির নীচেও কোন রাস্তা হতে পারে সে বিষয়ে সম্পূর্ণ অনভিজ্ঞ ছিলাম। তাই সেই Underground রাস্তাটাও আমার ছোট মনে গভীর রেখাপাত করে ছিল। একদিন Tea market এ গিয়েছিলাম Shopping করার জন্য। কি বিশাল মার্কেট সেটা, একদিনে সম্পূর্ণটা দেখা সম্ভবই নয়। কত জিনিস সেখানে, দেখে শেষই করা যায় না।

আমার সবচেয়ে বেশী লালসা ছিল সমুদ্র দেখার। সমুদ্র পাড়ের শহরে এসে সমুদ্র দেখব না সেটা কি হয়? সমুদ্র দেখবার উদ্দেশ্যে আমরা D. G. P. Golden beach এ গিয়েছিলাম। শুধু টেলিভিশনে যে সমুদ্রকে দেখেছিলাম তাকে হাতের কাছে পেয়ে আমার যে কি আনন্দই হয়েছিল তা শব্দে প্রকাশ করার ক্ষমতা আমার নেই। শুধু বলবো সব কিছুই যেন স্বপ্ন মনে হচ্ছিল। সেই সমুদ্রের পাড়ে অনেকটা জায়গা বালি দিয়ে হেঁটে যেতে হত। বার বার সমুদ্রের ঠাণ্ডা জল এসে আমার হাঁটু পর্যন্ত ভিজিয়ে দিয়ে যেত। আঃ! সমুদ্রের ঠাণ্ডা জলের কি কোমল স্পর্শ! অশাস্ত বড় বড় ঢেউ গুলিকে যখন আসতে দেখতাম আমি ভয়ে চোখ বুজতাম। মনে হত যেন আমার দিকেই ধেয়ে আসছে, সমুদ্রের পাড়ে কত যে শঙ্খ, কিনুক, কুড়িয়ে ছিলাম তার হিসেব নেই। সমুদ্রের পাড়ে দেখেছিলাম কত মাছ বিছিয়ে রাখতে। Golden beach টি সম্পূর্ণ ঘুরে দেখেছিলাম, ভীষণ সুন্দর ও আকর্ষণীয়।

একদিন ট্রেভেলিং বাসে চড়ে কয়েকটি জায়গায় গিয়েছিলাম বেড়াতে সেগুলো হল : ক্রোকোডাইল ব্যঙ্ক, মহাবলী পুরম (সমুদ্রতীরে পঞ্চবদের স্থাপিত পঞ্চরথ মন্দির) পক্ষীতীর্থম, কাঞ্চীপুরম (শিবকাঞ্চী ও বিষ্ণুকাঞ্চী) সব কিছুই যেন নয়ন জোড়ানো। অবশেষে পেড়ামবুদুরে রাজীব গান্ধী মেমোরিয়েল, এতে ও গিয়েছিলাম। কি শাস্ত জায়গা, সর্বত্র সবুজ ঘাসে ভরা। সেখানেই রাজীব গান্ধীকে হত্যা করা হয়। এই জায়গাটিতে সেই দুর্ঘটনার শোক এখনও অনুভূত হয়। মনের এক কোনে বেদনার সাড়া পাওয়া যায়।

চেন্নাইয়ের রামকৃষ্ণ মিশন যে কি সুন্দর, তার বর্ণনা আমরা সেখানে গিয়ে শুনতে পেয়েছি। কিন্তু আমাদের সময় কম, ফিরে আসার টিকিট হয়ে গেছে তাই চোখে দেখা হল না।

এই কয়েকটা দিনেই সেই জায়গাটা কি যে আপন হয়ে গিয়েছিল যে জায়গাটি ছেড়ে আসতে সবারই কষ্ট হচ্ছিল। তবু ঘরে তো আসতেই হবে। ২৫ ফেব্রুয়ারী আমরা গৌহাটী ফিরে আসলাম।

এত বছর পরও সেই চেন্নাই যাত্রার অপূর্ব স্মৃতি আমার মনের ভিতর স্পষ্ট আঁকা রয়েছে, আর সারা জীবন থাকবে।

এখনও অবসর সময়ে আমার মন উড়ে যায় সেই সাগর পাড়ে, সেই পাতালপুরীর রাস্তায়, সেই কাঞ্চীপুরম মন্দিরে। আমার আশা আবার কোন দিন যদি সেখানে যাবার সুযোগ হয়, বালাজী মন্দির ও রামকৃষ্ণ মিশন অবশ্য দর্শন করব। □

আমার পুরী ভ্রমণ কাহিনী

সুস্মিতা দেবনাথ

উঃ মাঃ, দ্বিতীয় বর্ষ

২০০১ সনের ৩১ শে ডিসেম্বর। বছরের এই শেষ দিনটিতে আমি আমার প্রথম ভ্রমণ যাত্রা পুরীতে আরম্ভ করেছিলাম। সঙ্গে ছিল আমার মা ও আমার বাবা।

গুয়াহাটী থেকে সকাল সাতটার সময় কামরূপ এক্সপ্রেছে উঠে আমরা কলকাতা যাত্রা আরম্ভ করলাম। পরের দিন ১ জানুয়ারী ২০০২ সন। সকাল সাতটার সময় আমরা কলকাতার হাওরা স্টেশনে পৌঁছেছিলাম। আমরা স্টেশনের সাথে থাকা 'যাত্রী নিবাসে'র রুম একটিতে ছিলাম। কারণ আমাদের পুরীতে যাওয়ার ট্রেনটি ছিল বিকাল ৬ টায়। আমরা হাত পা ধুয়ে জলপান করে। তারপর ১১ টার সময় মেট্রো ট্রেনে উঠার জন্য টেক্সী নিয়ে এসপ্লেনেডে গেলাম। তার পর মেট্রো ট্রেন এসে পৌঁছালো। ধাক্কা-ধাক্কি করে সেই ট্রেনে উঠে পরলাম এবং কালীঘাটে নেমে সেখানে কালী মন্দির দর্শন করে পুনরায় মেট্রো ট্রেনে উঠে এসপ্লেনেডে ফিরে আসলাম। তার পর 'যাত্রী নিবাসে' এসে দুপরের ভাত খেয়ে বিকাল ৬ টা বাজার আগে আগে পুনরায় প্লেটফর্মে পৌঁছে গেলাম। ইতিমধ্যে আমাদের পুরী যাওয়ার 'জগন্নাথ এক্সপ্রেস' ট্রেনটি এসে পৌঁছালো এবং আমরা সেই ট্রেনে উঠে পরলাম।

সকাল ৫ টায় আমরা পুরী স্টেশন পৌঁছলাম। সেখান থেকে টেক্সী নিয়ে আমরা 'সবিতা লজ' নামক লজে গিয়ে উঠলাম। আমাদের লজটি ছিল সাগরের একবারে নিকটে। লজে এসে আমাদের যাবতীয় জিনিষ-পত্র রেখে আমরা সাগরের মনোরম দৃশ্য উপভোগ করলাম। সাগরের ঢেউ গুলি দেখে আমার মন আনন্দে নেচে উঠল। সাগরের কিনারে গিয়ে সাগরের লোণা জল ও বালি স্পর্শ করলাম। পুরীতে গিয়ে আমাদের অনেক দেশ বিদেশী পর্যটকের সঙ্গে পরিচয় হয়েছিলো।

পরের দিন সকাল ১০ টার সময় আমরা পুরীর বিখ্যাত 'জগন্নাথ মন্দির' দর্শন করতে গেলাম। এই মন্দিরটি সমগ্র এশিয়ার ভিতরে বড় মন্দির বলে জানা যায়। মন্দির দর্শন করে লজে এসে আমরা দুপরের ভাত খেয়ে নিলাম। তার পর

বিকালে আবার 'স্বর্গদ্বার' নামক জায়গাটিতে গিয়ে সেখানে থাকা বিভিন্ন মেলা, খেলা, বিভিন্ন খাদ্য সামগ্রীর দোকান, বিভিন্ন ধরণের শঙ্খ, মণি, মুক্তা ইত্যাদি বিভিন্ন মনোহারী জিনিষের দোকান দেখেছিলাম। বিশেষকরে দেখার মত সাগরের পারে থাকা ছোট ছোট গ্লাসের 'শ্বো কেস' গুলিতে থাকা বিভিন্ন সাগরীয় মাছ লবন, হলদু মেখে সাজিয়ে রাখা ছিল। গ্রাহক যেই মাছটি খেতে চায় তা সঙ্গে সঙ্গে ভেজে দেওয়া হয়। পরের দিন সকালে কোনার্কের বিখ্যাত 'সূর্য মন্দির' দেখতে গেলাম। পুরীর থেকে কোনার্কের দূরত্ব প্রায় ৫০ কি.মি.। রাস্তায় যেতে ২০০০ সনে হওয়া প্রলয়ংকারী ঘূর্ণী ঝড়ে গাছ-গাছালি ও সব বাড়ির যা ক্ষয় ক্ষতি হয়েছিলো তা দেখতে পেলাম। 'সূর্য মন্দিরটি' দেখার জন্য আমি একজন গাইড নিয়ে ছিলাম। সম্পূর্ণ মন্দিরটি আটটা চাকাযুক্ত একটি রথের আকৃতিতে নির্মিত। সেখান থেকে আমরা 'সাতপুরা' নামক একটি জায়গায় গেলাম। তারপর নৌকা করে 'সি মাউথে' গেলাম। 'সি মাউথ' হলো চিঙ্কালেক এবং বঙ্গোপসাগরের সঙ্গম স্থল। চিঙ্কালেকের মধ্যে একটি 'ডলফিন' পার্ক আছে। আমরা সব জায়গা ঘুরে নৌকায় ফিরে আসতে রাত্রি হয়ে গেল। সেইদিন ছিল অমাবস্যার রাত্রি। চারিদিকে ছিল অন্ধকার। আর এই অন্ধকার রাত্রিতে জলের মধ্যে দিয়ে নৌকা করে আসতে আমার খুব ভয় লেগেছিলো। তারপর সব জায়গা ঘুরে লজে ফিরে আসতে আসতে ৭.৩০ বেজে গিয়েছিলো।

পরেরদিন আমরা সকাল ৯ টার সময় পুরী ছেড়ে ভুবনেশ্বরে আসলাম। ভুবনেশ্বর উরিষ্যার রাজধানী। ভুবনেশ্বর গুয়াহাটীর থেকে বড় শহর। দেখতেও খুব পরিষ্কার। প্রথমে আমরা ভুবনেশ্বরের বিখ্যাত 'নন্দন-কানন' চিড়িয়াখানাটি দেখতে গেলাম। সেখানে বিশেষ দেখার আছে সাদা বাঘ। বাকী আমাদের গুয়াহাটীর চিড়িয়াখানার মতই। তারপর আমাদের 'Rope way' তে উঠার সৌভাগ্য হল। Rope way তে গিয়ে আমরা 'বটানিকেল গার্ডেন' গেলাম। সেখানে বিশেষ আকর্ষণীয় জিনিস গুলি হ'ল অনেক বছরের পুরাণো বনসাইর বিভিন্ন চাড়াগাছ। ৪৫/৫০ বছরের পুরানো বনসাই আম গাছ। সেখানের বিভিন্ন জিনিস দেখে মন আনন্দিত হয়ে গেল। পরের দিন সকালে আমরা 'নিক' পার্ক' দেখতে গেলাম। সেখানে আমাদের মত ছেলে মেয়েদের খেলার জন্য ১০ টি খেলা আছে। সেখানে থাকা পুকুরের চারিদিকে আমরা Padding Boat এর মধ্যে উঠে ঘুরেছিলাম এবং সকল ধরনের আনন্দ উপভোগ করে বিকালের ৫ টার ট্রেনে গুয়াহাটী ফিরে আসার জন্য তৈরী হলাম। এইভাবে পুরীতে কয়েকদিন কাটিয়ে অনেক সোণালী স্মৃতি সঞ্চয় করে আমরা নিজের জায়গায় ফিরে এলাম। □

কাজিরাস্তা

কঙ্কনা আচার্য

গত বৎসর পরীক্ষার পর গিয়েছিলাম কাজিরাস্তা,
দেখতে সেখানকার আকাশ, জল, জঙ্গল আর ডাঙা।
দেখেছিলাম বাঘ, ভালুক, পাখী নানারকম,
আর দেখেছিলাম সেখানে ময়ূরের মেলা পেখম।
এক খড়্গী গণ্ডার হল কাজিরাস্তার সেরা প্রাণী,
হাতীর পিঠে চড়ে বসে এসবই দেখেছিলাম আমি।
ধনেশ, টিয়া, ময়ূর, রাজহাঁস কাজিরাস্তার বিখ্যাত পাখী।
তাদের দেখে মন ভরেনা, জুড়ায় না যে আঁখি।
কাজিরাস্তার প্রাকৃতিক দৃশ্য অতীব সুন্দর,
পাহাড়ী ঝর্ণা, নদী সেখানে বইছে নিরন্তর।
এসবই দেখতে আমার তিনদিন কেটে গেল,
তারপর আমাদের বাড়ীতে, ফিরে আসতে হল।
চারদিনের দিন সকালবেলা চড়ে বসলাম গাড়ী,
কাজিরাস্তাকে বিদায় দিয়ে ফিরে এলাম বাড়ী।

কে. সি. দাস বাণিজ্য মহাবিদ্যালয়

শ্যামলী সাহা

উঃ মাঃ, দ্বিতীয় বর্ষ

হে মহাবিদ্যালয় নিকেতন
তোমার দ্বার প্রাপ্তে এসে,
পেয়েছি এক অনাবিল আনন্দ
প্রাণ উঠেছে নেচে,
তোমার বুকে আছে
কত মহান শিক্ষাগুরু,
তাদের কৃতবিদ্যা কিছু
নিতে এসেছি তোমার কাছে,
তুমি মোরে করিও দান
সেই বিদ্যা, যাতে বিদ্যার
বলে হতে পারি বলিয়ান,
তোমার শিক্ষাগুরুদের গুণে
হতে পারি যেন জ্ঞানী
সেই আর্শীবাদ করিও তুমি।

□□□

প্রতিশ্রুতি

প্রাণকৃষ্ণ দাস

বি. কম, প্রথম বর্ষ

তার খবর এলো
যেন
চৈতী আকাশে
কাল বৈশাখীর
আগম বার্তা!!
আমার সাজানো বাগানের রজনীগন্ধা
তুমি নির্ভয়ে থেকে
সকালের প্রথম সূর্য
তোমাকেই খুঁজবে
প্রতিদিনের মতো.....
প্রতিদিনের মতো
জ্যাৎস্নাকে সঙ্গী করে
তোমার সান্নিধ্যেই
ব্যাকুল হবে
রাতের চাঁদ
ভোরের পাখিরা তোমার
ঘুম ভাঙাবে
আমি
প্রতিশ্রুতি দিলাম।

□□□

কবি

মলি চক্রবর্তী

উঃ মাঃ, দ্বিতীয় বর্ষ

আমি কবি নই-বিজ্ঞানী,
যেখানে আমার দৃষ্টি শেষ হয়ে যায়।
আমি ক্ষান্ত হইনা, চলে যাই দিগন্ত পেরিয়ে
করি প্রকৃতির সৃষ্টি।
আমি করি তুলনা—দেখি তার সাদৃশ্য
দৃষ্টির অস্ত্রালে। -
যেখানে বিজ্ঞানীর পরীক্ষা অচল
আমি সেখানে যাই হারিয়ে।
বিজ্ঞানী দেখে বস্তুর ভিতর বাহির
পরীক্ষা নিরীক্ষা করে তার রহস্য।
কিন্তু আমি—
আমি দিই উপমা, দেখি আমাকে
করি না তাকে নগণ্য।
গড়ে তুলি সুন্দর হতে সুন্দরতর
আমার দেখার শেষ নেই,
কেননা
আমি চাই শাস্তি—
সুন্দরকে আরো সুন্দর করে দেখতে চাই
আমি কল্পনায় শুনতে পাই
সৃষ্টির আহ্বান
তাই হইতো আমি কবি।

দুর্গা পূজা

চম্পা মণ্ডল

উঃ মাঃ, প্রথম বর্ষ

আসলো আবার দুর্গা পূজা
সাথে নিয়ে খুশির মালা
সকলে এবার আসবে বাড়ী
খুশির বাদল পরবে ঝরি
বাজারে যাব পোষাক আনব
নানা রংএর সাজে সাজব
তাই দেখেনা বলবে সবাই
আসলো পূজা ওই দেখ ভাই
দেবী আসবেন ঘোড়ায় চড়ে
পিছেই সপ্তমী হাত ধরে
সপ্তমী যাবে আসবে অষ্টমী
সকলে করবে দেবীকে অঞ্জলি
নবমীতে যাব বেড়াতে
বাড়ী ফিরব অনেক রাতে
দশমী তীথিতে দেবীর বিসর্জন
সকলের চোখে আনবে অশ্রুজল।

সতর্কতা

রাজীব দে

উঃ মাঃ, প্রথম বর্ষ

সকলের আছে কত দাদা কত রোন ভাই
বন্ধুর মত যেন আর কোথাও কেউ নাই।
আত্মীয় পাই আমরা ভগবান থেকে
কিন্তু বন্ধু বেছে নিই আমরা নিজ মন থেকে।
সুখ-দুঃখ সব সময় এই বন্ধুই সঙ্গী
আত্মীয়রা করে নিজের লাভের জন্য ভংগী।
কিছু কিছু বন্ধু আছে যারা খুব ভাল
আবার কিছু বন্ধু আছে যাদের মনটাই কালো।
সত্য বন্ধু দেখায় শুধু উন্নতির পথ
মিথ্যাবন্ধু ডেকে আনে অসংখ্য বিপদ
তাই বন্ধু বাছার সময় সতর্ক হবে
এই বিষয়ে পিতা মাতার পরামর্শ নেবে
কারণ ইহার উপর কবে তোমার জীবন নির্ভর
তুমি ভবিষ্যতে হবে পুলিশ নাকি হবে চোর।

हिन्दी साहित्य को पं० चन्द्रधर शर्मा 'गुलेरी' की देन

डा० अच्युत शर्मा

वरिष्ठ व्याख्याता, हिन्दी विभाग
गौहाटी विश्वविद्यालय

आधुनिक हिन्दी साहित्य की अमर विभुतियों में पं० चन्द्रधर शर्मा 'गुलेरी' जी अन्यतम हैं। अपनी बहुमुखी प्रतिभा के बल पर आपने अपनी अमर लेखनी से हिन्दी साहित्य के भण्डार को समृद्ध किया है। आप एक ही साथ प्रकाण्ड विद्वान, अच्छे वक्ता, सफल अध्यापक, पत्र-सम्पादक और विशिष्ट साहित्यकार रहे हैं। साहित्यकार के रूप में आपने विशेष रूप से कहानी, निबन्ध एवं समीक्षा के क्षेत्र में अपना योगदान दिया है। गुलेरी जी ने जीवन में बहुत कम लिखा, परन्तु जो भी लिखा—बहुत जमकर लिखा। इसीलिए आप अपनी रचनाओं की विपुलता के कारण नहीं, बल्कि रचनाओं की गुणवत्ता एवं महत्व के कारण आधुनिक हिन्दी साहित्य में अग्रणी स्थान के अधिकारी बने हैं।

सन् 1883 से 1922 सन् तक के तुलनात्मक रूप से छोटे जीवनकाल में गुलेरी जी ने अलग-अलग भाषाओं एवं विविध विषयों का व्यापक अध्ययन किया था। आपको हिन्दी के अलावा संस्कृत, पालि, प्राकृत, अपभ्रंश, बांग्ला, मराठी, अंग्रेजी, जर्मन, लैटिन, फ्रेंच आदि भाषाओं की अच्छी जानकारी थी। साहित्य के अलावा आप को भाषा-तत्त्व, दर्शन शास्त्र, व्याकरण और पुरातत्त्व के अध्ययन में गहरी रुचि थी। वैदिक साहित्य और इतिहास उन्हें अत्यधिक प्रिय थे। उनके इस बहु भाषा एवं बहु विषय के ज्ञान की झलक उनकी रचनाओं में आए विविध सन्दर्भों से मिल जाती है।

गुलेरी जी एक अच्छे वक्ता और सफल अध्यापक थे। कहा जाता है कि आपने नौ-दस वर्ष की अवस्था में संस्कृत में एक छोटा-सा व्याख्यान देकर भारतधर्म महामण्डल के कई उपदेशकों को अचरज में डाल दिया था।

बहुत-सी भाषाओं एवं विषयों की जानकारी के चलते उनके व्याख्यान एवं भाषण गंभीर हुआ करते थे, परन्तु उनमें हास्य-व्यंग्य की कमी नहीं हुआ करती थी। आपने अजमेर के मेयो कालेज में संस्कृत के प्रधान अध्यापक के रूप में योगदान करके अपने अध्यापकीय जीवन का शुभारंभ किया था। सन् 1920 में वे काशी आ गये और काशी विश्वविद्यालय में संस्कृत विभाग के अध्यक्ष बने और मृत्यु पर्यन्त वहीं रहे। वक्ता के रूप में उनकी विशिष्ट भाषण-शैली तथा अध्यापक के रूप में उनकी समर्थ अध्यापन-शैली का स्पष्ट प्रभाव उनकी विविध रचनाओं में देखा जा सकता है।

पत्र-सम्पादक के रूप में भी गुलेरी जी ने अपनी प्रतिभा का परिचय दिया है। सन् 1902 में जयपुर से आपने 'समालोचक' नामक एक मासिक पत्र प्रकाशित किया था। आप इस पत्र के सम्पादक थे। इसके अलावा आपके विविध विषयक समीक्षात्मक लेख एवं सामाजिक विषयों पर रचित विभिन्न निबन्ध इसी पत्र में प्रकाशित होते थे।

गुलेरी जी प्रथम श्रेणी के निबन्धकार, मौलिक शैलीकार एवं अप्रतिम गद्यकार रहे हैं। उनके प्रसिद्ध निबन्धों में 'कछुआ धर्म', 'मारेसि मोहिं कुठाऊँ' और 'पुरानी हिन्दी' बहुचर्चित बने हैं। संख्या की दृष्टि से उनके द्वारा विरचित निबन्ध काफी कम हैं, परन्तु उन अल्प निबन्धों के जरिए ही वे हिन्दी के समर्थ निबन्धकार के रूप में प्रतिष्ठित हो चुके हैं। उनके निबन्ध मूलतः विचारात्मक हैं, पर उनमें रागात्मकता का भी सुन्दर समावेश हुआ है। चिन्तन और भावना के सन्तुलित समावेश के अलावा उनके निबन्धों में सांस्कृतिक तत्त्वों एवं प्रगतिशील विचारधारा को भी स्थान प्राप्त हुआ है। उनके निबन्धों में अगाध पाण्डित्य की छाप, मार्मिक व्यंग्य और सरल एवं विनोदशील व्यक्तित्व का निराला आकर्षण विद्यमान है। पुरातात्विक, भाषिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आदि विविध सन्दर्भों को अपने निबन्धों में घरेलू बातचीत के सामान्य विषय के रूप में प्रस्तुत कर देना मानों उनके बाएँ हाथ का खेल है।

पं० चन्द्रधर शर्मा 'गुलेरी' जी को सर्वाधिक प्रसिद्धि उनकी कहानियों—विशेष रूप से 'उसने कहा था' नामक कहानी से मिली है। उन्होंने कुल तीन ही कहानियाँ लिखी हैं—'सुखमय जीवन', 'उसने कहा था' और

‘बुद्ध का काँटा’। काशी विश्वविद्यालय के ओरियंटल विभाग ने इन कहानियों का संग्रह ‘गुलेरी जी की अमर कहानियाँ’ नाम से प्रकाशित किया है। जिस समय गुलेरी जी ने कहानी लिखना आरंभ किया था, उस समय तक किशोरीलाल गोस्वामी, भगवान दास, रामचन्द्र शुक्ल, गिरिजादत्त वाजपेयी, राजेन्द्र बाला घोष या ‘वंगमहिला’, मुशी प्रेमचन्द, बाबू जयशंकर प्रसाद, विश्वंभर नाथ शर्मा ‘कौशिक’ आदि कहानीकारों की कुछ कहानियाँ प्रकाशित हो चुकी थीं। गुलेरी जी ने किसी भी कहानीकार की शैली का अनुकरण नहीं किया, बल्कि मौलिक कहानी-कला के साथ सामने आए और हिन्दी जगत को ‘उसने कहा था’ –जैसी अमर कहानी भेंट की।

‘उसने कहा था’ नामक कहानी सिर्फ हिन्दी की नहीं, अपितु विश्व साहित्य की अमूल्य निधि है। प्रथम विश्वयुद्ध की पृष्ठभूमि में रचित इस कहानी की मूल संवेदना, प्रेम, कर्तव्य और आत्म-बलिदान से बनी है। कहानी का नायक लहना सिंह प्रेम के निर्वाह और कर्तव्य के पालन दोनों को बराबर निभाता है। अपने बचपन की प्रेमिका के कहने पर उसके पति सूबेदार हजारा सिंह और पुत्र बोधा सिंह की रक्षा करते हुए जमादार लहना सिंह युद्ध भूमि में मृत्यु को गले लगा लेता है। यह कहानी बड़ी ही मर्मस्पर्शी बन पड़ी है। कहानी दुखान्त है, परन्तु कहानी को पढ़कर समाप्त करने पर लोकोत्तर आनन्द की प्राप्ति होती है। कहानी में अंकित युद्ध के चित्र आँखों देखे से लगते हैं। पूर्वदीप्ति अथवा स्मृति-प्रत्यावर्तन की शैली का बड़ा ही कलात्मक प्रयोग हुआ है। युद्ध भूमि पर लेटे हुए मरणासन लहना सिंह के मानस-पटल पर बीते हुए समय के दृश्य एक-एक करके उभरते हैं। इसकी सूचना कहानीकार गुलेरी जी ने इन शब्दों से बड़ी ही कलात्मक रूप में दी है—“मृत्यु के कुछ समय पहले स्मृति बहुत साफ हो जाती है। जन्म-भर की घटनाएँ एक-एक करके सामने आती हैं। सारे दृश्यों के रंग साफ होते हैं, समय की धुन्ध बिल्कुल उन पर से हट जाती है।”

आलोच्य कहानी का शीर्षक भी बड़ा ही कलात्मक, आकर्षक एवं सार्थक है। ‘उसने कहा था’ –अगर पूछे जाएँ, किसने कहा था? किससे कहा था? क्या कहा था? कब कहा था? कहाँ पर कहा था? किसलिए कहा था?

—इन प्रश्नों के उत्तर प्राप्त करते-करते कहानी का पूरा कथ्य ही उभर कर आता है। उपदेश-प्रधानता के युग में रचित इस कहानी में मानव मन का यथार्थपरक विश्लेषण भी किया गया है। महाकाव्यात्मक उदात्तता एवं गरिमा से युक्त होने के कारण 'उसने कहा था' नामक कहानी गुलेरी जी की अक्षय कीर्ति का आलोक-स्तंभ बन गयी है। कथ्य, रचना-विधान, भाषा-शैली आदि सभी दृष्टियों से उत्तम यह कहानी आज भी हिन्दी कहानी विधा की आदर्श कहानियों में अन्यतम मानी जाती है। अगर यह कहा जाए कि गुलेरी जी दूसरा कुछ न लिखने—सिर्फ यही 'उसने कहा था' नामक कहानी लिखते—तो भी वे हिन्दी साहित्य जगत में हमेशा-हमेशा के लिए अमर हो जाते।

गुलेरी जी ने साहित्यिक रचनाओं के अलावा प्रौढ़, प्रांजल एवं आदर्श गद्य-शैली भी दी है। संस्कृत के विद्वान तथा विविध विषयों के ज्ञाता होने पर भी आपने अपनी गद्य-रचनाओं में सरल एवं सुबोध भाषा-शैली का प्रयोग किया है। आवश्यकता पड़ने पर संस्कृत की तत्सम शब्दावली का आपने जरूर प्रयोग किया है, पर इससे विषय-बोध एवं रस-ग्रहण में कहीं भी बाधा नहीं आती।

अन्त में हम कह सकते हैं कि हिन्दी साहित्य को पं० चन्द्रधर शर्मा 'गुलेरी' जी की देन अप्रतिम रही है। हिन्दी के पाठक उनकी रचनाओं का तो भरपूर रसास्वादन करेंगे ही, साथ ही युवा कहानीकार 'उसने कहा था' जैसी कालजयी कहानी से अनुप्रेरित भी होते रहेंगे। □

मिलन

श्रीप्रभुदयाल सीवोटिया
गुवाहाटी

चाँदनी रात में
प्राणों के बहुतपास,
उठती है थोड़ी धरती
झुकता है थोड़ा आकाश।

खुल जाता है किसी नदी के
फैले पुलिन सा मन,
जब घिर आते हैं भावों के घन।

गरजते लरजते
उठ जाती है थोड़ी नदी,
झुक जाते हैं थोड़े घन,
बह उठती है अपनी दिशाओं को
छोड़ पुरवाई,
दौड़ पड़ती है रात कहकर "मैं आई"।

समय के किसी संधि स्थल पर
मिल जाती है रात से भोर,
झूमती है गिलहरी पकड़ कर
किसी पेड़ की डाल की डोर,
सिहर उठता है पत्तों का झाड़,
सूरज को देते हल्की सी आड़,
गरज उठते हैं फिर से घन,
क्षत्र फैलाए मोर सा नाच उठता है
मन।□□□

ज्ञान-युद्ध

श्रीप्रभुदयाल सीवोटिया
गुवाहाटी

युद्ध के यजमान ने
वरण किया है
तुम्हारा ।
ऐ ज्ञान के पुरोहित !
सावधान !
भोले तो नहीं थे,
शिव से तुम
फिर क्यों दे दिया
भस्मा सुर को
वरदान ?
वह रखना चाहेगा
तुम्हारे ही सिर पर हाथ
क्या तैयार है तुम्हारा विष्णु ?
जो मोहिनी बनकर
करेगा इस समस्या का
समाधान ।
और तुम्हारे ही भूल की
वापस लौटती हुई
प्रतिध्वनि
से तुम्हे और इस सृष्टि को
दिलायेगा
त्राण । □□□

अति

डा० राधे श्याम तिवारी

वरिष्ठ प्रवक्ता एवं हिन्दी विभागाध्यक्ष

मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है। समाज की सुव्यवस्था बनी रहे, इसके लिए कई तरह के सामाजिक नियम बनाए गये हैं। इन्हीं सामाजिक नियमों के पालन एवं परित्याग से मानव का विकास एवं पतन निश्चित होता है। गीता में श्रीकृष्ण ने ही स्वयं कहा है कि—

कर्मण्येवा धिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफल हेतु भू मा ते सङ्गोस्त्य कर्मणि॥ गीता—०२-४७

अर्थात् मानव का कर्म करने का अधिकार है, फलप्राप्ति में आशा नहीं करनी चाहिए। इसीलिए उन्होंने अर्जुन को कहा कि तू कर्मों के फल के हेतु मत बनो तथा तेरी कर्म न करने में भी आसक्ति न हो।

उपर्युक्त कथन पर गौर करने से ज्ञात होता है कि मानव का केवल कर्म पर ही अधिकार है। इसी प्रकार श्रीकृष्ण ने यह भी कहा है कि जीव कभी कर्म किए बिना नहीं रह सकता—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत।

कार्य ते ह्य वशः कर्म सर्वः प्रकृति जै गुणैः॥ गीता—३.५

अतः गौर करने की बात है कि जब मनुष्य एक क्षण भी कर्म किए बिना नहीं रह सकता तो कैसा कर्म करना चाहिए। कर्म के बारे में भी तीन कोटि के कर्म की अवधारणा की गयी है। सात्त्विक कर्म, राजसिक कर्म एवं तामसिक कर्म। ठीक इसी प्रकार कितना कर्म करना चाहिए इसके बारे में भी कहा गया है कि—

“स्वल्पम्पस्य धर्मस्य त्रायतो महतो भयात्।”

थोड़ा भी धर्म महान भय से त्राण दिलादेता है। सच पूछा जाय तो आज के समय में सभी भयभीत हैं। चाहे राजा हो या रंक। गरीब हो अथवा अमीर सभी भय से पीड़ित हैं। इसी भय से त्राण पाने के लिए अनेक प्रकार की

सरकारी, अर्धसरकारी, सामाजिक, व्यक्तिगत सुरक्षा की व्यवस्था की गयी है। इसके बाद भी लोगों को भय मिल रहा है। अनेक प्रकार की आतंकवादी गतिविधियाँ, अनेक प्रकार के दुष्कृत्य आज समाज में भय की सृष्टि करते चले जा रहे हैं।

इसीलिए भय से छुटकारा पाने के लिए धर्म से युक्त कर्म करने चाहिए जो कि आधुनिक समय की सबसे अधिक आवश्यकता है। जहाँ थोड़ा सा धर्म मनुष्य को भय से त्राण दिलाता है वहीं अधर्म युक्त कर्म का प्रभाव भी समाज पर पड़े बिना नहीं रह पाता। रावण ने अपनी अति तपोबल कृत्य के परिणाम स्वरूप वरदान पाकर अति दुष्कर्म करने लगा। इसके फलस्वरूप देवता, पृथ्वी, ऋषि, मुनि सब भयभीत हो गये और सोचने लगे—

वरनि न जाइ अनीति घोर निसाचर जो करहिं।

हिंसा पर अति प्रीति तिन्हके पापहिं कवन मिति ॥

रामचरित मानस सो०-१-२६

यहाँ सभी लोगो ने अति अनीति के कारण तंग आकर विष्णु से प्रार्थना किए जिससे उन्हें वरदान दिया कि मैं त्रेता युग में दशरथ पुत्र रूप में जन्म ग्रहण करूँगा। हुआ भी यही जन्म के पश्चात बनबास के समय उन्होंने सारे विधर्मियों का नाश किया। इसके बारे में भी श्रीकृष्ण का कथन है—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिं भवति भारत।

अद्भुत्थानंमर्धमस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ गीता-४-७

धर्म मनुष्य के उत्थान का माध्यम है। इससे अनेक इच्छाओं की पूर्ति होती है। इसी के पालन के फलस्वरूप सीता को राम की प्राप्ति हुई। यही नहीं पार्वती को शिव की प्राप्ति हुई। पार्वती ने शिव की प्राप्ति के लिए कठोर तपस्या किया। अति कठोर व्रत, उपवास पालन करके वे वरदान स्वरूप शिव की प्राप्ति कीं—

अति सुकुमारि न तनु तप जोगू। पति पद सुमिर तजेउ सब भोगू ॥

रामचरित मानस-१-८४-१

अस तपु काहु न कीन्ह भवानी। भए अनेक धीर मुनि ज्ञानी ॥

रामचरित मानस-१-८५-१

अति अहंकार भी जीवन के विकास में बाधा उत्पन्न करता है। नारद ने तप करके जब कामदेव से प्रसंसित हुए तो उनका अहंकार उन्हें शिव एवं विष्णु से प्रसंसा पाने हेतु उन्हें दोनों के पास तक पहुँचा दिया। अतः उन्हें बन्दर की मुखाकृति तक की प्राप्ति हुई।

तब नारद गवने सिव पाहीं। जिता काम अहमिति मन माहीं॥

रामचरित मानस-१-१३४-३

* * * * *

कपि आकृति तुम कीन्ह हमारी। करिहहिं कीस सहाय तुम्हारी॥

रामचरित मानस-१-१४४-४

यहाँ अहंकार के कारण नारद जैसे महान योगी को भी भारी वेदना से गुजरना पड़ा अतः अति अहंकार का त्याग अत्यावश्यक है।

मानव भावनाओं के वशीभूत होता रहता है। क्रोध भी उन्हीं भावनाओं के फलस्वरूप बड़ा अनर्थ या सुविधा की सृष्टि कर देता है। जनक के वाग्बाणों से बिंधे लक्ष्मण ने राम से अपने अति क्रोध का प्रकाश करही डाला। यथा—
जौ राउर अनुशासन पावौ। कन्दुक इव ब्रह्माण्ड उठावौ॥

काचे घट जिमि डारौ फोरी। सकऊँ मेरु मूलक जिमि तोरी॥

रामचरित मानस-१-२५४-२

ठीक इसी प्रकार राजा सगर के पुत्रों ने यज्ञ का घोड़ा खोजने हेतु सारी पृथ्वी को खोद डाला और सागर का निर्माण कर डाला। अनेक दिग्गजों का साक्षात्कार किया। वहीं उन्होंने कपिल मुनि को तपस्यारत देखा और यज्ञ के अश्व को भी बंधा हुआ पाया। इस दृश्य को देख कर बल के घमंड में चूर सगर पुत्रों ने कपिल मुनि जैसे महान योगी को भला बुरा कहे—

अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन्।

अस्माकं त्वंहि तुरगं यज्ञियं हतवानसि॥

बाल्मीकीय रामायण-१-४०-२८

इस अत्याचार को निर्दोष एवं समर्थशाली कपिल मुनि कैसे सह सकते थे। अतः उन्होंने भी अपने क्रोध की पराकाष्ठा को अन्तिम रूप प्रदान करते हुए साठहजार सगर पुत्रों को जलाकर भस्म कर डाला। यथा—

रोषेण महता विष्टो हुङ्कारमकरोत्तदा ।

ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना ॥

भस्मराशी कृताः सर्वे काकुत्स्थ सागरात्मजाः ॥

बाल्मीकीय रामायण-१-४०-३१

इस दृष्टि से यह कहा जा सकता है कि समाज में सुख-शान्ति बनी रहे तो क्रोध का अति उग्र स्वरूप न हो तो ही अच्छा होता है। अति की बड़ी चर्चा हमारी लौकिक संस्कृति में भी की गयी है। किसी प्रकृति कवि ने कहा है-

अति का भला न बोलना अति की भली न चूप ।

अति का भला न बरसना अति की भली न धूप ॥

अधिक बोलना, अधिक चुप रहना, अधिक बरसना, अधिक धूप सबका वर्जन किया गया है। आज के समाज में यह भयावह वातावरण अति बोलने के फलस्वरूप पैदा हो जाया करता है। व्यंग्य बोली के कारण रक्तपात, आगजनी, हत्या आदि का हो जाना सामान्य सी बात हो गयी है। अति सहनशीलता भी कभी कभी घातक कही गयी है। यद्यपि-"क्षमा वीरस्य भूषणम्" का सिद्धान्त को बड़ा ही प्रेरणाप्रद है। जैसा कि रहीम जी ने स्वयं कहा है-

क्षमा बड़न को चाहिए छोटन को उत्पात ।

का रहीम हरि का घट्यो जो भृगु मारी लात ॥

बड़े होने की भी एक सीमा होनी चाहिए और बड़ाई के हिसाब से समाज में उपयोगी भी बना रहना चाहिए अन्यथा नीचे लिखी उक्ति को सोचनी ही पड़ेगी। यथा-

बड़ा हुआ तो क्या हुआ जैसे पेड़ खजूर ।

पंक्षी को छया नहीं फल लागे अति दूर ॥

आज के समाज में यह असमानता मनुष्य को मनुष्य से दूर करती चली जा रही है। किसी को इतना है कि वह उसकी रक्षा करने में परेशान है। उसकी लूट हो रही है। किसी के पास इतना नहीं है कि वह अपना जीवन पाल सके अतः भूखमरी की समस्या भीषण रूप धारण करती जा रही है। अतः ऐसी असमानता का अन्त होना भी समाज की प्रगति में आवश्यक है।

अति के बारे में कहा गया है कि अगर अति की जाय तो विपरीत परिणाम भी सामने आ सकते हैं। जैसा कि विदित ही है कि—

अतिशय रगड़ करै जो कोई अनलप्रकट चन्दन ते होई।

जीवन को सुखी एवं सम्पन्न बनाने के लिए हमारे मनीषियों ने प्राचीन काल से प्रयास किया है एवं आगे भी करेंगे। महात्मा बुद्ध ने अति का परित्याग कर मध्यम मार्ग का अनुसरण करके ही बौद्ध धर्म जैसे महान परोपकारी धर्म का प्रवर्तन किया।

गीता में श्रीकृष्ण ने भी जीवन में यौगिक सफलता के बारे में भी अति का परित्याग करना ही श्रेष्ठ मानव है। यथा—

नात्यश्न तस्तु योगोस्ति न चैकान्त मश्नतः।

न चाति स्वप्न शीलस्य जाग्रती चैव चार्जुन ॥ गीता—६-१६

यहाँ भी श्रीकृष्ण ने अर्जुन को समझाया है कि हे अर्जुन जो अधिक भोजन करता है अथवा भोजन का अत्यन्त परित्याग कर देता है। जो बहुत निद्रा लेता है अथवा अधिक जागता हो उसे योग नहीं प्राप्त होता है।

यहाँ अति को विसर्जित करने का ही निर्देश स्पष्ट रूप से दिया गया है। आज की दुनियां में सारे प्राणी दुःखी हैं अतः दुख के निवारण हेतु हमें योग का सहारा लेना चाहिए जिसके परिणाम स्वरूप जीवन सुखद एवं प्रगतिमय बन सके। इसके बारे में भी श्रीकृष्ण ने स्वयं कहा है कि—

युक्ताहार विहारस्य युक्त चेष्टस्य कर्मसु।

युक्त स्वप्राव वोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ गीता—६-१७

उपर्युक्त कथन के अनुसार जो उचित आहार और विहार से रहता है कर्मों के योग्य रीति से वर्तता है और योग्य काल में सोता तथा जगाता है उस पुरुष का योगाभ्यास उसके दुख को मिटा देता है।

आज का मानव चाहता बहुत है। इसके परिवर्तन स्वरूप वह करता भी बहुत है। बड़े शहरो में रात भी दिन की तरह व्यवहार में आ रही है। मानव की नींद गायब हो गयी है। अधिक धन की चाह में मनुष्य अपना आनन्द खोता जा रहा है। आनन्द से नगण्य होने पर अति सम्पन्न होते हुए मानव अति चंचल एवं दुखी है। उसकी भूख गायब है। उसकी नींद गायब है। वेचैन

रहना आम बात होगयी है। चारो तरफअहिंसा का अभाव क्रूरता का साम्राज्य फैलता जा रहा है। मानव-मानव का द्रोही एक देश दूसरे देश का द्रोही होता जा रहा है। माँ अपना दूध अपने बच्चेको नही पिलाना चाह रही है। यह अति सौन्दर्य रक्षण की भावना का परिणाम है। आज के बच्चे जन्म से ही मातृत्व की भावना से वंचित रहने के कारण अति उग्र, क्रूर बनते जा रहे हैं। इसका समाधान मात्र यही है कि ईश्वरीय प्रदत्त दुग्धाहार माताएं मुक्त हृदय से अपने बच्चों को दान करें एवं सत्समाज की संरचना में अपना पूर्ण सहयोग प्रदान करें। अति लोभी मानव अपनी घोर लोभ प्रवृत्ति का विसर्जन कर समाज के दायित्व का वहन करे। अति कृपण व्यक्ति अपनी कृपणता से ऊपर उठकर मुक्त हस्त से जरूरत मंदो की सहायता करे। प्रकृति का यही नियम है—

वृक्ष कवहुँ नहिं फल भखै नदी न संचै नीर ।

परमारथ के कारने साधुन धरा शरीर ॥

यह उक्ति हमे परमार्थ की भावना का दिग्दर्शन कराती है। समाज का कल्याण तभी निश्चित है जब हम अपनी अतिवादिता से ऊपर उठें एवं सहज भाव से कर्तव्यबोध से युक्त होकर समाज निर्माण में लग जांय। □

सत्यम

पूर्णमा सिंह

प्रवक्ती, हिन्दी विभाग

के. सी. दास वाणिज्य महाविद्यालय

अपने स्वार्थ और अभिमान का त्याग करके केवल दूसरों के हित की दृष्टि से जैसा सुना, देखा, पढ़ा, समझा और निश्चय किया, उससे न अधिक और न कम वैसा का वैसा प्रिय शब्दों में कह देना सत्य है। जैसे परमात्मा की सत्ता है, वह सब जगह विद्यमान है। यह मान लेना भी सत्य है, सत्य को किसी प्रकार के आभूषण की आवश्यकता नहीं है। यह अपने आपमें एक आभूषण है। जिसके जीवन में इसका समावेश हो गया वह पूजने योग्य है। इतिहास गवाह है जिन्होंने सत्य का साथ दिया उन्हे बहुत सी कठिनाइयों का सामना करना पड़ा है। परन्तु विजयश्री ने अन्त में उन्हीं का वरण किया है। सत्य के लिए केवल निष्कपट आत्मा चाहिए। इसी बात को शास्त्र ने यों समझाया है—“सत्यं ब्रूयात्, प्रियं ब्रूयात्, मा ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।”

सच बोलो पर प्रिय यानी भले मनसे सत्य बोलो, अप्रिय यानी बुरे मनसे कभी सत्य मत बोलो।

बाइबिल का कथन है—यदि तुम सत्य जानते हो तो सत्य तुम्हें मुक्त कर देगा। सत्य महान और शक्तिशाली है।

संस्कृत की सूक्ति है—“सत्यमेव जयते नानृतम्” तथा “नहि सत्यात् परो धर्मः” सत्य की ही विजय होती है, असत्य की नहीं। तथा सत्य से बढ़कर कोई धर्म नहीं।

पाइथागोरस की उक्ति है—“सत्य ईश्वर की आत्मा है, किन्तु इससे आगे बढ़कर उन्होंने यह भी कहा है कि "Truth is God" सत्य ईश्वर है। हमारे यहाँ ईश्वर को सत्य कहा गया है। सत्य सफलता की कुंजी है। सत्य मोक्ष का साधन भी है। अगर सत्य की नींव बचपन में ही बच्चों में डाल दी जाय तो इसका पालन दुष्कर नहीं। सत्य के लिए वातावरण चाहिए। फिर भी

इसके लिए कुछ ऐसे उदाहरण दिये जाये जो बच्चों के मस्तिष्क पर चिन्ह छोड़ दे।

राष्ट्रपिता महात्मा गाँधी जिन्हें सत्य की विरासत अपने पिता से मिली। गाँधी जी के पिता राजकोट रियासत के दीवान थे परन्तु सदैव सत्यता के मार्ग पर चलना उन्हें पसन्द था। एक बार सत्य बोलने के लिए उन्हें राजा का कोपभाजन भी बनना पड़ा और वे जेल भेज दिए गये। परन्तु इससे उनको ख्याति तो मिली। इस घटना का परिणाम गाँधी जी पर इतना पड़ा वे सत्य के पुजारी बन गये। इसी सत्य का पालन गाँधी जी ने अपने जीवन में भी किया। एक महत्वपूर्ण घटना जो कि गाँधीजी के स्कूली जीवन की है। गाँधी जी के पाठशाला में जब निरीक्षक आया तो अपने अध्यापक के संकेत करने पर भी उन्होंने अपने साथी विद्यार्थी की कापी से देखकर 'स्पेलिंग' ठीक नहीं किया। यह केवल उनके माता-पिता का प्रभाव था। बच्चों में सत्य के प्रति निष्ठा जगाना माता-पिता का काम है। सत्य के लिए सही वातावरण की आवश्यकता है। राजा हरिश्चन्द्र जिन्होंने स्वप्न में देखी हुई घटना को सत्य मानकर अपना सर्वस्व न्यौछावर कर दिया। राजा शिवि सत्य के पालन के लिए अपने शरीर का मौस समर्पित करने में भी नहीं हिचकिचाए।

सत्य सदा ही सरल और असत्य कठिन होता है। माता सती के असत्य बोलने के कारण उन्हें शिव जी ने त्याग दिया। असत्य बोलने वाले प्रभु के प्रिय तो होते नहीं उल्टे दण्ड के भागी बनते हैं। सत्य के खिलाफ बोलना ईश्वर को दुःखी करना है। सत्य से बढ़कर कोई पुण्य नहीं असत्य से बढ़कर कोई पाप नहीं। गोस्वामी तुलसीदास ने ठीक ही लिखा है—

‘नहिं असत्य सम पातक पुंजा’।

कबीरदास जी ने भी कहा है—

सौच बराबर तप नहीं, झूठ बराबर पाप।

जाके हिरदय सौच है, ताके हिरदय आप॥

जेम्स लोवल ने कहा है—“सत्य को हमेशा सूली पर लटकाए जाते देखा और असत्य को हमेशा सिंहासन पाते। यह बात तो सत्य है किन्तु आधी

ही सत्य है। क्यों कि सत्य सूली पर लटका हुआ भी सिंहासन पर होता है और असत्य सिंहासन पर बैठ कर भी सूली पर लटका रहता है।''

व्यक्ति की ख्याति भी सत्य के आधार पर होती है। जिनके कर्म सत्य से जीवित होते हैं उन्हें हमेशा सफलता मिलती है। सत्य पूर्ण आचरण करने वाले व्यक्ति हमेशा लोक में ख्याति प्राप्त करते हैं और उन्हीं की सद्गति भी होती है। सत्याचरण पर संसार का सुसंचालन टिका है। जिस व्यक्ति, समाज अथवा राष्ट्र में सत्यभाषी लोग होते हैं वहाँ प्रत्येक प्रकार की सुख समृद्धि विराजती है। सत्य के समान कोई दूसरा धर्म नहीं। यह बात केवल भगवान् ने अपनी सम्मति से नहीं कही वरण वेद शास्त्र और पुराणों से समर्थित बताया। रघुकुल की मर्यादा भी सत्याचरण की थी।

सच्चे कर्मवीर दुर्भाग्य के अस्तित्व में विश्वास नहीं करते। वे अपने कार्य के प्रति सजग रहते हैं। सत्य का उपदेश देने वाला, सीधा रास्ता दिखाने वाला सच्चा सद्गुरु अपनी अन्तरात्मा में है। वास्तविक सत्य के लिए कहीं जाने की आवश्यकता नहीं। वह तो अपनी अन्तरात्मा में है। दूसरों के आधार पर जो सत्य पाने की आशा करते हैं वे जिन्दगीभर मरु-मरीचिका में भटकते रहते हैं। सत्यान्वेषण की सच्ची जिज्ञासा हे तो अपने जीवन की सारी विकृतियों को दूर करना होगा। बिना सत्य के शिवम् और सुन्दरम् का कोई अस्तित्व नहीं। जो सत्य है वही शिव और सुन्दर है जो शिव तथा सुन्दर है उसको सत्य होना चाहिए। जो सत्य का उपासक है उसे शिवम् और सुन्दरम् की प्राप्ति स्वयं हो जाती है।

विभिन्न दृष्टियों से अनुभूत सत्य अन्ततोगत्वा अपने प्रकृत स्वरूप को ही आभासित करता है। सत्य को विद्वानों ने कई रूपों में देखा है। जैसे इतिहास का सत्य, विज्ञान का सत्य, धर्म का सत्य आदि। किन्तु इसका मूल रूप एक है। सत्यवादिता, सत्यव्यवहार और सत्यनिष्ठा समृद्धि की ही आधारशिला है। लोग समझते हैं वर्तमान युग में सत्य का अवमूल्यन हो गया है, पर यह सच नहीं। जिस प्रकार जब बदली सूर्य को ढक लेती है तो कुछ देर के लिए अंधकार हो जाता है। परन्तु उसका अस्तित्व नहीं मिटता। इसी तरह सत्य चिरन्तन है। इसका अस्तित्व सदा-सर्वदा के लिए कायम रहता है। □

मन के हारे हार है मन के जीते जीत

रेशमा चमोली
ज्ञातक प्रथम वर्ष

गीता में मन को शरीर रूपी रथ का सारथी बताया गया है। इन्द्रियाँ पाँच घोड़े हैं जो इस रथ को खींच रहे हैं। इन घोड़ों की रासों सारथी मन के हाथों में है। सीधी सी बात है सारथी यदि कमजोर होता तो घोड़े मनमानी करेंगे। वे ठीक मार्ग पर नहीं चलेगें। रथ खड्डों में गिर जाएगा और जीवन नष्ट हो जाएगा। यदि सारथी मन स्वस्थ होगा, बलवान होगा तो जीवन ठीक मार्ग पर चलेगा। इसलिए ठीक ही कहा गया है कि मन के हारने पर मनुष्य हार जाता है और मन के जीतने पर मनुष्य की जीत होती है।

जीवन में तरह-तरह की कठिनाइयाँ आती हैं। हमें घोर विपत्तियों का सामना करना पड़ता है। कभी-कभी तो आँखों के सामने अंधेरा छा जाता है। रास्ता नहीं सूझता और मौत ही नजर आती है। ऐसे में अगर मन मजबूत रहे मन में आशा रहे, संघर्ष करने की प्रेरणा रहे तो हम जूझते चले जाते हैं। और अन्त में सफलता हमारी कदम चूमती है। यदि थोड़ी सी ही कठिनाई आने पर हम निराश हो जाये और हम झुक जाये, घुटने टेक दे, तो हम जीवन में कोई काम नहीं कर सकते।

बड़े-बड़े कामों की बात छोड़ दीजिए। जीवन की मामूली खाने-पीने, रहने की समस्याओं को हल करने के लिए भी मजबूत मन की आवश्यकता होती है। लड़के ने पढ़ाई समाप्त कर ली है। घर की आर्थिक स्थिति ठीक नहीं है। माता-पिता सोच रहे हैं कि बेटा काम पर लगे तो काम चले, बेटा पूरी भाग-दौड़ कर रहा है। प्रातः से सायं तक भटकता है। लेकिन नौकरी नहीं मिलती। क्या ऐसे में वह युवक मन को हार जाए, निराश हो जाए और रोने लगे। ऐसे ही लोग कई बार आत्महत्या कर लेते हैं। पर यह काम कायरों का है। अगर योग्य उचित काम न मिले तो कोई भी छोटा काम ही सही प्रयत्न करते रहे इससे मन को उत्साहित करने में सफलता मिलती है।

इस प्रकार की अनगिनत कठिनाइयाँ हमारे जीवन में आती रहती हैं। कभी-कभी प्राकृतिक विपतियाँ भी आदमी पर टूट पड़ती हैं। बाढ़ आती है, अकाल पड़ते हैं, युद्ध होते हैं। इन परिस्थितियों में अनेक ऐसे अवसर आते हैं जब मन को मजबूत रखकर ही हम पार उतर पाते हैं। मान लीजिए लहरों के बीच नाव उलट जाती है, लहरों से जूझ कर हमें अपने को और अपने साथी को पार ले जाना है। जूझते-जूझते शरीर चूर-चूर हो जाता है। अब क्या शरीर को ढीला छोड़ दें और अपने को लहरों के हवाले कर दें। नहीं; मन के हारने से काम नहीं चलेगा। अपने मन को सम्भाल कर लहरों से लड़ते हुए किनारे तक पहुँचना ही होगा। घायल सैनिक शत्रु के हाथों में पड़ गया है। शत्रु उससे भेद पूछ रहे हैं, यातनाएँ दे रहे हैं तब ऐसे में मन की दृढ़ता ही उस व्यक्ति के काम आती है। युद्धों में तो हर कदम पर भयानक परिस्थितियों का सामना करता पड़ता है। गोलियों की बौछार में, बमों की बर्षा के बीच अपने साथियों की लाशों पर पैर रखकर आगे बढ़ना कोई मामूली बात नहीं है। पिछले एक भारत-पाक युद्ध में हमारा एक विमान चालक गम्भीर रूप से घायल होने पर भी केवल मन के जोर से ही अपने विमान को वापस अपने हवाई अड्डे पर ले जाने में सफल हुआ। विमान को धरती से छूते ही उसके प्राण-पखेरु उड़ गए थे। संसार के बड़े-बड़े कार्य चाहे वे युद्धभूमि में किए गए हों या वैज्ञानिकों को प्रयोगशालाओं में, मन की दृढ़ता, लगन और धैर्यशीलता के बल से ही हो पाए हैं। नैपोलियन की प्रसिद्ध उक्ति—“असम्भव शब्द मुखों के शब्द कोश में होता है”—इस बात का प्रमाण है, जिन आविष्कारों के कारण आज हम चौद तक पहुँच सके हैं। उनके पीछे कितना परिश्रम, कितना धैर्य और कितना त्याग है। इसका अनुमान हम आज नहीं लगा सकते। अणु को तोड़ने में बरसों-बरस लग गए। वैज्ञानिक बरसो-बरस अन्धेरे में तीर चलाते रहे, पर निराश नहीं हुए। यदि इन वैज्ञानिकों का मन बीच में ही हार जाता, ज्ञान की खोज में अपने को लगाने के बदले ये सुख और चैन के जीवन की ओर ललक उठते तो ये आविष्कार कैसे होते? विमान, टेलीविजन, राकेट, उपग्रह आदि का लाभ मनुष्य कैसे उठा पाता? कम्प्यूटर कैसे बन पाते।

सामाजिक और राष्ट्रीय जीवन में भी मन की दृढ़ता का बड़ा महत्व है। बड़े-बड़े समाज-सुधारकों और राजनीतिज्ञों को, समाज और राष्ट्र को नई

राह देने में घोर कष्टों का सामना करना पड़ा था। सती प्रथा को समाप्त कराने में राजा राममोहन राय को घोर विरोध और अपमान का सामना करना पड़ा था। अकेले दयानन्द ने पूरे उत्तर भारत को झंझोड़ डाला था और उसमें नये प्राण फूँके थे। गाँधीजी और नेहरूजी ने अपने जीवन का काफी बड़ा अंश जेल में बिताया था। सुभाषजी ने तो अंग्रेजों से लड़ते-लड़ते अपने जीवन का बलिदान दे डाला। इन सब महापुरुषों की उपलब्धियों के पीछे इनका दृढ़ निश्चय और अटल धैर्य ही रहा है।

प्रस्तुत कहावत वास्तव में ही जीवन का एक बहुत बड़ा सत्य है और इस वास्तविक सत्य को हमें कभी भूलना नहीं चाहिए। □

युवा शक्ति और समाज निर्माण

सविता सिंह

उच्चतर माध्यमिक द्वितीय वर्ष

किसी भी समाज में निर्माण-कार्य हो, अथवा विध्वंस-युवा वर्ग ही उसका सूत्रधार होता है। समाज-निर्माण का महत्वपूर्ण कार्य बल माँगता है—शारीरिक बल, मानसिक बल, बुद्धि बल, आत्मिक बल तथा गुणानुकूल परिवर्तन बल। इस बल का धारक है युवा। अतः युवा ही समाज निर्माण कर सकता है।

युवा कौन है? वही, जिसका मन अभी जवान हो, परिवर्तन चाहता हो, अन्याय देख रोक सकता हो, प्रसन्नता पाकर नाच और झूम सकता हो, अपनी कल्पनाओं के लिए अपने जीवन को होम कर सकता हो, जो बुद्धि की जड़ता को घटा बढ़ाकर हर नवीन विचारों को डंकेकी चोट पर स्वीकार कर सकता हो और अपने शारीरिक एवं आत्मिक बल पर उसे कार्यरूप देने में जुट सकता हो। युवावस्था वास्तव में कोई शारीरिक अवस्था नहीं है। बल्कि मानसिक अवस्था है। महात्मा गाँधी जीवन-पर्यन्त युवा थे। वृद्धावस्था में भी उन्होने सत्य के नए प्रयोग किए। इसलिए वह 79 वर्षों से बूढ़ा भी युवा था। जबकि आज सत्रह अठारह वर्ष के लाखों बूढ़ों से भारतभूमि भरी पड़ी है। सत्रह अठारह वर्ष के बूढ़े कहने का तात्पर्य यह है कि उनमें परिवर्तन का आवेश नहीं है। वे परिस्थिति के प्रति सजग नहीं हैं। वे बेहोश की जिन्दगी जी रहे हैं। कहीं असन्तोष है भी तो वे उसे समाप्त करने के लिए सक्रिय नहीं हैं।

युवा शक्ति भावुक और संवेदनशील होती है। उसके मन में कोई पूर्वाग्रह नहीं होता अतः परिस्थिति की विकृति के प्रति सहज रोष से भर उठता है। उसका भावुक मन तुरन्त परिवर्तन करने को सन्नद्ध हो जाता है। भावना के आवेश के कारण वह अपना आगा-पीछा सोचे विना अपने उद्देश्य के लिए सर्वस्व दौंव पर लगाने को तैयार हो जाता है प्रायः गृहस्थ और बूढ़े

लोग सुरक्षा और विश्राम के लिए परिवर्तन को उथल-पुथल नहीं चाहते वे समझते हैं कि क्यों न जिन्दगी की झंझट को सहकर काट लिया जाए किन्तु युवक असन्तोष के प्रति असहिष्णु होता है। उसमें क्रान्ति की ज्वाला घधकती है। अतः परिवर्तन का सूत्रधार नहीं होता है।

युवक की भावुकता का एक नकरात्मक पक्ष है। भावुकता में संक्रामकता होती है अर्थात् युवक किसी भी आन्दोलन के स्वर को बहुत तेजी से पकड़ता है प्रायः उसे बिना विचारे आन्दोलन की राह पर चल पड़ता है। उसमें जोश के साथ कई बार होश नहीं रहता कि वह क्या कर रहा है? यदि उसके कर्म की भावना के साथ विचार का दृढ़ आधार भी मिल जाए तो वह सुभाष या शिवा बनाकर क्या कुछ नहीं कर सकता? ऐसे ही विचारवान दीवाने युवको के आगे अपना मस्तक झुकाता है।

आज समाज के सामने दहेज है, इसे कौन हटाएगा? क्या बुढ़ा? नहीं, युवा ही दहेज के विरुद्ध डंका बजा सकता है। भ्रष्टाचार का दुश्चक्र, जिसमे शासन के नागों से लेकर बाप दादाओं तक सभी संलिप्त है कौन तोड़ेगा? आज का अभिमन्यु हो तो। समाज में अन्याय और शोषण है। इसे समाप्त करने के लिए युवा-बल चाहिए-अपनी असुरक्षा की चिन्ता से दूर होकर।

युवा का हृदय निर्मल होता है-पंकज की तरह। उसमें गहरी निष्ठा होती है। वह नायक बनने का स्वप्न देखता है। उसमे निश्छल समर्पण भी होता है। अतः वही समाज-निर्माण कर सकता है, किन्तु उसे गीता का सन्देश चाहिए। युवा वास्तव में तैयार भूमि है, जिसमें निर्माण के बीज डालने की आवश्यकता मात्र है। फसल को उगाने, काटने और बाँटने का शेष कार्य वह स्वयं अपनी छाती पर सहर्ष ढो सकता है। अतः युवाओं का दिशादर्शन जरूरी है। दिशादर्शन कहानेवाला कृष्ण पुनः युवा चाहिए। इतना तो तय है कि भीष्म और धृतराष्ट्र जैसे बूढ़े के बस का कुछ नहीं। महाभारत का सारा लेख कृष्ण और अर्जुन के हाथों में है। परन्तु थोड़े से दिशाभ्रम से युवक दुर्योधन या कर्ण भी हो सकता है। इससे बचने का एक ही उपाय है आत्मलोचना आत्म-विज्ञापन नहीं, आत्म-अन्वेषण। □

जिन्दगी का महत्त्व

राज लता

स्नातक, प्रथम वर्ष

जिन्दगी है आप की पर सम्मान सब का करो ।
रास्ते है आपके पर परामर्श सब का ले कर चलो ।
जिन्दगी में चाहिए सफलता तो मानो बड़ों का कहना ।
रखनी हे घर में शान्ति तो हमेशा रहो ईर्ष्या से दूर ।
चाहिये शरीर की सुरक्षा, रखो नशे को अपने से दूर ।
रहोगे नशे से दूर मिलेगा सम्मान अधिक या मानेगें लोग अधिक ।
चाहिये सुरक्षित फेफड़े रखों सिगरेट अपने से दूर ।
रहोगे सिगरेट से दूर मिलेगा स्वच्छ वातावरण ।
जिन्दगी की राहों में अपने को अकेला मत समझो,
तुम्हारे साथ तुम्हारी परछाई है दूसरों का साथ मत देखो ।
अगर कर दिखाना है जिन्दगी में कुछ,
तो रखो अपने हौशले को बुलन्द कि दुनिया में तुम्हरी पहचान बने ।
काम ऐसा करो जिससे दुनियाँ तुम्हे सलाम करे ।
रास्ते ऐसे चुनों जिस पर दुनिया वालो को तुम पर गर्व हो ।
दोस्त ऐसे बनाओ जो जिम्मेदारी का महत्त्व समझाएं ।
जिन्दगी की किताब में विश्वास के पन्ने कम रखो,
तभी तो कामयाबी तुम्हारे कदम चूमेगी ।
बनाना है सुरक्षित जीवन तो करो बुरी आदतों का त्याग ।
मिलेगी शक्ति अगर होगी मन मे भक्ति आत्म विश्वास अपार ।
जिन्दगी की किताब में समय के पन्नों का महत्त्व मत भूलना ।
क्योकि तुम समय का महत्त्व समझोगे तो वक्त तुम्हारे साथ होगा ।
जिन्दगी की छाँव में रहना है तो हँसना सीख दूर कर सारे गम ।
क्योकि पल ये रुकते नहीं, फिर क्यों होना दुखी ।
खड़ी है अगले कदम, तेरी एक नई खुशी ।□□□

दस मोती ज्ञान के

सविता सिंह

उच्चतर माध्यमिक, द्वितीय वर्ष

1. जीतने के लिए कोई चीज है तो—प्रेम
2. पीने के लिए कोई चीज है तो—क्रोध
3. खाने के लिए कोई चीज है तो—गम
4. देने के लिए कोई चीज है तो—दान
5. दिखाने के लिए कोई चीज है तो—दया
6. लेने के लिए कोई चीज है तो—ज्ञान
7. कहने के लिए कोई चीज है तो—सत्य
8. फेंकने के लिए कोई चीज है तो—ईर्ष्या
9. रखने के लिए कोई चीज है तो—इज्जत
10. छोड़ने के लिए कोई चीज है तो—मोह

□□□

आतंकवाद एक अभिशाप

पूनम शाहा

स्नातक, प्रथम वर्ष

आतंकवाद क्या है? जब कोई व्यक्ति सही रास्ते से भटक कर गलत रास्ते को अपना लेता है, और वह समाज और देश की शान्ति को भस्म करने में एकत्र हो जाता है, तब मनुष्य का वही रूप आतंकवादी कहलाता है। आधुनिक युग में आतंकवाद की समस्या दिन प्रतिदिन बढ़ती ही जा रही है। इसके बढ़ते कदम को देखकर ऐसा लगता है कि शायद हम आतंकवाद को खत्म करने में असमर्थ रहेंगे। पर जहाँ असमर्थ होने की भावना रहती है वही समर्थ होने की एक हल्की किरण भी नजर आती है।

आतंकवाद का सबसे बड़ा कारण है बेकारी लोगो के मन में समाज के रिवाज के प्रति ईर्ष्या, निम्न वर्ग के लोगो के मन में उच्च वर्ग के लिए नौकरी की कोई कमी नहीं थी। क्योंकि उस युग में अधिकतर लोग अपने-अपने व्यापार में लगे रहते थे। इसलिए नौकरी का स्थान अधिकतर रिक्त रहता था। और पढ़ने-लिखनेवाली की संख्या कम थी। इसलिए लोगो की नौकरी आसानी से मिल जाती थी। परन्तु आधुनिक युग में पढ़ने-लिखनेवालों की संख्या अधिक हो गई है। और आजकल के युवक इतने पढ़ने-लिखने के बाद छोटा काम करने में लज्जा महसूस करने है। इसलिए वे हमेशा आशा रखते है कि मैं एक अच्छी नौकरी करूँ। खासकर निम्न वर्ग के युवक। परन्तु जब बहुत कोशिश के बाद उन्हें नौकरी नहीं मिलती, तब वे गलत राह की ओर चल देते है। उन्हें व्यक्ति को हमारे देश के दुश्मन पैसे की लालच देकर अपनी ओर आकर्षित कर लेते है और इस तरह एक से दो और दो से कई व्यक्ति आतंकवादी बन जाते है। कोई कोई युवक तो पैसे के लालच में अपनी पढ़ाई भी पूरी नहीं करता है।

मेरी आशा यह है कि जो युवक अपने रास्ते से भटक गये है उन्हें राह दिखाये उनके हाथों में एक बार फिर से बन्दूक की जगह किताबे और कलमें

हो। पर कैसे? हमारी सरकार भी कोशिश तो करती है परन्तु असफल रहती है क्योंकि उन्हें राजनीति के कुछ गिने-चुने लोगो के द्वारा आतंकवादी को आश्रय दिया जाता है, और अगर सरकार ही असफलता को अपना रही है, जो खुद ही सफल नहीं होना चाहते हैं। तो फिर उसकी जनता को तो उसकी राह धुँधली नजर आयेगी ही।

अगर समाज के मनुष्य और सरकार एकत्र होकर उन व्यक्ति को जो अपनी सही रास्ते को भूल कर गलत और अंधकार के रास्ते पर चल पड़े हैं अथवा भटक गये हैं। उन्हें सही रास्ते दिखाने की चेष्टा करे और उन्हें यह विश्वास दिलाये कि यदि वे इस आतंकवाद को छोड़कर सही रास्ते पर आ जायेगे तो उन्हें नौकरी देने की जिम्मेदारी सरकार की होगी और उस नौकरी से इतनी वेतन दी जायेगी जिसके द्वारा वे अपना और अपने परिवार का गुजारा अच्छी तरह कर पायेगा। तब जाकर शायद यह आतंकवाद खत्म हो।

हम कहते हैं कि हम आजाद हैं। हमें अब किसी के हाथो से मरने का कोई भय नहीं। हम प्रकृति के द्वारा दिये गये मौत ही मरेंगे। परन्तु सिर्फ हम अंग्रेजो से ही आजाद हुए हैं। आज भी लोगो के मन में यह डर बना हो रहता है कि न जाने कब और कहाँ उनकी मौत आतंकवादियो के हाथो हो जाए। आज भी लोग डर-डर कर जी रहे हैं। इसलिए यदि हम अपने जीवन को शान्तिप्रिय रखना चाहते हैं तो जल्द से जल्द इस आतंकवाद जैसी महामारी को दूर करना होगा।

मेरी विचार!

घर रोशन होती है दीपक की हल्की चिराग से।

संसार का सर्वनाश निश्चित है आतंकवाद से।। □

मैं क्या बनता चाहता हूँ

शिव शंकर साहा
स्नातक प्रथम वर्ष

भूमिका :

मानव जीवन में कर्म की सबसे अधिक प्रधानता है। हमारे धर्मग्रन्थ गीता में कृष्ण ने अर्जुन को कर्म की प्रधानता बतलायी है। लेकिन कर्म या कर्म के लिए लगन की आवश्यकता है। बिना लगन के कार्य को पूर्ति होना असम्भव नहीं तो कठिन अवश्य है।

यह बात सत्य है कि लगनशील आदमी का कोई-न-कोई उद्देश्य होता है और वह उद्देश्य की पूर्ति के लिए कठिन से कठिन काम को भी अपने श्रम द्वारा आसान बना लेता है।

मेरा उद्देश्य कवि बनना है :

यों मैं एक विद्यार्थी हूँ और मेरे जीवन का प्रधान लक्ष्य विद्या अध्ययन है। विद्याध्ययन के संबंध में मेरे पड़ोसी महेश झा और मेरे अध्यापक महाकान्त झा कहते थे कि मनुष्य के जीवन में सबसे बड़ी सम्पत्ति विद्या है। जिसके पास विद्या नहीं है। वह मनुष्य मनुष्य रहते हुए भी पशु के समान है। इसलिए कहा गया है कि राजा की पूजा उसके राज्य में होती है। मगर विद्वान की पूजा सारे जगत में होती है। इतना ही नहीं दुनियाँ के तमाम वस्तुओं में विद्या ही एक ऐसी वस्तु है जो खर्च करने पर घटने के बजाय बढ़ती जाती है। अतः मेरी इच्छा है कि मैं विद्या अध्ययन के द्वारा कवि बनूँ।

मेरी कल्पना का कवि :

कवि के बारे में मेरे अध्यापक ने कहा है—“कवि साधारण मनुष्य से महान होता है।” इस लिए कहा गया है कि “जहाँ न पहुँचे रवि, वहाँ पहुँचे कवि।” इसका मतलब यह है कि जहाँ सूर्य का किरण नहीं पहुँचता वहाँ भी

कवि अपने काव्य के माध्यम से पहुँच जाता है। इस लिए दूसरों शब्दों में कवि को समाज का निर्माता भी कहा जाता है।

कवि समाज का सजग प्रहरी होता है। यह समाज की अच्छाइयों-बुराइयों को अपने काव्य के द्वारा दर्पण की तरह सामने रखता है। पाठक उस दर्पण के सामने जाता है और उसमें अपना या समाज की छाया देखना चाहता है, उसे साफ-साफ दिखाई देता है। किसी भी देश के नव-निर्माण में कवियों का हाथ होता है। बल्कि कहना तो यह चाहिए कि जिस काम को समाज के सैकड़ों नेता मिलकर पूरा नहीं कर सकते, उसको कवि अकेला ही बारीकी के साथ पूरा कर डालता है। इसका कारण यह है कि कवि जनसाधारण के बीच पलता है और उसका प्रभाव उसके हृदय पर पड़े बिना नहीं रह सकता। वह मनुष्य को विभिन्न परिस्थितियों को पार करते हुए अपने सामने देखता है और उसे जो अनुभूति मिलती है, उसी को कविता में चित्रित करता है।

तात्पर्य यह है कि जिस कवि में समाज को जितनी सहज और सुलभ अनुभूतियाँ होंगी, उसकी कविता उतनी ही प्रभावशाली और ओजपूर्ण होगी। इसलिए कहा जाता है कि कविता को सुनते ही हमारा हृदय फड़क उठे, उसे ही सच्चे अर्थ का कविता कहा जाता है।

कवि का महत्व :

हिन्दी साहित्य का इतिहास बतलाता है कि कवि का मानव जीवन से कितना प्रत्यक्ष सम्पर्क रहता है। कवि ने अपनी कविता द्वारा निराश और हतोत्साहित जनता के हृदय में आशा का प्रदीप जला कर नई उमंगें भर दी हैं। गोस्वामी तुलसी दास के राम और महात्मा सूरदास के कृष्ण ने निराशा में डूबी लोगों को आशा का पथ दिखलाया था। भूषण तथा मैथिलीशरण गुप्त की कविता ने कायरों के हृदय में वीरता का भाव भरा था। यही कारण है कि कवि कि आज भी हम हृदय से आराधना करते हैं।

इस प्रकार किसी भी युग के इतिहास पर अगर नजर दौड़ायी जाय तो उससे यही पता चलता है कि कवि की प्रेरणा सदैव नवीन रहती हैं और उसके द्वारा मनुष्य उन्नति के पथ पर अग्रसर होता है।

इस प्रकार हम देखते हैं कि कवि के द्वारा और उसके साथ मानव जीवन का एक गहरा संबंध है। इस बात को कोई अस्वीकार नहीं कर सकता। कवि हमें अपनी कविता के द्वारा अलौकिक आनन्द प्राप्त करने के साथ-साथ 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' की ओर भी मोड़ता है और प्रवृत्ति को अच्छाई की तरफ खींच ले जाता है।

अतः उपर्युक्त बातों के आधार पर मानता पड़ता है कि कवि के द्वारा मानव समाज का बहुत बड़ा कल्याण होता है। वह समाज को जिस किसी दिशा की ओर चाहे तोड़ लेता है। इसलिए मेरी कामना है कि मैं भी कवि बनूँ और अपनी कविता के द्वारा देश या राष्ट्र को नया पथ दिखलाऊँ। □

भारत गौरव

सुषमा सिंह

उच्चतर माध्यमिक, द्वितीय वर्ष

कैसा प्यारा यह संगीत,

बालारूण के कर कमलों से,
विकीर्ण रहीं स्वर्णिम की प्रीत,
विहग्वृन्द की मधुरिम तान से,
घरा ने गाया प्रीत का गीत,
नियति के इस मुक्त गगन में,
छाया पवन गति का गीत।

कैसा प्यारा यह संगीत,

आओ मिलकर हम भी गाएँ,
देकर उस ईश्वर की दुआएँ,
मानवता का पाठ पढ़ाएँ,
जिस धरती के कण-कण से,
फूट पंचम स्वर का संगीत।

कैसा प्यारा यह संगीत,

हिमगिरि शिखरों से निकला,
निर्झर का यह सुगम संगीत,
शून्य से लेकर अंकों तक का,
चला अश्व ले यह नवनीत,
जगद्गुरु का ताज पहनकर,
हिन्द पढ़ाया शांति का गीत।

कैसा प्यारा यह संगीत,

जहनु सुता की घरा रही है,
कालिन्दी का तट प्यारा,
अवध-मगध की शान कही क्या?
उज्जयिनी की शान नहीं क्या?
गाती हैं अतीत के गीत।

कैसे प्यारा यह संगीत।□□□

जहाँ सुमति तहाँ सम्पति नाना

सुधा शर्मा,
स्नातक प्रथम वर्ष

ईश्वर ने मनुष्य को बहुत प्रकार की शक्तियाँ प्रदान की हैं जैसे—मन, जो तरह-तरह की बातें सोचता है। बुद्धि, जिसकी सहायता से वह तर्क-वितर्क करता है और निष्कर्ष निकालता है। इनसे भी महत्वपूर्ण शक्ति है सुमति। सुमति का अर्थ है सदबुद्धि और विवेक। सुमति मनुष्य को उचित-अनुचित, सही-गलत आदि के निर्णय में सहायता करती है। हर मनुष्य में सभी शक्तियाँ होती हैं। जिन मनुष्यों में सभी शक्तियाँ हो पर सुमति ना हो तो वे कभी सफलता प्राप्त नहीं कर सकते।

सुमति मनुष्य को अच्छे गुणों से विद्यमान बताने में सहयोग करती है। सुमति मनुष्य के विचारों, संस्कारों और उसकी संस्कृति से निर्मित होती है। जिस मनुष्य की सुमति पवित्र और उज्ज्वल होती है उसके कार्य उतने ही श्रेष्ठ और उन्नत होते हैं। जैसे—भरत की सुमति पवित्र और उज्ज्वल थी जिसके कारण वह आज भी आदर्श भाई के रूप में याद किये जाते हैं।

इतिहास मनुष्यों की सुमति और कुमति दोनों के चमत्कारों से भरा पड़ा है। रावण की कुमति के कारण ही वह सीता को चुरा लाया और उस का यह कार्य लंका के विनाश का कारण बना। दुर्योधन ने भी कुमति के वश में आकर जूए में पाण्डवों का सब कुछ जीत लिया। इतना ही नहीं उसने पाण्डवों की रानी द्रौपदी के साथ भी दुर्व्यवहार किया। उसकी कुमति के कारण ही महाभारत का युद्ध हुआ था। अगर वह सुमति से सोचता और राज्य का बँटवारा कर लेता और कौरव और पाण्डव अपने-अपने राज्य में शान्ति पूर्वक जीवन व्यतीत करते। मगर ऐसा नहीं हुआ।

सुमति केवल बड़े-बड़े ऐतिहासिक कामों में ही आवश्यक नहीं है। मामूली घरेलू कामों में भी उसकी आवश्यकता हर समय रहती है। हमें अपने जीवन की हर घड़ी में कई महत्वपूर्ण निर्णय करने पड़ते हैं। जैसे—किस व्यक्ति से सम्बन्ध बढ़ाना है किस से नहीं। किस अवसर पर कितना खर्च करना है। पैसो का प्रबन्ध कैसे और कहाँ से होगा। बच्चे के भविष्य के

निर्माण के लिए उसे किस विद्यालय में भेजना है आदि कई ऐसी छोटी-छोटी दिखनेवाली समस्याओं में यदि हम सुमति से काम न ले, तो ऐसी उलझन खड़ी हो जाएगी कि उसे सुलझाना कठिन होगा। मान लीजिए आपके घर में किसी दुष्ट प्रकृति के व्यक्ति का आना-जाना शुरू होता है लेकिन आप उसे नहीं रोकते। फल यह होगा कि वह व्यक्ति आप के घर के छोटे-बड़े सभी सदस्यों के मस्तिष्कों में विष भर देता है जिससे घर में उलझनें खड़ी हो जाएगी और उसे सुलझाना असम्भव हो जाएगा।

तुलसीदासजी ने कहाँ है कि भगवान जब मनुष्य को कष्ट या दुःख देना चाहता है, तब वह उसकी बुद्धि को हर लेता है। जैसे-दशरथ को दुःख देना था तब भगवान ने कैकेयी की बुद्धि को हर लिया। अगर कैकेयी सुमति से काम लेती तो उसे अपने दो वर मांगने की कोई आवश्यकता नहीं थी। लेकिन कैकेयी पर तो कुमति सवार थी जिसका कड़वा फल दशरथ को तथा अयोध्या के हर व्यक्ति को चखना पड़ा। इसलिए यह कहावत कही गई है—

जहाँ सुमति तहाँ सम्पति नाना।

जहाँ कुमति तहाँ विपति निदाना।।

कुमति जब मनुष्य को अपने वश में कर लेती है। तब मन में ईष्या लोभ, स्वार्थ और अहंकार उत्पन्न हो जाते हैं। जब मनुष्य के मन में यह बाते आ जाए तो वह किसी की कल्याणकारी बात नहीं सुनता है वह सिर्फ अपनी मनमानी करता है। जिसका परिणाम वह होता है कि वह व्यसनों के जाल में फँस जाता है और उनमें उलझ जाता है। इसके विपरीत सुमति से मनुष्य के मन में सत्यानुराग, सद्भाव और उदारता जैसे गुण उत्पन्न होते हैं। सुमति को अपनाकर हर व्यक्ति अपना तथा औरों का भी कल्याण करता है। सुमति को अपनाकर लिए गए निर्णय से केवल व्यक्ति विशेष का ही नहीं, मानव-समाज का भी कल्याण होता है। इसलिए ही कहा गया है कि जहाँ सुमति (सद्बुद्धि) होती है। वहाँ हर तरह के सुख सभी को अनायास ही मिल जाते हैं।

इतिहास से मिलनेवाले उदाहरणों और सामान्य जीवन में घटनेवाली घटनाओं से हमें शिक्षा लेनी चाहिए और अपनी सुमति को पुष्ट करना चाहिए जिससे हम अपने को और उसरों के सुख, शान्ति और समृद्धि दे सके। □

मातृशक्ति का घोर अपमान

गायत्री अग्रवाल

स्नातक, प्रथम वर्ष

वर्तमान समय में ऐसे बड़े-बड़े भयंकर पाप हो रहे हैं कि सुनकर हृदय द्रवित हो जाता है। ऐसे दुर्लभ मनुष्य शरीर के आरम्भ को ही खत्म कर देना, काट देना बहुत घोर अपराध है। यह बहुत बड़ा अन्याय है, पाप है। जिस मनुष्य शरीर से परमात्मा की प्राप्ति हो सकती है उस मनुष्य शरीर को नष्ट कर देना, संसार में न आने देना पाप की आखिरी हद है। आजकल कई तरीके से गर्भ को नष्ट किये जा रहे हैं जैसे दवाईयाँ लेकर, गर्भस्राव करा के भ्रूण हत्या कर के इत्यादि। आज लोग मनुष्य शरीर का नाश करने के लिए उद्योग कर रहे हैं और आश्चर्य की बात है इसे आज सामाजिक सभ्यता मानी जा रही है। जो पाप ब्रह्महत्या से नहीं लगता है वह पाप गर्भपात करने में लगता है। आजकल ज्यादातर हत्याएँ कन्याओं के मामले में हो रही हैं। आज विज्ञान की तरक्की के कारण यह जानकारी प्राप्त की जा सकती है कि गर्भ में लड़का है या लड़की। अगर गर्भ में लड़की है तो इसको गिरा दिया जाता है क्योंकि संसार में स्त्रियों की अपेक्षा पुरुषों को अधिक महत्व दिया गया है।

कई लोग गर्भमात, भ्रूण हत्या, गर्भस्राव इस कारण करते हैं कि लड़कियाँ हो जायेगी तो दहेज कहाँ से देंगे? इसलिए वे उन्हें इस संसार में आने से पहले ही खत्म कर देते हैं। कभी कभी यह देखा जाता है कि लड़की दहेज के कारण शादी से वंचित रह जाती है। और कितनी ही पढ़ी-लिखी लड़कियों की शादी दहेज के अभाव में अंपग, मंदबुद्धि लड़के से कर दी जाती है। लड़कियों की शादी का दहेज देने के बाद भी कभी-कभी उन्हें शादी के बाद चैन-से रहने नहीं दिया जाता। व लड़की के माता-पिता से शादी के पश्चात् भी दहेज की मांग करते रहते हैं। और लड़कियों को आत्म हत्या करने पर मजबूर कर देते हैं या कभी ससुरालवाले दहेज के कारण लड़कियों की हत्या कर देते हैं। यह

नारीजाति का घोर अपमान है। आजकल नारी और पुरुष के समान अधिकार की बात कही जा रही है पर वास्तव में स्त्रियों का अधिकार समान ही नहीं प्रत्युत ऊँचा है क्योंकि ये माँ है। कन्या का दान तो महादान है इसके बराबर तो कोई दान ही नहीं है पर पुरुष नारी की मातृ शक्ति को नष्ट करके उसको केवल भोग्य वस्तु बना रहा है।

अतः हम सभी को यह बात समझनी होगी कि गर्भ में लड़की हो या लड़का उसकी हत्या नहीं करनी चाहिए। यदि कन्या का आगमन होता है तो वह अपना भाग्य लेकर आती है। इसलिए मातृशक्ति की महत्ता को समझते हुए दहेज नहीं लेना चाहिए और उन्हें विभिन्न प्रकार से हत्या करने से बचना चाहिए। यदि दहेज लेना भी पड़ जाये तो देनेवाली की इच्छापूर्ति और प्रसन्नता के लिये ही लेना चाहिए। अगर देनेवाली की प्रसन्नता के लिये थोड़ा दहेज ले लिया जाये तो वह लेना भी दहेज देने के बराबर है। □

माँ

पूनम शाहा

स्नातक, प्रथम वर्ष

अपने आँचल में मेरे गम को छुपानेवाली,
मेरे दुःख को अपना समझनेवाली,
आँखों में तेरी राते गुजर जाती है।
याद आती है जब तो लोरिया गाने वाली,
माँ तुम्हे कैसे भुलाऊँ यह बता दे मुझको,
रूह बनकर मेरी नस नस में समाना,
कभी महसूस होता है कि है तु पास मेरे,
बन के साया मुझे हर गम से बचानेवाली।
किससे पूछूँ, कहाँ जाऊँ ये बता दे मुझको,
जिन्दगी का मुझे हर राज बतानेवाली।
एक बार कभी आके बता दे इतना,
क्यों मुझे इतना रूलाती है हँसानेवाली। .....

विचित्र दुनिया

सतीश अग्रवाल

उच्चतर माध्यमिक, प्रथम वर्ष

- केंडोर विश्व का सबसे बड़ा शिकारी पक्षी है।
- सारस पक्षी साथी पक्षी के वियोग में प्राण त्याग देता है।
- सबसे खतरनाक पक्षी कैसोबरी बर्ड (आस्ट्रेलिया) होता है।
- हरियल पक्षी (उत्तर प्रदेश) कभी-भी धरती पर पैर नहीं रखता है।
- विश्व की सबसे तेज दौड़नेवाली चिड़ियाँ स्विफ्ट (340 कि.मि. प्रति घंटा) है।
- अमरीका के नेवरास्का क्षेत्र में एक नदी है। इस नदी का जल मिठास के मामले में शहद को भी मात देता है।
चिली तथा अर्जेंटीना देशों के मध्य 'रायओप विनाग्रे' नामक एक नदी बहती है। इस नदी का जल नींबू की तरह खारा है।
- अफ्रीका में 'एगारिन्यकी' नामक नदी का जल भूरे रंग का है। इसके भूरे रंग के जल का स्वाद बीयर जैसे है।
- स्पेन में 'रिओरिरो' नामक नदी है, जो कि खूनी नदी के नाम से प्रसिद्ध है। क्योंकि उसके जल में एक खनिज पदार्थ है, जो हवा के सम्पर्क में आते ही लाल हो जाता है।
- मसाईलैंड में एक काली नदी है। जिसका जल काला है।
- चीन में 'इल्ज' नामक नदी है जिसका जल पीला है।
- आस्ट्रेलिया में एक ब्लू डेन्यूब' नामक नदी है जिसका जल नीला है।
- अफ्रीका महाद्वीप तथा मैगास्कर महाद्वीप के घने जंगलों में मानव-भक्षी वृक्ष है। जब कीई मनुष्य या जानवर इनकी शाखाओं से टकराता है तो शाखाएँ प्राणी को चारों तरफ से कस कर, प्राणी का खून चूस लेती है।

- एस्टर्डम के वनस्पति विभाग के बाग में 'एरम' नामक पौधा है, जिससे पानी की बूँदें लगातार गिरती रहती है। मानो वर्षा हो रही है।
- अफ्रीका में एक वृक्ष ऐसा पाया जाता है जो तनों में छेद करने पर मीठा और ठंडा जल देता है।
- केले के पेड़ में लकड़ी नहीं होती, सिर्फ पत्ते होते हैं।
- विश्व की सबसे हल्की लकड़ी 'वाटसा' नामक पेड़ से प्राप्त होती है। जो कि क्लिम्बिया (द० अमरीका) में पाया जाता है।
- 'वेटिकन सिटी' संसार का सबसे छोटा देश है।
- स्पेन में अब भी कपड़े का अखबार प्रकाशित होता है।
- ब्रिटेन का नाम अपने देश की डाक टिकटों पर नहीं है।

क्या आप जानते हैं?

- थाईलैंड को "सफेद हाथियों का देश" कहा जाता है।
- सानफ्रांसिस्को को "सिटी ऑफ गोल्डन गेट" कहा जाता है।
- रोम को 'सिटी ऑफ सेवन हिल्स' कहा जाता है।
- पामीर को 'विश्व की छत' कहते हैं।
- केंट को 'इंग्लैंड का बगीचा' कहते हैं।
- अबरडीन शहर को "ग्रेनाइट सिटी" कहते हैं।
- फिलिस्तीन को पवित्र भूमि 'होलीलैंड' कहते हैं।
- कोरिया को एकांतवासीयों का देश 'हरमिट किंगडम' कहते हैं।
- बहरीन का दूसरा नाम 'मोतियों का द्वीप' है।
- फिनलैंड को 'हजार झीलो' का देश कहते हैं।
- स्विटजरलैंड को 'यूरोप का खेल मैदान' कहते हैं।
- पेरिस को 'फैशन की रानी' कहते हैं।

- बेलग्रेड को 'व्हाइट सिटी' कहते हैं।
- जयपुर को 'गुलाबों की नगरी' कहते हैं।

ऐतिहासिक हत्याएँ (प्रधानमंत्री)

- 16 अक्टूबर, 1951 के दिन पाकिस्तानी प्रधानमंत्री लियाकत अली खान की रावलपिंडी में हत्या हुई थी।
- 15 जुलाई, 1958 के दिन ईराक के प्रधानमंत्री नूरी एस. सैद की बगदाद में हत्या हुई थी।
- 25 सितम्बर, 1959 के दिन श्रीलंका के प्रधानमंत्री सोलोमन भंडारनायके की कोलम्बों में हत्या हुई थी।
- 17 जनवरी, 1961 के दिन कांगो के भूतपूर्व प्रधानमंत्री पैट्रिस लुमुम्बा की कटंगा में हत्या हुई थी।
- 21 जनवरी, 1965 के दिन ईरान के प्रधानमंत्री हसन अली मंसूर की तेहरान में हत्या हुई थी।
- 6 सितम्बर 1966 के दिन दक्षिण अफ्रीका के प्रधानमंत्री हिंड्रिक एफ. वरबोर्ड की प्रिटोरिया में हत्या हुई थी।
- 28 नवम्बर 1971 के दिन जार्डन के प्रधानमंत्री वास्फी ताल की हत्या हुई थी।
- 9 जुलाई, 1978 के दिन भूतपूर्व इराकी प्रधानमंत्री अब्दुल रजाक अल नैफ की लंदन में हत्या हुई थी।
- 31 अक्टूबर, 1984 के दिन भारतीय प्रधानमंत्री इंदिरा गाँधी की दिल्ली में हत्या हुई थी।
- 28 फरवरी, 1986 के दिन स्वीडन के प्रधानमंत्री ओलोफ पाल्मे की स्टोकहोम में हत्या हुई थी।
- 1 जून, 1987 के दिन लेबनान के प्रधानमंत्री राशिद करामी की हैलिकाप्टर के अंदर हत्या हुई थी।

- 12 मई, 1991 के दिन भारत के प्रधानमंत्री राजीव गौंधी की तमिलनाडु में हत्या हुई थी।
- 4 नवंबर, 1995 के दिन इजरायली प्रधानमंत्री इत्जाक राबिन की तेल अबीब में हत्या हुई थी।
- 2 अक्टूबर, 1996 के दिन बुल्गारिया के भूतपूर्व प्रधानमंत्री अद्रेई लुकानोव की हत्या हुई थी।
- 9 जून, 1998 के दिन जार्जिया के प्रधानमंत्री वेलरी र्बुबुलोब की हत्या हुई थी।
- 27 अक्टूबर, 1999 के दिन अर्मेनिया के प्रधानमंत्री वाजगेन सरकिस्पिन की येरेवान में हत्या हुई थी।□

वीर जवान

शाङ्करय चौधारी

उच्चतर माध्यमिक, प्रथम वर्ष

ऐ वीर जवान तू सबसे महान
कहता है भारत का हरेक जवान
इस देश की कभी ना मिटेगी शान
इस देश का हमेशा रहेगा मान
है यह भारत मेरा महान
हारते नहीं कभी हैं हम
दिल में लेकर जोश और दम
हिम पर लड़ते हम हरदम
ये विश्वास है जीतेंगे हम
कारगिल हो या कोई भी जंग
एक रहेगे हम सब संग
कभी ना होंगे हम जुदा
मिलकर रहेंगे हम सदा
पड़ोसी अगर हो दुश्मन हमारा
तो हमने भी उसे ललकारा
मेरी धरती सबसे महान
कहना है देश का हरेक जवान
नारा यही हरेक वीर का
यही वीरों का सहारा है
और यही कहकर वीरों ने
दुश्मनों को ललकारा है
चाहते दुश्मन अगर अपना मान
कहदें तब भारत महान
जय हिन्द । □□□

